

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

४२

ॐ नमः

3.2

वाराणसी-वरभङ्गा-उभयविश्वविद्यालयस्वीकृत

संस्कृत-व्याकरणम्

रचनानुवाद-निबन्धखण्डद्वयोपेतम्

सम्पादकः—

पं० रामचन्द्रभा व्याकरणार्च्यः

(भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा)

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221009

३०७ . रुक्म

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

४२

ॐ नमः

वाराणसी-दरभङ्गा-उभयविश्वविद्यालयस्वीकृत-

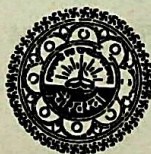
संस्कृत-व्याकरणम्

रचनानुवाद-निबन्धखण्डद्वयोपेतम्

सम्पादकः—

प० रामचन्द्रभा व्याकरणाचार्यः

(भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा)

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-२२१००१

१९७६

प्रकाशक:—

चौखम्बा विद्याभवन

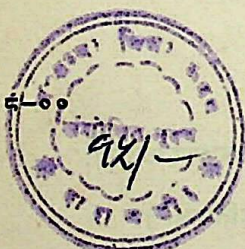
चौक, (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो० बा० ६६, वाराणसी-२२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

चतुर्थ संस्करण १९७६

मूल्य ₹-००

अपरं च प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन, पो० बा० १२६

वाराणसी-२२१००१

मुद्रक:—

चौखम्बा मुद्रणालय

वाराणसी-२२१००१

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA

42

SANSKRIT-VYĀKARANAM

(A Book of Sanskrit Grammar, Translation
and Composition)

By

Pt. RAM CHANDRA JHA

THE
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI
1976

मधुराष्टकम्

(जगद्गुरुश्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितम्)

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥
वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं अमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥
वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥
गीतं मधुरं पीतं मधुरं भक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥
करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥
गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीचिर्मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥
गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं भुक्तं मधुरम् ।
इष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥
गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

उद्गारः

आचार्यः श्रीजटाशङ्करभा

(अध्यक्ष : राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, पटना)

प्रतिभाशाली पण्डितवरिष्ठः श्रीरामचन्द्रभामहोदयः 'संस्कृतव्याकरणम्' बाल-
व्युत्पत्तिहेतवे प्राचीनां नवीनाञ्च बोधनशैलीमुपन्यस्य नवीन-परीक्षा-पाठ्यग्रन्थतया
निर्द्धारितं सङ्कलनया विरचय्य छात्राणां तत्परीक्षार्थिनां पुरस्तादुन्मिषदन्धतमसं
व्याकरणाज्ञानरूपं सर्वथाऽपाकरोत्, हरिकारिकाधारेण चास्मिन्स्तद्रूपा एव कारिका
निर्माय छात्राणां कृते महत्सौकर्यमुत्पादितवान् ।

रचनानुवादखण्डेन छात्रा वाक्ययोजनाप्रकारं साधु शिञ्चेरन् निबन्धखण्डेन च
विविधविषयानवलम्ब्य निबन्धान्तरलेखनपाठवमानुयुरितिपुस्तकमिदमधीत्य व्या-
करण-रचनानुवाद-निबन्धानां कामपि विधामाभित्य जाग्रतो प्रश्नावलीं समाधातुं
शक्नुयुरेव परीक्षार्थिनः । व्युत्पत्तिशक्तिवर्द्धनेऽपीदं बालानामतीवोपकुर्यात् ।

भामहोदयस्य कठिनविषये सरलीकरणोपायचातुरीं जानन्ती लेखनी चिरात्
प्रसिद्धा स्वकुशलतां सर्वतोभावेनाऽत्र समदर्शयदिति भूयो भूयः प्रशंसापरा वाग्
विरन्तुं नेहते । छात्रोपकारि पुस्तकमिदं सर्वथा प्रशंसार्हम् ।

पाटलिपुत्रम्
जून १९५६

—जटाशङ्करभा

सम्मति-सारः

‘संस्कृतव्याकरणम्’ नाम पुस्तकमिदं विलोक्यानुभूय च तद्वहूपादेयत्वं

संस्कृतसंसारे प्रतिगृह्णास्यावश्यकत्वमनुमनुते सुकुमार-

मतीनां छात्राणामुत्तरोत्तरमभिवृद्धय इति—

आचार्यः श्रीकपिलेश्वर शास्त्री

(प्रधानाचार्य : ध० स० संस्कृत महाविद्यालय, मुजफ्फरपुर)

आचार्यः श्रीब्रह्मदत्तद्विवेदी

(प्राध्यापक : राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, पटना)

आचार्यः श्रीमदुपेन्द्र भा

(अध्यक्ष : रमेश्वरलता महाविद्यालय, दरभंगा)

आचार्यः श्रीयदुनन्दन उपाध्यायः

(प्राध्यापक : काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

आचार्यः श्री बी० आर० शर्मा

आचार्यः श्रीशोभाकान्त भा

(प्राध्यापक : मिथिला विद्यापीठ, दरभंगा)

आचार्यः श्रीमदनमोहन भा

(प्राध्यापक : राजकीय संस्कृत महावि०, भागलपुर)

आचार्यः श्रीकृष्णमोहनठक्कुरः

(अध्यक्ष : रणवीर संस्कृत विद्यालय, वाराणसी)

श्री पं० शिवानन्द भा

(कन्हवार, नौद्विया, रीवा, मध्यप्रदेश)

शुभाशंसा

माननीय श्री पं० आदित्यनाथ झा, आई० सी० एस०

(प्रथम उपकुलपति, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी)

पण्डितश्रीरामचन्द्रज्ञाविरचितस्य संस्कृतव्याकरणनामधेयपुस्तकस्य भूयसो-
ऽशान् समीक्ष्य स्थालीपुलाकन्यायेन सोत्साहमिदं गदितुं शक्यते यदीदृशग्रन्थाः
क्रमिकश्रेणीबद्धाः संस्कृतव्याकरणस्य प्रकाशिताः स्युस्तदाऽवश्यं सुरभारत्याः
प्रचुरप्रचारकार्ये महत् साहाय्यं स्यादिति ।

वाराणसी }
जुलाई १९५६ }

आदित्यनाथ झा

(२)

आचार्यप्रवरः श्रीसभापतिशर्मोपाध्यायः .

(प्रधानाचार्य : बिरला संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी,

भू० पू० सदस्य विधानपरिषद्, उत्तर-प्रदेश)

संस्कृतपरीक्षाप्रविष्टच्छात्राणां कृते व्याकरणाचार्यश्रीरामचन्द्रज्ञामहोदयेन
निर्मितं संस्कृतव्याकरणमन्तेवासिनः सन्तोषयदस्य श्लाघनीयश्रमं सफलधिष्यतीति
मन्यमानो ग्रन्थकृते धन्यवादान् वितरति—

६-७-५६ . }
वाराणस्याम् }

सभापतिशर्मोपाध्यायः

प्राक्कथनम्

आचार्यः श्रीबदरीनाथशुक्लः

(प्राध्यापकः वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी)

पं० श्रीरामचन्द्रभामहोदया आत्मनोऽनेकामिः कृतिभिः संस्कृतजगति सुप्रसिद्धाः । एतेषां समयोचिता अनुवादात्मका मौलिकाश्च बहवो ग्रन्थाश्चिरकालतः संस्कृतच्छात्रानुपकुर्वन्ति । संस्कृतविद्यार्थिनां सामयिकीरावश्यकताः सूक्ष्मेक्षिकयाऽभिवीक्ष्य तत्पूर्वपायानां निष्पत्तय एते सततं सावधानाः सचेष्टाश्च भवन्ति । इत एभिः सर्वथा सत्यमनुभूतं यद् विद्यार्थिनो लघुकोमुदीसदृशग्रन्थानधीयानाः प्रयोगसाधन एव विशेषेण बद्धदृष्टितया शुद्धवाक्यानां लेखनेऽधीतं व्याकरणमुपयोक्तुं न प्रभवन्ति । अतः काश्चिदीदृशः संक्षिप्तकायो व्याकरण-रचनानुवाद-निबन्धग्रन्थस्तेभ्य आवश्यको यदव्ययनेन तेषामेषा त्रुटिद्वंद्वरीकर्तुं शक्येत । अनयैव भावनया परमव्युत्पन्नीविद्यार्थिषु व्युत्पत्तिमाधित्सुमिष्व पण्डितप्रवरैरेभिः 'संस्कृतव्याकरणम्' महताऽवधानेन सुप्रणीतम् । मन्ये, यदीदं पुस्तकं पाठ्यग्रन्थेषु यथास्थानं सन्निवेश्येत, छात्रैश्च यथोचितं परिशील्येत तदा परीक्षार्थिनामद्यत्वे प्राप्यमाणा लेखनदोषा अवश्यं द्वंद्वरीमवेयुरिति ।

प्रकृतपुस्तकप्रचारकामः—

वाराणसी

१-७-५६

—बदरीनाथशुक्लः

आमुखम्

आचार्यः श्रीरामकुवेरमालवीयः

(प्राध्यापक : वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी)
 श्रीशङ्करेण स्वकरेण भाले सिन्दूररागेण विभूष्यमाणा ।
 गौरी शिवायास्तु निमीलिताक्षी स्मेरानना सङ्कुचिताङ्गभङ्गी ॥ १ ॥
 श्रीभता पण्डितेन्द्रेण रामचन्द्रेण धीमता ।
 ज्योपाख्येन सदाचार-शीलसद्भावशालिना ॥ २ ॥
 शब्दशास्त्रे महारण्ये निरातङ्कं विहारिणा ।
 अनेन सिंहराजेन गजमौक्तिक-सन्निभम् ॥ ३ ॥
 पदार्थजातं प्रोद्धृत्य नखसङ्काशया धिया ।
 कण्ठहारविधानार्थं ग्रन्थेऽस्मिन् विनिवेश्य तत् ॥ ४ ॥
 शिशुवच्छात्रसंघाय प्रेमोपायनवत् कृतम् ।
 गृह्यतां सादरं सर्वै रोगभिर्भेषजं यथा ॥ ५ ॥
 ते ते व्याकरणस्याऽत्र विषयास्तरणीकृताः ।
 परीक्षाव्यन्तयात्रार्थं साधनत्वं वहन्ति ये ॥ ६ ॥
 अन्धकूपपरीक्षायामज्ञानध्वान्तसञ्जुषि ।
 दीपायतां निबन्धोऽयं सदर्थमणिसम्भृतः ॥ ७ ॥
 श्रीमद्रामकुवेरस्य मालवीयस्य सादरम् ।
 निवेदनमिदं रम्ये सदारामे सुमायताम् ॥ ८ ॥

वाराणसी }
 जून १९६४ }

—रामकुवेरमालवीयः

आभार-प्रदर्शन

विश्व की समस्त भाषाओं का उद्गम संस्कृत भाषा ही है—ऐसा भाषा-शास्त्रियों का मत है। विशेष कर राष्ट्रभाषा हिन्दी के सर्वांगपूर्ण ज्ञान के लिये तो संस्कृत के अध्ययन की अनिवार्यता सर्वमान्य ही है। सम्भवतः इसीलिये संस्कृत के प्रचार एवं प्रसार के हेतु सब ओर से विविध प्रयत्न हो रहे हैं। प्रस्तुत पुस्तक का प्रकाशन भी उसी परम्परा की एक कड़ी है।

इस पुस्तक में अनुशीलनीय कारिकाओं का निर्माण 'हरिकारिका' के आधार पर ही किया गया है। गुरुमुख से प्राप्त कारिकाओं का भी यत्र-तत्र सन्निवेश है।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय तथा कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालयों के वरिष्ठ अधिकारियों ने इस पुस्तक को मान्यता देकर लेखक को अनुगृहीत कर प्रोत्साहित किया है, अनेक सम्माननीय विद्वानों की सुसम्मत्तियाँ भी इस पर प्राप्त हुई हैं, जिनका अविकल प्रकाशन स्थानसापेक्ष होने से नहीं हो सका है। अतः उन विद्वानों का तथा पुस्तक के निर्माण में जिन महानुभावों से रचना, वाणी, परामर्श, प्रोत्साहन, आशीर्वाद आदि द्वारा प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष सहयोग प्राप्त है, उन सबका भी लेखक हृदय से आभारी है और 'आमुख' लेखक कविशेखर श्री मालवीय जी के आशीर्वाद का तो पूजारी है।

इस पुस्तक के निर्माण में रणवीर सं० विद्यालय : काशी हिन्दू विश्व-विद्यालय के अध्यक्ष श्री पं० कृष्णमोहन जी शास्त्री का अकथनीय सहयोग प्राप्त हुआ है। उन्हीं के आदेश से प्रस्तुत संस्करण में बालकोपयोगी बहुत से लघु निबन्ध भी बढ़ाये गये हैं। इस परिवर्धित संस्करण से बालकों का अधिक उपकार होगा ऐसा विश्वास है।

विनयावनत—

—सम्पादक

विषय-प्रवेशः

व्याकरण-खण्डम्

	पृ०		पृ०
माहेश्वरसूत्राणि	१	कृदन्त-प्रकरणम्	७३
स्वर-सन्धिः	६	कारक-प्रकरणम्	६२
व्यञ्जन-सन्धिः	१४	समास-प्रकरणम्	११३
विसर्ग-सन्धिः	२६	स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणम्	१३३
सुबन्त-प्रकरणम्	३७	तद्धित-प्रकरणम्	१४६
तिङन्त-प्रकरणम्	५४	संख्यानां गणनाक्रमः	१५६

रचनानुवाद-खण्डम्

रचना-प्रकार	१५६	नामधातु-प्रकरण	१८०
काल और पुरुष	१६०	आत्मनेपद-प्रकरण	१८२
कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य	१६१	परस्मैपद-प्रकरण	१८७
सकर्मकं और अकर्मक	१६३	उपसर्ग-प्रकरण	१८८
ण्यन्त-प्रकरण	१६६	सोपसर्ग-धात्वर्थ	१८९
सनन्त-प्रकरण	१७३	गुप्ताशुद्धि-प्रदर्शन	१९३
यङन्त-प्रकरण	१७७	गुप्ताशुद्धिकारिका	१९४

निबन्ध-खण्डम्

१. महर्षिः पाणिनिः	१६६	१२. देश-भक्तिः, जन्मभूमिः	२०५
२. संस्कृत-भाषा	१६७	१३. परोपकारः	२०६
३. विद्या (शिक्षा)	१६८	१४. उद्योगः	२०७
४. विद्यालयः	१६९	१५. हिमालयः	२०८
५. स्त्री-शिक्षा	१६९	१६. शीलं परं भूषणम्	२०९
६. छात्र-जीवनम्	१७०	१७. ग्राम्यजीवनं नागरजीवनं च	२१०
७. विद्यालयोत्सवः	२०१	१८. दीपावली	२११
८. अनुशासनम्	२०२	१९. सन्तोषः	२१२
९. व्यायामः	२०३	२०. वसन्तः	२१३
१०. सत्सङ्गतिः	२०४	२१. सन्मित्रम्	२१४
११. भारतवर्षः	२०५	२२. वाराणसी (काशी)	२१५

	पृ०		पृ०
२३. काश्मीरः	२१५	७. संस्कृत भाषा	२४५
२४. धनम्	२१६	८. गङ्गा	२४६
२५. सत्यम्	२१७	९. वाराणसी, काशी	२४७
२६. अहिंसा	२१८	१०. महर्षि व्यास	२४८
१७. सदाचारः	२१९	११. महर्षि वाल्मीकि	२४९
२८. विज्ञानम्	२२०	१२. महर्षि गौतम	२५१
२९. गीता	२२१	१३. म० गान्धी : स्वतंत्र भारत	२५३
३०. एकता	२२२	१४. पं० जवाहरलाल नेहरू	२५६
३१. व्यापारः	२२३	परिशिष्टम्	
३२. धूमशकट (रेल) यात्रा	२२४	१. व्याकरण-लक्षणम्	२५७
३३. नौका-विहारः	२२५	२. सूत्र-लक्षणं तद्भेदाश्च	”
३४. समाचारपत्राणि	२२६	३. वार्तिक-भाष्य-व्याख्यान-लक्ष०	”
३५. चलचित्रम् (सिनेमा)	”	४. आचार्य-उपाध्याय-शिष्य-लक्ष०	”
३६. बौध्ध-धर्मः	२२७	५. पण्डित-लक्षणम्	”
३७. सम्राट् अशोकः	२२८	६. हास्याय	२५८
३८. महर्षिः दयानन्दः	२२९	७. कृतानि	२६०
३९. लोकमान्यः तिलकः	२३०	८. क्रियागुप्तम्	२६१
४०. महात्मा गान्धी	२३१	९. प्रहेलिका	२६२
४१. पं० मदनमोहनमालवीयः	२३२	१०. सुभाषितावली	२६३
४२. सरदारो वल्लभभाईपटेलः	२३३	११. विद्या-प्रशंसा	२६४
४३. देशरत्नो डॉ० राजेन्द्रप्रसादः	”	१२. पुस्तकसंरक्षणप्रकारः	२६५
४४. नेताजी सुभाषचन्द्रो वसुः	२३४	१३. नीतिचन्द्रिका	२६६
४५. पं० जवाहरलाल नेहरू	२३५	१४. छात्र-प्रतिज्ञा	२७३
हिन्दी निबन्ध		१५. प्रश्नपत्राणि	२७५
१. मिथिला	२३७	१६. लघुप्रत्ययान्तशब्दार्थाः	२८४
२. मेथिली, सीता	२४१	१७. तद्धितप्रत्ययान्तशब्दार्थाः	२८६
३. मर्यादापुरुषोत्तम राम	२४२	१८. समस्तशब्दार्थाः	२८८
४. वा० रामायण	२४३	१९. व्यावहारिकः क्रियाकोशः	२८९
५. महाभारत	२४४	२०. व्यावहारिकः शब्दकोशः	२९३
६. भारत	”	२१. व्यावहारिका अव्ययशब्दाः	२९८

॥ श्रीः ॥

संस्कृत-व्याकरणम्

उद्बोधः

सरस्वती श्रुतिमहती महीयतां
ततः स्नुता शुचि-सुधा निपीयताम् ।
सदा मतिः शुभचरिते विधीयतां
रतिः परा परमगुरौ प्रचीयताम् ॥

माहेश्वर-सूत्राणि

अ इ उ ण् ॥ १ ॥ ऋ लृ क् ॥ २ ॥ ए ओ ङ् ॥ ३ ॥
ऐ औ च् ॥ ४ ॥ ह य व र ट् ॥ ५ ॥ ल ण् । ६ ॥
ज म ङ ण न म् ॥ ७ ॥ झ म ञ् ॥ ८ ॥ घ ढ ध ष् ॥ ९ ॥
ज ब ग ङ द श् ॥ १० ॥ ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥
क प य् ॥ १२ ॥ श ष स र् ॥ १३ ॥ ह ल् ॥ १४ ॥

इति चतुर्दश सूत्राणि माहेश्वर-सूत्राणि^१ । एषाम् अन्त्यवर्णाः
(ण्-क्-ङादयः) इत्संज्ञका भवन्ति ।

‘ह य व र ट्’ इत्यारभ्य ‘ह ल्’ सूत्रपर्यन्तं हकारादिषु उक्तः अकारः
उच्चारणार्थः । प्रत्याहारविधायकसूत्रम्—

‘आदिरन्त्येन सहेता’

अन्त्येनेता सहितः आदिः मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ।
यथा—‘अच्’ इत्यत्र चकारः इत्संज्ञकः, तेन सह आदिः अकारः,
मध्यगानाम् (इ-उ ऋ-लृ-ए-ओ-औ-वर्णानाम्) स्वस्य च (स्वशब्दस्य
प्रधानवाचकतया, अकारस्यापि) संज्ञकः (बोधकः) भवति । तेन
‘अच्’ इति कथनेन अ-इ, उ ऋ-लृ-ए-ओ-ऐ-औ-वर्णानां बोधो भवति ।

१. ये चतुर्दश माहेश्वर सूत्र अण्, अक् अच् इत्यादि प्रत्याहारसिद्धि के लिए हैं ।
इन चतुर्दश सूत्रों के आधार पर ही महर्षि पाणिनि ने समस्त व्याकरण की सभी
बातें सरल रूपेण संक्षेप में कही हैं ।

आचार्य पाणिनि ने अपनी तपश्चर्या से आशुतोष भगवान् शंकर के अतिशय
प्रिय डमरू के शब्दों से इन सूत्रों को उपलब्ध किया था, जैसा कि नन्दिकेश्वर-
विरचित काशिका में लिखा है :—

‘नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नव-पञ्च-वारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धनेतद्विमर्शो शिवसूत्रजालम् ॥’

२. उपदेश अवस्था में जो अन्त्य हल् (व्यञ्जन) वर्ण उनकी इत्संज्ञा हो
जाती है । (देखें ‘हलन्त्यम्’ सू० ।)

नोट—(१) आद्य (प्रथम) उच्चारण को ‘उपदेश’ कहते हैं । व्याकरण
शास्त्र के प्रवर्तक पाणिनि, कात्यायान और पतञ्जलि का जो आद्योच्चारण है
उसी का नाम ‘उपदेश’ है—

‘घातु-सूत्र-गणोणादि-वाक्य-लिङ्गानुशासनम् ।

आगम-प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥’

(२) उपर्युक्त प्रत्याहारों में एक ‘र’ (र, ल) प्रत्याहार भी अधिक है ।
दे० ‘उरण रपरः’ सू०—देवर्षिः, तवल्कारः ।

एवम् अल्, अक्, हल्-आदिप्रत्याहारेष्वपि बोध्यम् । अन्त्यवर्णानाम् इत्संज्ञकत्वेन 'तस्य लोपः' इत्यनेन लोपविधानात् प्रत्याहारे तेषां ग्रहणं नेति ।

माहेश्वरसूत्र-प्रत्याहारः

स्यादेको ङ-ञ-ण-व-टैः, षेण द्वौ, त्रय इह क-ण मैश्च ।

चत्वारश्च च-याभ्यां, पञ्च रेफेण, श-लाभ्यां षट् ॥

अक्—अ, इ, उ, ऋ, लृ ।

अच्—अ, इ, उ, ऋ, लृ ए ओ, ऐ, औ ।

अण्—अ, इ, उ ।

अट्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र ।

अण्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल ।

अंस्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न ।

अल्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, झ, म, घ, ढ, ध, ज, ब, ग, ड, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प, श, ष, स, ह ।

अश्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, झ, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ड, द ।

इक्—इ, उ, ऋ, लृ ।

इच्—इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ ।

इण्—इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल,

उक्—उ, ऋ, लृ ।

एङ्—ए, ओ ।

एच्—ए, ओ, ऐ, औ ।

ऐच्—ऐ, औ ।

ख्य्—ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प ।

खर्—ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प, श, ष, स ।

ङम्—ङ, ण, न ।

चय्—च, ट, त, क, प ।

चर्—च, ट, त, क, प, श, ष, स ।

छव्—छ, ठ, थ, च, ट, त ।

जश्—ज, व, ग, ड, द ।

झय्—झ, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ड, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प ।

क्षर्—क्ष, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ,
द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट,
त, क, प, श, ष, स ।

क्षल्—क्ष, भ, घ, ढ, ध, ज, व, ग,
ङ, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट,
त, क, प, श, ष, स, ह ।

क्षश्—क्ष, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ, द ।

क्षष्—क्ष, म, घ, ढ, ध ।

बश्—व, ग, ङ, द ।

भष्—म, घ, ढ, ध ।

मय्—म, ङ, ण, न, क्ष, म, घ, ढ, ध,
ज, व, ग, ङ, द, ख, फ, छ, ठ,
थ, च, ट, त, क, प ।

यञ्—य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न,
क्ष, म ।

यण्—य, व, र, ल ।

यस्—य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न ।

यर्—य, व, र, ल, ञ, म, ञ, ण, न,
क्ष, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ,
द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त,
क, प, श, ष, स ।

रल्—र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, क्ष, म,
घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ, द, ख,
फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प,
श, ष, स, ह ।

वल्—व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, क्ष,
म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ, द,
ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क,
प, श, ष, स, ह ।

वश्—व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, क्ष,
म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ, द ।

शर्—श, ष, स ।

शल्ल—श, ष, स, ह ।

हल्—ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण,
न, क्ष, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग,
ङ, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट,
त, क, प, श, ष, स, ह ।

हश्—ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न,
क्ष, म, घ, ढ, ध, ज, व, ग, ङ, द ।

वर्णोद्भवस्थानज्ञापक चक्र

कंठ	तालु	मूर्धा	दन्त	ओष्ठ	नासिका	कं.ता.	कं.ओ.	दं.ओ.	जि.मू.	नासिका
अ	इ	ऋ	लृ	उ	अ	ए	ओ	व	(क)	
क	च	ट	त	प	म	ऐ	औ		(ख)	
ख	छ	ठ	थ	फ	ङ					
ग	ज	ड	द	ब	ण					
घ	झ	ढ	ध	भ						
ङ	ञ	ण	न	म						
ह	य	र	ल	(प)						
:	श	ष	स	(फ)						अनुस्वार

आभ्यन्तर और बाह्यप्रयत्नज्ञापक चक्र

आभ्यन्तर- प्रयत्न	स्पृष्ट				ईषत्स्पृष्ट	ईषद्विवृत	विवृत	संवृत
संज्ञा	स्पर्श				अन्तःस्थ	कुम्भा	स्वर उदात्त, अनु- दात्त, स्वरित	
व्यञ्जन, स्वर	क प च ट त	ख फ छ ठ थ	ग ब ज ड द	ङ म अ ण न	घ भ क्ष ढ घ	य व र ल	श ष स ह	अ ई उ ऋ ए ओ लृ औ
बाह्यप्रयत्न	अ प्रा म प्रा. विवार श्वास अघोष	अल्प.प्रा. संवार नाद घोष	म प्रा. संवार नाद घोष	अल्प. संवार नाद घोष	म. प्रा. विवार श्वास अघोष	म. प्रा. सं ना. घो.	अल्पप्राण संवार नाद घोष	अल्प. संवार नाद घोष

स्वर-सन्धिः

(पूर्वान्त्यवर्णस्य परादिवर्णस्य उभयोर्वा विकाराः सन्धिकार्याणि । विकारश्च आदेशः, आगमः, द्वित्वम्, लोपः—इत्येतेषाम् अन्यतम एव^१ । (यत्र स्वरो विकार्यः स स्वरसन्धिः^२ ।)

सन्धि-व्यवस्था

‘संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते^३ ॥’

(१) इको यणचि

इकः स्थाने यण् स्याद् अचि संहितायाम् ।

(वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहिता । अर्थाद् मध्ये विच्छेदं विना वर्णानां साधारणरूपेण उच्चारणं संहिता । इति ।)

उपनियमाः

१. इवर्ण (इ, ई) भिन्ने स्वरवर्णे परे इवर्णस्य स्थाने ‘य्’ भवति^४ ।
२. उवर्ण (उ, ऊ) भिन्ने स्वरवर्णे परे उवर्णस्य स्थाने ‘व्’ भवति^५ ।

१. दो या दो से अधिक वर्ण परस्पर अत्यन्त निकटवर्ती होने से जो मिल जाते हैं, उस मिलन का नाम सन्धि है ।
२. स्वर वर्ण के साथ स्वर वर्ण की जो सन्धि होती है, उसे ‘स्वर-सन्धि’ कहते हैं ।
३. एक पद में, धातु और उपसर्ग में तथा समास में सन्धि नित्य होती है, किन्तु वाक्य में वक्ता की इच्छा पर ही सन्धि होती है ।
४. इवर्ण—इ अथवा ई के बाद इवर्णभिन्न स्वर वर्ण रहे तो इवर्ण के स्थान में ‘य्’ होता है ।
५. उवर्ण—उ अथवा ऊ के बाद उवर्णभिन्न स्वर वर्ण रहे तो उवर्ण के स्थान में ‘व्’ होता है ।

३. ऋवर्णं (ऋ, ॠ) भिन्ने स्वरवर्णे परे ऋवर्णस्य स्थाने 'रु' भवति^१ ।
 ४. लृवर्णं (लृ) भिन्ने स्वरवर्णे परे लृवर्णस्य स्थाने 'लृ' भवति^२ ।

उदाहरण-माला

यदि + अपि = यद्यपि ।	वधू + अन्वेषणम् = वध्वन्वेषणम् ।
दधि + आनय = दध्यानय ।	भू + आदिः = भ्वादिः ।
देवी + अर्चा = देव्यर्चा ।	पितृ + अर्थम् = पित्रर्थम् ।
सती + आगता = सत्यागता ।	मातृ + आकृतिः = मात्राकृतिः ।
मधु + अरिः = मध्वरिः ।	लृ + अर्थम् = लर्थम् ।
लघु + आचारः = लघ्वाचारः ।	लृ + आकृतिः = लाकृतिः । इत्यादि ^३ ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—दधि + अत्र । साधु + आगमनम् । मधु + इच्छति ।
 मुनि + उत्सुकता । भ्रातृ + अनुरोधः ।
 (ख) शुद्धं कुरु—दध्यदम् । कव्यीश्वरः । महीशः । मान्नुदयः ।
 वध्वूत्सवः । दध्यौषधिः । नद्यूर्मिः । प्रत्येकम् । अम्युदयः । देव्यांशः । मात्रानुमतिः ।
 (ग) उपनियमानां तृतीयोपनियमस्वरूपं सोदाहरणं प्रदर्शयताम् ।

(२) आद्गुणः

अवर्णाद् अचि परे पूर्व-परयोः एको गुणादेशः स्यात् ।

१. ऋवर्णं—ऋ अथवा ॠ के बाद ऋवर्णभिन्न स्वर वर्ण रहे तो ऋवर्ण के स्थान में 'रु' होता है ।
 २. लृवर्णं—'लृ' के बाद लृभिन्न स्वर वर्ण रहे तो लृ के स्थान में 'लृ' होता है ।
 ३. (१) मध्वपि । अम्युदयः । न्यूनता । मुन्यृषभः । प्रत्येकम् । लक्ष्म्यंश्वर्यम् ।
 दध्यौदनः । अस्थीदास्यम् । प्रत्यंशः । सुव्युपास्यः । नद्यूर्मिः । बल्यृषभः । गोव्येषा ।
 मत्येक्यम् । देव्योजः । सख्यौपम्यम् । गौर्यंशः । (२) मध्वदम् । साध्वीहितम् ।
 मध्वते । मध्वलृतः । अन्वैक्षिष्ट । साध्वोकः । ददात्वौषधम् । तन्विन्द्रियम् । वध्वीक्षणम् ।
 सरय्वेका । तन्वैश्वर्यम् । सरय्वोघः । (३) पित्रिच्छा । पित्रीहितम् । मात्रुदकम् ।
 पित्रूनः । धात्रेवम् । पित्रैश्वर्यम् । जामात्रोकः । मात्रौदार्यम् । गम्लाकृतिः । इत्यादि ।

उपनियमाः

१. पूर्व-परयोः	अवर्ण-इवर्णयोः	स्थाने	‘ए’	भवति ^१ ।
२. पूर्व-परयोः	अवर्ण-उवर्णयोः	स्थाने	‘ओ’	भवति ^२ ।
३. पूर्व-परयोः	अवर्ण-ऋवर्णयोः	स्थाने	‘अर्’	भवति ^३ ।
४. पूर्व-परयोः	अवर्ण-लृकारयोः	स्थाने	‘अल्’	भवति ^४ ।

१. अवर्ण (अ या आ) के बाद इवर्ण (इ या ई) रहे तो दोनों मिलकर ‘ए’ होता है ।

२. अवर्ण (अ या आ) के बाद उवर्ण (उ या ऊ) रहे तो दोनों मिलकर ‘ओ’ होता है ।

३. अवर्ण (अ या आ) के बाद ऋवर्ण (ऋ या ॠ) रहे तो दोनों मिलकर ‘अर्’ होता है ।

४. अवर्ण (अ या आ) के बाद लृकार रहे तो दोनों मिलकर ‘अल्’ होता है ।

नोट—निम्न (क) अंकित स्थलों में पररूप से और (ख) अंकित स्थलों में वृद्धि से गुण का बाध हो जाता है ।

(क) हल + ईषा = हलीषा । लाङ्गल + ईषा = लाङ्गलीषा । (दे० ‘शकन्वादिषु पररूपं वाच्यम्’ वा०) ।

(ख) स्व + ईरः = स्वेरः । स्व + इरी = स्वेरी (दे० ‘स्वादीरेरिणोः’ सू०) ।
 अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी । (दे० ‘अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्’ सू०) प्र + ऊहः = प्रोहः । प्र = ऊढः = प्रोढः । (दे० ‘प्रादूहोढोढचेप्येषु’ सू०) प्रष्ठ + ऊहः = प्रष्ठोहः (दे० ‘एत्येधत्थूठ्सु’ सू०) । सुख + ऋतः = सुखार्तः । दुःख + ऋतः = दुःखार्तः । वृष्णा + ऋतः = वृष्णार्तः । (दे० ‘ऋते च तृतीयासमासे’ वा०) ।
 प्र + ऋणम् । प्राणम् । वत्सतर + ऋणम् = वत्सतराणम् । कम्बल + ऋणम् = कम्बलार्णम् । वसन + ऋणम् = वसनार्णम् । ऋण + ऋणम् + ऋणार्णम् । दश + ऋणम् = दशार्णम् । (दे० ‘प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे’ वा०) प्र + ऋच्छति = प्राच्छति । उप + ऋच्छति = उपाच्छति । प्र + ऋणोति + प्राणोति । उप + ऋणोति = उपाणोति । प्र + ऋच्छन् = प्राच्छन् । उप + ऋच्छन् = उपाच्छन् । (दे० ‘उपसर्गादिति घातो’ सू०) ।

उद्धारण-माला

१. उप + इन्द्रः = उपेन्द्रः । रुमा + ईशः = रमेशः ।
२. सूर्य + उदयः = सूर्योदयः । प्रसाद + ऊर्ध्वम् = प्रासादोर्ध्वम् ।
३. देव + ऋषिः = देवर्षिः । उप + ऋकारीयति = उपकारीयति ।
४. तव + लृकारः = तवल्कारः । आ + लृकारः = अल्कारः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—देव + इन्द्रः । मिथिला + ईश्वरः । सर्व + उदयः ।
महा + उपाध्यायः । शुभ्र + ऋषिः । राज + ऋषिः ।
- (ख) शुद्धं कुरु—दिगेशः । स्वेरः । उपरोक्तम् । अक्षोहिणी । उपच्छति ।
प्रेष्यः । प्रोढः । यमुनोदकम् । शिवोरः ।
- (ग) पृथग्निदिधानां चतुर्णामुपनियमानां स्वरूपमेकेनैवोपनियमेन प्रदर्शयन्तु ।

(३) वृद्धिरेचि

अवर्णादि एचि वृद्धिः एकादेशः स्यात् ।

उपनियमौ

१. अकाराद् आकाराद् वा परे एकारे ऐकारे वा सति पूर्व-परयोः
स्थाने 'ऐ' भवति^१ ।
२. अकाराद् आकाराद् वा परे ओकारे औकारे वा सति पूर्व-परयोः
स्थाने 'औ' भवति^२ ।

१. अकार अथवा आकार के बाद यदि ए अथवा ऐ रहे तो दोनों मिलकर 'ऐ' होता है ।

२. अकार अथवा आकार के बाद ओ अथवा औ रहे तो दोनों मिलकर 'औ' होता है ।

नोट—यदि अवर्णान्ति उपसर्ग से पर एकारादि या ओकारादि धातुरूप रहे तो पररूप (दोनों मिलकर एक) हो जाता है । यथा—

प्र + एजते = प्रेजते । परा + इलयति = परेलयति ।

उप + ओषति = उपोषति । (दे० 'एङि पररूपम्' सू०)

उदाहरण-माला

१. कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णोक्तत्वम् । सदा + एव = सदैव ।
 देव + ऐश्वर्यम् = देवेश्वर्यम् । यमुना + ऐक्यम् = यमुनैक्यम् ।
 २. देव + ओकः = देवोक्तः^१ । गङ्गा + ओघः = गङ्गावः ।
 कृष्ण + औत्कण्ठ्यम् = कृष्णौत्कण्ठ्यम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—जन + एकता । जल + ओघः । चित्त + औदार्यम् ।
 सदा + एव । अपक्व + ओदनः । गत + औत्सुक्यम् ।
 (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—लोकैकमत्यम् । शुद्धं रावती । तवेश्वर्यम् ।
 तवोदनः । पापौघः । महौचित्यम् ।
 (ग) शुद्धं कुरु—प्रैजते । उपेति । तवेव । ममेश्वर्यम् । महोक्तः । पीडोपधिः ।
 (घ) उपनियमयोः स्वरूपमेकेनैवोपनियमेन राष्ट्रभाषायां प्रदर्श्य 'उपोषति'
 शिवायोनमः इत्यादौ वृद्धिः कथन्नेति प्रतिपाद्यताम् ।

(४) अकः सवर्णो दीर्घः

अकः सवर्णो अचि परे दीर्घः एकादेशः स्यात् ।

उपनियमाः

१. पूर्व-परयोः	अवर्ण-अवर्णयोः	स्थाने 'आ'	भवति ^२ ।
२. पूर्व-परयोः	इवर्ण-इवर्णयोः	स्थाने 'ई'	भवति ^३ ।
३. पूर्व-परयोः	उवर्ण-उवर्णयोः	स्थाने 'ऊ'	भवति ^४ ।
४. पूर्व-परयोः	ऋवर्ण-ऋवर्णयोः	स्थाने 'ऋ'	भवति ^५ ।

१. किन्तु—शि + ओम् = शिवोम् । (दे० 'ओमाडोश्च' सू०)

२. अवर्ण—अ अथवा आ के बाद अ या आ रहे तो दोनों मिलकर 'आ' हो ।
 ३. इवर्ण—इ अथवा ई के बाद इ या ई रहे तो ,, ,, 'ई' हो ।
 ४. उवर्ण—उ अथवा ऊ के बाद उ या ऊ रहे तो ,, ,, 'ऊ' हो ।
 ५. ऋवर्ण—ऋ अथवा ॠ के बाद ऋ या ॠ रहे तो ,, 'ऋ' हो ।

५. पूर्व-परयोः लृवर्ण-लृवर्णयोः स्थाने 'लृ' भवति ।

उदाहरण-माला

१. दैत्य + अरिः = दैत्यारिः । श्रद्धा + अस्ति = श्रद्धास्ति ।
कमल + आकरः = कमलाकरः । विद्या + आलयः = विद्यालयः ।
२. फणि + इन्द्रः = फणीन्द्रः । देवी + इच्छा = देवीच्छा ।
कवि + ईश्वरः = कवीश्वरः । श्री + ईशः = श्रीशः ।
३. मानु + उदयः = मानूदयः । वधू + उत्सवः = वधूत्सवः ।
लघु + ऊर्मिः = लघूर्मिः । भू + ऊर्ध्वम् = भूध्वम् ।
४. होतृ + ऋकारः = होतृकारः । ५. गम्लृ + लृकारः = गम्लृकारः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु — शश + अङ्कः । साधु + उक्तम् । रत्न + आकरः ।
महा + आशयः । प्रति + इक्षा । कवि + ईश्वरः । स्वयम्भु + उदयः । पितृ + ऋणम् ।
- (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु — कल्याणार्थम् । देवागारम् । मुनीश्वरः ।
विधूदयः । वसन्तागमनम् । मातृणम् । परमाराध्यः ।
- (ग) शुद्धं कुरु — कल्याणार्थम् । कव्यिन्द्रः । देव्यिच्छा । गौरयीशः ।
वध्वुत्सवः । लघूर्मिः । मृताण्डः ।
- (घ) उपनियमानां यथेच्छम् उपनियमस्वरूपत्रयं स्वगिरा सोदाहरणं प्रदर्श-
यन्तु । अन्तिमस्तु न हेयः ।

१. लृवर्णं — लृ के बाद लृ अथवा ऋ या ॠ रहे तो दोनों मिलकर 'लृ' हो ।

नोट — कहीं अ के बाद अ रहने से पररूप अर्थात् दोनों मिलकर एक हो जाता है । (दे० पृ० ८ का नोट) । यथा — शक + अन्धुः = शकन्धुः ।
सम + अर्थः = समर्थः । मृत + अण्डः = मृतण्डः । मार्त + अण्डः =
मार्तण्डः । (दे० 'शकन्धवादिषु पररूपं वाच्यम्' वा०) ।

(५) एचोऽयवायावः

स्वरवर्णे परे एचः क्रमाद्—अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युः^१ ।

उपनियमाः

१. एकारस्य	स्थाने	‘अय्’	भवति	स्वरवर्णे	परे ।
२. ऐकारस्य	स्थाने	‘आय्’	भवति	स्वरवर्णे	परे ।
३. ओकारस्य	स्थाने	‘अव्’	भवति	स्वरवर्णे	परे ।
४. औकारस्य	स्थाने	‘आव्’	भवति	स्वरवर्णे	परे ।

उदाहरण-माला

१. शे + अनम् = शयनम् ^२	घटे + इता = घटयिता ।
शे + आते = शयाते	मृगे + उः = मृगयुः ।
२. विनै + अकः = विनायकः	शे + इतः = शायितः ।
रे + ईशः = रायीशः ।	सखै + औ = सखायी ।
३. भो + अनम् = भवनम् ।	गो + आम् + गवाम् ।
पो + इत्रम् = पवित्रम् ।	अजुहो + उः = अजुहवुः ।

१. स्वर वर्ण के परे रहते ‘ए’ के स्थान में ‘अय्’, ‘ऐ’ के स्थान में ‘आय्’ ‘ओ’ के स्थान में ‘अव्’ तथा ‘औ’ के स्थान में ‘आव्’ होता है ।

नोट—अयादि होने पर अयादि का अवर्ण पूर्ण वर्ण से और य् अथवा व् पर वर्ण से मिल जाता है ।

२. ‘शयनम्’ इत्यादि पदमध्यस्थ ‘एच्’ के उदाहरण हैं । पदान्त ‘एङ्’ (ए, ओ) के बाद ह्रस्व अकार रहने पर तो पूर्वरूप ही हो जाता है । यथा—
हरे + अव = हरेऽव । गुरो + अत्र = गुरोऽत्र । (दे० एङः पदान्तादति’ सू०)

नोट—पदान्त ‘एच्’ के स्थान में होने वाले अयादि के यकार तथा वकार विकल्प से लोप हो जाता है और लोप पक्ष में पुनः सन्धि नहीं होती । यथा—
हरे + इह = हर इह, हरयिह । इत्यादि । (दे० ‘लोपः शाकल्यस्य’ सू०)

४. पी + अकः = पावकः ।

भो + उकः = भावुकः । इत्यादि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु — हरे + ए । शे + ऐ । वने + ओः । शं + औ ।

(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु — भवति । विद्यया । शयीरन् । गृह्युषिः ।
शायितः । भवतम् । गावः ।

(ग) शुद्धं कुरु — रयोशः । गवक्षः । गविन्द्रः । गवीशः । गवायुतिः ।

(घ) उपनियमानां स्वरूपमेकैर्नैवोपनियमेन राष्ट्रभाषायां सोदाहरणं
प्रदर्शयन्तु ।

१. यथा—(क) जे + अति = जयति । रमे + आ = रमया । शे + इत्स् =
शयितम् । शे + ईरन् = शयीरन् । मृगे + उः = मृगयुः । मे + ऊरः = मयूरः ।
गृहे + ऋत्त्विकः = गृह्यृत्त्विकः । वने + लृतकः = वनयूलृतकः । हरे +
ए = हरये ।

(ख) नै + अकः = नायकः । रे + आस् = रायास् । शे + इत्स् = शायितः
ऐ + उः = आयुः । रे + ए = राये । रे + ओः = रायोः ।

(ग) यो + अनः = यवनः । गो + आ = गवा । भो + इत्ता = भविता ।
गो + अवे = गवे । गो + ओः = अंओः । इत्यादि ।

नोट—(१) पदान्त गोशब्दावयव ओकार के स्थान पर अदन्त 'अव' आदेश भी
होता है, यथा—गो + इशः = गवा + ईशः = गवेशः । गो + अक्षः = गव + अक्षः =
गवाक्षः । गो + इन्द्रः = गव + इन्द्रः = गवेन्द्रः । इत्यादि । (दे० 'अवङ्स्फोटाय-
नस्य' तथा 'इन्द्रे च' सू० ।

(२) यकारादि प्रत्यय परे रहते भी गो शब्द के ओकार के स्थानमें 'अव' होता
है । यथा—गो + यूतिः = गव्यूतिः । इत्यादि (दे० 'वान्तो यि प्रत्यये' सू०)

स्वरसन्धि-निषेध-विमर्श

(१) ओकारान्त^१ अव्यय तथा एकस्वरमात्र अव्यय की सन्धि नहीं होती^२ यथा— (क) अहो + अच्युत = अहो अच्युत । (ख) आ + एवम् = आ एवम् ।
नोट—सीमा, व्याप्ति और ईषत् अर्थ बोध होने या क्रिया के साथ योग होने पर एकाक्षरी 'आ' अव्यय की सन्धि होती है यथा—

१. सीमा (मर्यादा) आ + अध्ययनात् = आध्ययनात् ।

२. व्याप्ति अभिविधि = मर्यादा का प्रभेद - आ + एकदेशात् = एकदेशात् ।

३. ईषत् (किञ्चित्) अर्थ में—आ + उष्णम् = ओष्णम् ।

४. क्रिया के योग में—आ + इहि = एहि ।

(२) द्विवचनान्त ई, ऊ, ए, के बाद कोई भी स्वर वर्ण रहने पर सन्धि नहीं होती^३ । यथा—१. कवो + इमौ = कवौ इमौ । २. दाधू + इमौ = साधू इमौ । ३. बालिके इमे = बालिके इमे । इत्यादि ।

(३) प्लुत^४ स्वर की सन्धि नहीं होती । यथा—एहि कृष्ण ३ ! अत्र ।

(४) ईकारान्त और ऊकारान्त अदस् शब्द की पदों को सन्धि नहीं होती^५ ।

(क) अमी = अमंकाः = अमी अर्भकाः । अमू + अत्तः = अमू अत्तः । इत्यादि ।

अभ्यासार्थ प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु—(१) अहो + अम्ब । अहो + आश्चर्यम् । मिथो + आगच्छति । आ + उच्चारय । इ + इन्दुः । उ + उमा ।

(२) अग्नी + इमौ । रामलक्ष्मणी + अधीयाते । मानू + इमौ । धेनू + इमे ।

(ख) शुद्धं कुरु—अहोऽत्रागच्छ- धेन्वानय । बालिकेऽतः साध्वजीयाते । रामेहि अन्वयागच्छतः । बाहूच्चलितौ । सुध्यागच्छतः । इति स्वर-सन्धिः ।

१. दे० 'ओत' सू० ।

२. दे० 'निपात एकाजनाङ्' सू० ।

३. दे० 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' तथा 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू० ।

४. दूर से आह्वान (बुलाने), गान या रोदन के शब्द को 'प्लुत' कहते हैं ।

दे० 'दूराद्गृह्यते च' सू० ।

५. दे० 'अदसो मातु' सू० ।

व्यञ्जन सन्धिः

यत्र व्यञ्जनो विकार्यः स व्यञ्जनसन्धिः^१ ।

विसर्गसन्धिस्तु हल्सन्ध्यन्तर्गतोऽपि अग्रे वक्ष्यते ।

(१) स्तोश्चुनाश्चुः

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गभ्यां योगे शकारचवर्गो स्तः^२ ।

(अत्र सूत्रे स्थान्यादेशयोः एव यथासंख्यम्, न तु योगस्य । ततश्च सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण वा यथासम्भवे योगे सति—सकारस्य शकारः, तकारस्य चकारः, दकारस्य जकारः, नकारस्य ञकारः, इत्याद्येव श्रुत्वमिह भवति)

उपनिषदाः

- १ चकारे छकारे शकारे वा परे पदान्तस्य सस्य शो भवति^३ ।
२. चकारे छकारे वा परे तकारस्य दकारस्य च स्थाने चकारो भवति^४ ।
- ३ जकारे झकारे वा परे तकारस्य दकारस्य च स्थाने जकारो भवति^५ ।
४. जकारे झकारे च परे, चकाराद् जकाराद् वा परतः नस्य ओ भवति^६ ।

१. व्यञ्जन वर्ण के साथ स्वर या व्यञ्जन वर्ण की सन्धि को 'व्यञ्जनसन्धि' कहते हैं ।

२ सकार-तवर्ग के स्थान में शकार या चवर्ग का (पूर्व या पर) योग रहने पर 'स' के स्थान में 'श' और तवर्ग के स्थान में चवर्ग हो जाता है ।

नोट—शकार से पर तवर्ग को श्रुत्व नहीं होता । यथा—विश् + नः = विद्वन् । प्रश् + नः = प्रवृत्तः । दे० 'शात्' सू० ।

३. चकार, छकार या शकार के परे दन्त्य सकार के स्थान में तालव्य शकार होता है ।

४. चकार अथवा छकार के परे तकार या दकार के स्थान में जकार होता है ।

५. चकार अथवा झकार के परे तकार या दकार के स्थान में जकार होता है ।

६. जकार या झकार के परे अथवा चकार या जकार के बाद नकार के स्थान में ञकार होता है ।

उदाहरण-माला

१. तपस् + चिनोति = तपश्चिनोति । तरोस् + छाया = तरोश्छाया ।
हरिस् + शेते = हरिश्शेते (हरिः शेते^१) । बालस् + शोभते = बालश्शोभते ।
२. सत् + चरित्रम् = कच्चरित्रम् । शरत् + छटा = शरच्छटा । तद् +
छविः = तच्छविः ।
३. उत् + ज्वलनम् = उज्ज्वलनम् । ईषद् + ज्वलनम् = ईषज्ज्वलनम् ।
तत् + झणत्कारः = तज्झणत्कारः ।
४. श्रीमान् + जयतु = श्रीमाञ्जयतु । गच्छन् + झटिति = गच्छञ्झ-
टिति । याच् + ना = याच्ना । यज् + नः = यज्ञः । इत्यादि ।^२

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—यशस् + चिनोति । भवत् + छलनम् । उत् + ज्वलः ।
विपद् + जालम् । तद् + झणत्कारः । महान् + जयः । याच् + ना ।
(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—रामश्चिनोति । मेघश्छन्नः । शिशुश्शेते ।
(ग) शुद्धं कुरु—बालो चलति । चन्द्रच्छन्नः । वृक्षच्छिद्यते । शिष्यश्शेते ।

(२) ष्टुना ष्टुः

सकार-तवर्गयोः षकारटवर्गभ्यां योगे षकारटवर्गदेशौ स्तः^३ ।

(अत्र सूत्रेऽपि स्थान्यादेशयोरेव यथासंख्यं न तु योगस्य । तेन सकारस्य षकारः, तकारस्य टकारः, थकारस्य ठकारः, दकारस्य डकारः, नकारस्य णकारः, इत्याद्येव ष्टुत्वं निष्पन्नं भवति ।)

१. दे० 'वा शरि' सू० (विसर्गसन्धि में) ।

२. यथा—पूर्णश्चन्द्रः । रवेश्छविः । घावितश्छागः । उत्फुल्लश्शिशुः ।
एतच्चित्रम् ।

३. सकार-तवर्ग के स्थान में षकार-टवर्ग का (पूर्व या पर में) योग रहने पर 'स' के स्थान में 'ष' और तवर्ग के स्थान में टवर्ग हो जाता है ।

उपनियमाः

१. टकारे ठकारे षकारे वा परे सस्य स्थाने षो भवति^१ ।
२. टकारे ठकारे वा परे तस्य दस्य च स्थाने टो भवति^२ ।
३. डकारे ढकारे वा परे तस्य दस्य च स्थाने डो भवति^३ ।
४. ठकारे डकारे ढकारे वा परे पदान्तस्य नस्य णो भवति^४ ।
५. षकारात् परस्य तस्य स्थाने टः, यस्य च स्थाने ठो भवति^५ ।

उदाहरण-माला

१. धनुस् + टङ्कारः = धनुष्टङ्कारः । ममस् + ठक्कुरः = मग्नष्ठक्कुरः ।
रामस् + षष्ठः = रामषष्ठः ।
२. तत् + टोका = तट्टोका । सत् + ठक्कुरः = सठ्ठक्कुरः ।
३. उत् + डोनः = उड्डोनः । त्वत् + ढक्का = त्वड्डक्का ।
४. भवान् + ठक्कुरः = भवाण्ठक्कुरः । महान् + डामरः = महा-
ण्डामरः । चक्रिन् + ढौकसे = चक्रण्ढौकसे ।
५. पृष् + तम् = पृष्ठम् । अधिष् + थाता = अधिष्ठाता ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—शिशुस् + टोक्ते । स्थिरस् + ठक्कुरः । किञ्चित् +
टोक्ते । तद् + डिण्डिमः । जगद् + ढक्का । महान् + डमरः । नष् + तम् ।
- (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—मनष्टोका । देवषष्ठः । अग्निचिट्टोक्ते ।
एतद्वटक्कुरः । त्वड्डमरः । एतड्डक्का । श्रीमण्डौकसे । हृष्टः । पुष्टः ।
षष्ठः ।
- (ग) शुद्धं कुरु—रामस्टोक्ते । चत्वार्षष्टपदाः । त्वतट्टोका । त्वतड्डमरः ।

१. टकार, ठकार अथवा षकार के परे 'स्' के स्थान में 'ष्' होता है ।
२. टकार अथवा ठकार के परे 'त्' अथवा 'द' के स्थान में 'ट्' होता है ।
३. डकार अथवा ढकार के परे 'त्' या 'द' के स्थान में 'ड्' होता है ।
४. ठकार, डकार या ढकार के परे पदान्त 'न्' के स्थान में 'ण्' होता है ।
५. षकार से पर त के स्थान में ट और थ के स्थान में ठ होता है ।

२ सं व्या०

(३) झलां जशोऽन्ते

(अत्र 'झल्' इति पञ्चमवर्जं कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-तवर्ग-पवर्गणाम् ऊष्मणां च प्रत्याहारः । 'जश्' इति तु वर्गवृत्तीयानां (ग-ज-ड-द-वानां) प्रत्याहारः । ऊष्मणां मध्ये तु 'ब्रश्चभ्रश्ज-' इति शस्य षत्वे 'ससजुषो रुः' इति सस्य रुत्वे 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे च विधाने षकारः एकः एव अवशिष्यते, तस्य च 'ऋदुरषाणां मूर्धा' इति मूर्धस्थानसाम्यात् डकारः आदेशो भवति, तद्यथा—नश्-नष्-नड् । द्विश्-द्विष्-द्विड् । इत्यादि ।)

उपनियमाः

१. पदान्ते—पदान्ते झलां जशः स्युः^१ ।
२. स्वरवर्णेषु, वर्गणां वृत्तीयेषु, चतुर्थेषु, य-र-ल-व-इत्येतेषु वा वर्णेषु परेषु पदान्तस्य कस्य स्थाने गकारो भवति^२ ।
३. स्वरवर्णेषु, कवर्ग-तवर्ग-पवर्गणां वृत्तीयेषु, चतुर्थेषु, य-र-ल-व-इत्येतेषु वा वर्णेषु परेषु पदान्तस्य तस्य स्थाने दकारो भवति^३ ।

उदाहरण-माला

१. वाक्^४ = वाग् । वाक्^५ + भ्याम् = वाग्भ्याम् । अच् = अज् ।

१. पदान्त में स्थित 'झल्' के स्थान में 'जश्' होता है । (सामान्य नियम)
२. वाक्य के मध्य में—पदान्त ककार के बाद वर्गों के वृत्तीय, चतुर्थ या य, र, ल अथवा व वर्ण रहे तो 'क्' के स्थान में 'ग्' होता है ।
३. वाक्य के मध्य में पदान्त तकार के बाद कवर्ग, तवर्ग या पवर्ग के वृत्तीय चतुर्थ या य, र, ल, अथवा व वर्ण रहे तो 'त्' के स्थान में 'द' होता है ।
४. पदान्त 'झल्' के परे कोई भी वर्ण नहीं रहे तो 'झल्' के स्थान में विकल्प से 'चर्' हो जाता है । इसीलिये 'वाक् वाग्' दो रूप होते हैं ।
दे० 'वाऽवसाने' सू० ।
५. 'सुप्' प्रत्यय से लेकर 'कप्' प्रत्यय पर्यन्त सर्वनामस्थानमिन्न प्रत्ययों के पर में रहने से पूर्व की 'पद' संज्ञा होती है । इसीलिये 'वाक् + भ्याम्' में 'वाक्' भी पद कहलाता है । दे० 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू० ।

अच् + भ्याम् = अज्भ्याम् । षट् = षड् । षट् + भ्याम् = षड्भ्याम् ।
जगत् = जगद् । जगत् + भ्याम् = जगद्भ्याम् गुप् = गुब् ।
गुप् + भ्याम् = गुब्भ्याम् । अप् + भ्यः = अब्भ्यः, अत् ^१ + भ्यः = अद्भ्यः ।

२. दिक् + अन्तः = दिगन्तः । दिक् + गजः = दिग्गजः ।

धिक् + याचकम् = धिग्याचकम् ।

३. द्विषत् + अन्तः = द्विषदन्तः । तत् + गहनम् = तद्गहनम् ।

त्वत् + यानम् = त्वद्यानम् । इत्यादि^२

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु - सम्यक् + उक्तम् । दिक् + जलम् । दिक् + बन्धः ।
सम्यक् + वदति । जगत् + ईशः । महत् + धनम् । अप् + जलम् ।

(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—दिगम्बरः । वाग्जालम् । वाग्दानम् । दिग्भागः ।
धिग्याचकम् । षड्दर्शनम् । जगद्देश्वर्यम् । अब्माजनम् ।

(ग) शुद्धं कुरु—प्राक्दर्शनम् । दिग्पालः । षट्गावः । जगन्नाजा ।

(घ) उपनियमस्वरूप स्वगिरोल्लिख्य द्वित्रिष्युदाहरणानि च प्रदर्शयन्तु ।

(४) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा

यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।

(चवर्गं विहाय वर्गानां पञ्चमे वर्णे परे पदान्ते वर्तमानस्य, वर्गानां प्रथमस्य

१. अप् के पकार को तकार होकर दकार हो जाता है । दे० 'अपो मिः' सू०

२. यथा—(२) दिगम्बरः । वागाडम्बरः । त्वगिन्द्रियम् । वागीशः ।

प्रागुक्तम् । सम्यगूहः । धिगृणम् । प्राग्लूतकः । प्रागेव । वागैश्वर्यम् ।

सम्यगोजः । वागौचित्यम् । प्रागमनात् । धिग्धमण्डिन् । वाग्जालः ।

सम्यग्झङ्कारः । सम्यग्जुहोति । दिग्द्वका । वाग्दानम् ।

(३) जगदादिः । जगदिन्द्रः । जगदीशः । त्वदुक्तम् । भवद्गहनम् । त्वहणम् ।

तृतीयस्य वा वर्णस्य स्थाने तत्तद्वर्णस्य पञ्चमः तृतीयो वा वर्णो भवति^१ ।)

उपनियमाः

१. नकारे मकारे वा परे पदान्तस्य कस्य गस्य च स्थाने ङकारो गकारो वा भवति ।
२. नकारे मकारे वा परे पदान्तस्य टस्य डस्य च स्थाने णकारो ङकारो वा भवति ।
३. नकारे मकारे वा परे पदान्तस्य तस्य दस्य च स्थाने नकारो दकारो वा भवति ।
४. नकारे मकारे वा परे पदान्तस्य पस्य बस्य च स्थाने मकारो बकारो वा भवति ।

उदाहरण-माला

१. दिक् + नागः = दिङ्नागः, दिग्नागः । प्राक् + मुखः = प्राङ्मुखः, प्राग्मुखः ।
२. विभ्राट् + नरः = विभ्राणनरः, विभ्राङ्नरः । षट् + मासाः = षण्मासाः, षड्मासाः । विश्वाराट् + नृत्यति = विश्वाराणृत्यति, विश्वाराङ्नृत्यति ।
३. जगत् + नाथः = जगन्नाथः, जगद्नाथः । भवत् + मतम् = भवन्मतम्, भवद्मतम् ।
४. ककुप् + नायकः = ककुम्नायकः, ककुब्नायकः । अप् + मग्नः = अम्मग्नः, अब्मग्नः ।

१. चवर्ग को छोड़कर वर्गों का पंचम वर्ण (ङ्, ण्, त्, म्) बाद में रहे तो पदान्त में वर्तमान वर्ग के प्रथम और तृतीय वर्ण (क्, ग्, ट्, ड्, त्, द्, प्, ब्) के स्थान में उसी वर्ग का पञ्चम वर्ण और (तदभाव पक्ष में सू० नं० ३ से) तृतीय वर्ण होता है ।

नोट—अनुनासिकादि प्रत्यय के परे (लौकिक प्रयोग में) पदान्त में वर्तमान प्रथम वर्ण के स्थान में पंचम वर्ण नित्य ही होता है । यथा—दिक् + मात्रम् = दिङ्मात्रम् । तत् + मात्रम् = तन्मात्रम् । दे० 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' वा० ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—दिक् + मुखः । षट् + मुखः । षड् + नगर्यः । सत् + मित्रम् । तत् + नीरम् । तत् + मनस्कः । अप् + नायकः ।
 (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—धिङ्मुखंम् । षण्णाम् । जगन्नियन्ता । त्वन्नेता ।
 (ग) शुद्धं कुरु—वांमुखम् । प्रांमुखः । षट्तराः । हृत्मानसम् । अप्नीलः ।
 दिमात्रेण । चिदमयता । मृण्मयम् ।
 (घ) चतुर्थोपनियमस्वरूपं सोदाहरणं प्रदर्शयन्तु ।

(५) शश्छोऽटि

पदान्तात् 'झयः' परस्य शस्य छो वा स्याद् अटि १

उपनियमाः

१. पदान्तात् ककारात् टकाराद् वा परस्य शस्य छो वा भवति ।
२. पदान्तात् तकाराद् दकाराद् वा परे शकारे सति तस्य दस्य च स्थाने चः^२, शस्य स्थाने छो वा भवति ।
३. पदान्तात् नकारात् परे शकारे सति नस्य स्थाने जः, शस्य स्थाने छो वा भवति ।

उदाहरण-माला

१. वाक् + शूरः = वाक्छूरः^४, वाक्शूरः ।

षट् + शूराः = षट्छूराः, षट्शूराः

१. पदान्त में स्थित 'झय' प्रत्याहार के बाद तालव्य शकार हो तो शकार के स्थान में विकल्प से छकार होता है 'अट्' प्रत्याहार के परे ।

नोट—कहीं 'अम्' प्रत्याहार के परे भी 'श' को 'छ' होता है । यथा—
 तत् + श्लोकेन = तच्छ्लोकेन । तत् + श्लाघ्यः = तच्छ्लाघ्यः । दे० 'छत्वमसीति वाच्यम्' वा० ।

२. दे० 'स्तोः श्रुना श्रुः' सू० ।

३. दे० 'शि तुक्' सू० ।

४. 'श' को 'छ' होने पर 'क्' को 'ग्' नहीं होता । दे० 'खरि च' सू० ।

२. जगत् + शरण्यः = जगच्छरण्यः; जगच्शरण्यः ।

तद् + शरीरम् = तच्छरीरम्, तच्शरीरम् ।

३. महान् + शब्दः = महाञ्छब्दः, महाञ्शब्दः ।

धावन् + शशः = धावञ्छशः धावञ्शशः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु—दिक् + शूलः । षट् + शरण्याः । सत्यात् + शान्तिः ।

(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु - स्निक्छोमते । यावच्छक्यम् । मच्छरीरम् ।

(ग) शुद्धं कुरु—वाच्छूरः । प्राक्छयम् । षट्शोमन्ते । मत्स्वशूरः ।

(घ) द्वितीयं तृतीयं चोपनियमस्वरूपं राट्भाषायां प्रदर्शयन्तु ।

(६) खरि च

खरि परे झलां चरः स्युः । अर्थात्—ग, ज, ड, द-वानां स्थाने क्, च्, ट्, त्, पाः आदेशाः भवन्ति^१, खरि परे ।

(इदं सूत्रं पदान्ते अपदान्ते च प्रवर्तते । अतः 'झलां जशोऽन्ते' इति सूत्रविहितं जस्त्वं खरि परे न प्रवर्तते; तत्र अनेन चत्वमेव भवति ।)

उदाहरण-माला

१. पदान्ते^२—दिग् + पालः = दिक्पालः । प्राग् + शेते = प्राक्शेते^३
अज् + सन्धिः = अच्सान्धिः । विराड् + पुरुषः = विराट् पुरुषः । षड् +

१ खर् प्रत्याहार के परे ग् ज् ड् द् ब् के स्थान में क्रम से क् च् ट् त् प् होते हैं ।

२. अवसान में (आगे किसी भी वर्ण के 'नहीं' रहने पर) पदान्त झल् (ग् ज् ड् द् ब्) के स्थान में विकल्प से चर् (क् च् ट् त् प्) होता है । यथा—वाक्-वाग्, राट्-राड्, तत्-गद्, गुप्-गुब्, इत्यादि । दे० 'वाऽवसाने' सू० ।

३. प्राक्शेते-प्राक्छेते इत्यादि वैकल्पिक रूप भा होते हैं । दे० 'शक्छोऽटि' सू० ।

सन्तः = षट्सन्तः । सम्पद् + कामः = सम्पत्कामः । उद् + थानम् = उत्थानम् । त्रिष्टुब् + छन्दः = त्रिष्टुप्छन्दः । गुब् + धनम् = गुप्धनम् ।

२. अपदान्ते—अग् + स्पति, अक्स्यति = अक्षयति । लिङ् + सु = लिट्सु । क्षद् + त्रम् = क्षत्रम् । लभ् + स्यते = लप्स्यते ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—दिग् + रक्षकः । वाग् + पटुत्वम् । ऋत्विग् + जुहोति । तज् + श्लाघ्यः । तिवङ् + म्लानम् । विङ् + धूतः । सम्पद् + प्रभावः ।
 (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—दिक्पतिः । प्राक्कथितम् । दिक्शब्दः ।
 (ग) शुद्धं कुरु—दिग्पतिः । दिग्पूज्यः । सम्पद्कामः । लप्स्यते ।
 (घ) सूत्रार्थं सोदाहरणं राष्ट्रभाषायां प्रदर्शयन्तु ।

(७) मोऽनुस्वारः

मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्याद् हलि ।

उपनियमः

१. पदान्तस्य मस्य अनुस्वारः स्यात्, केष्वपि व्यञ्जनवर्णेषु परेषु^१ ।

उदाहरण-माला

१. धनम् + याचते = धनं याचते । पुस्तकम् + रटति = पुस्तकं रटति । शत्रुम् + हन्ति = शत्रुं हन्ति ।

१ पदान्त मकार के बाद कोई भी व्यंजन वर्ण रहे तो 'म्' के स्थान में अनुस्वार हो जाता है ।

नोट—(क) कवर्गादि के परे अनुस्वार होने पर अनुस्वार के स्थान में अग्रिम वर्ण का पञ्चम वर्ण और य, ल, व परे रहने से सानुनासिक य्, ल्, व्, विकल्प से हो जाता है । यथा—त्वं करोषि, त्वङ्करोषि, इत्यादि । दे० 'वा पदान्तस्य, सू० ।

(ख) क्विबन्त 'राज्' धातु के परे 'सम्' के मकार को अनुस्वार नहीं होता । यथा—सम् + राट् = सम्राट् । दे० 'मो राजि समः क्वौ' सू० ।

२. किम् + करोति = किं करोति । ग्रामम् + गच्छति + ग्रामं गच्छति ।
 पुष्पम् + चिनोति = पुष्पं चिनोति । पुस्तकम् + पठति = पुस्तकं पठति ।
 इत्यादि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु—कार्यम् + करोति । गृहम् + गच्छति । पुस्तकम् + पठ ।
 (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—सूर्यं प्रणमति । धनं ददाति । हरिं भजति ।
 सयं यन्ता । वशवदः ।
 (ग) शुद्धं कुरु—भोजनमकरोति । कुटिलमचलति । शङ्खमधमति
 हरिम्बन्दे । पुस्तकन्लाति । सम्बत्सरः । देवं अञ्चति । पठितुं इच्छति ।
 घनं ँघते । शीघ्रं आगच्छ ।
 (घ) सटिप्पणमुपनियमस्वरूपं राष्ट्रभाषया प्रदर्शयन्तु ।

(ग) य-ल-व-परक संयुक्त हकार के परे 'किम्' स्थानिक मकार के स्थान में सानुनासिक य्, व्, ल्, आदेश विकल्प से होता है । यथा—किम् + ह्यः = किय् ह्यः, किं ह्यः । किम् + ह्लादयति = किल् ह्लादयति, किं ह्लादयति । किम् + ह्वलयति = किव् ह्वलयति, किं ह्वलयति । दे० 'यवलपरे यवला वा' वा० ।

(घ) मकारपरक संयुक्त हकार के परे 'किम्' स्थानिक म् के स्थान में अनुस्वार विकल्प से होता है । यथा—किं ह्यालयति, किम् ह्यालयति । दे० 'हेमपरे वा' सू० ।

(ङ) नकारपरक संयुक्त हकार के परे 'किम्' स्थानिक अनुस्वार के स्थान में नकार विकल्प से होता है । यथा—किम् + ह्युते = किव्ह्युते, किं ह्युते । दे० 'नपरे नः' सू० ।

१. यथा—(१) शीघ्रं याति । करुणं रोदिति । विद्यां लभते । भारं वहति ।
 पाठशालायां शेते । कथं षष्ठः । कष्टं सहते । मधुरं हसति । (१) किं करोषि ।
 भूमिं खनति । ग्रामं गच्छति । व्यर्थं घटयति । कथं डवते (क्यों शब्द-
 करता है) । घर्मं चिनोति । काष्ठं छिनत्ति । शत्रुं जहि । वस्त्रं टङ्कते ।
 क्लिष्टं ठकारः । पत्रं डयते । इत्थं णकारः । नदीं तरति । शत्रुं धुवंति ।
 धनं ददाति । स्तनं घयति । गुरुं नमति । वचनं पालयति । किं फलम् ।
 चौरं बध्नाति । मधुरं भाषते । शास्त्रं मीमांसते । इत्यादि ।

(ङ) (क) नश्चापदान्तस्य झलि

(ख) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः

(क) नस्य मस्य चाऽपदान्तस्य, 'झलि' अनुस्वारो भवति ।

(ख) 'ययि' परे अपदान्तस्यानुस्वारास्य नित्यं परसवर्णो भवति ।

उपनियमौ

१. (क) श, ष, स, ह, इत्येतेष्वन्यतमेषु कवर्गादिषु वा वर्णेषु प्ररेषु पदमध्यस्थस्य नस्य मस्य च स्थाने अनुस्वारो भवति^१

२. (ख) कवर्गादिषु परेषु विहितस्यानुस्वारस्य स्थाने परवर्ति-
वर्गस्य पञ्चमो वर्णो नित्यं भवति^२ ।

उदाहरण-माला

१. (क) दन् + शनम् = दंशनम् ।

धनून् + षि = धनूंषि ।

यशान् + सि = यशांसि ।

वृन् + हितम् = वृंहितम् ।

२. (ख) आशं + कते = आशङ्कते ।

लवं + गम् = लवङ्गम् ।

वां + छति = वाञ्छति ।

उत्कं + ठते = उत्कण्ठते ।

सम् + शयः = संशयः ।

पुम् + षण्डः = पुंषण्डः ।

हिन् + सकः = हिंसकः ।

सिन् + हः = सिंहः ।

गं + ता = गन्ता ।

शां + तः = शान्तः ।

पं + फुल्यते = पम्फुल्यते ।

गुं + फितः = गुम्फितः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु—पयान् + सि । सङ्गम् + स्यते । नन् + क्यति ।

अम् + कितः । अम् + चितः । लुन् + ठितः । मं + तव्यम् ।

गं + तव्यम् । क्षं + तव्यम् ।

१. ऊष्म वर्णं अथवा कवर्गं, टवर्गं या पवर्गं के परे पदमध्यस्थ 'न' या 'म्' के स्थान में अनुस्वार होता है ।

२. कवर्गादि के परे विहित पदमध्यस्थ अनुस्वार के स्थान में अग्रिम वर्ग का पंचम वर्ण हो जाता है ।

(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—सरांसि । आक्रंस्यते । गंस्यते । रंस्यते ।
सञ्चितः । क्षन्तव्यम् । शम्भुः ।

(ग) शुद्धं कुरु—पयान्ति । वृम्हणम् । अञ्चितः । गंगेशः । सुपुमान्ति ।
धनूम्भिः । सुपुम्सी ।

(घ) द्वितीयोपनियमस्याकृति राष्ट्रमाषयोल्लिख्य प्रदर्शयन्तु ।

(६) तोलि

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । (तवर्गस्य आन्तरतम्यात्
लकार एव सवर्णः ।)

उपनियमः

लकारे परे तस्य दस्य च स्याने लृ, नस्य स्याने सानुनासिक-
'लृ' इत्यादेशो भवति ।

उदाहरण माला

१. महत् + लावण्यम् = महल्लावण्यम् । तत् + लयः = तल्लयः ।

२. तद् + लीनः = तल्लीनः । यद् + लिखति = यल्लिखति ।

३. तस्मिन् + लयः = तस्मिन्लृलयः । महान् + लाभः = महाल् लाभः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु—जगत् + लीला । बृहत् + ललाटम् । महान् + लेखकः
महान् + लोभी ।

(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—उल्लेखः । महल्लिप्सा । अस्मल्लेखः :
लालयेत्लघुवाकम् । ग्रन्थाल्लेलाति ।

(ग) शुद्धं कुरु—महदलावण्यम् । महान्लम्पटः । बृहत्लता ।

(घ) उपनियमस्वरूपं शब्दान्तरेण सोदाहरण प्रदर्शयन्तु ।

(१०) ऋयो होज्यतरस्याम्

पदान्ताद् ऋयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् ।

उपनियमः

हकारे परे डकारादिपञ्चमवर्णं वर्जयित्वा पदान्ते वर्तमानस्य व्यञ्जनवर्णस्य स्थाने तद्वर्गस्य तृतीयो वर्णः, हस्य स्थाने तु तद्वर्गस्य चतुर्थो वर्णो वा भवति ।

उदाहरण-माला

वाक् + हरिः = वाग्घरिः, वाग्हरिः ।
 अच् + ह्रस्वः = अज्झ्रस्वः, अज्ह्रस्वः ।
 षट् + हलानि = षट्ढलानि, षट्हलानि ।
 तत् + हननम् = तद्धननम्, तद्हननम् ।
 अप् + हरणम् = अब्भरणम्, अब्हरणम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु — दिक् + हस्ती । अच् + हली । रत्नमुट् + हरति ।
 ईषत् + हसति । अप् + हरति ।
 (ख) सान्धविच्छेदं कुरु — वणिग्घसति । तदुद्धरणम् । तद्धेयम् ।
 (ग) शुद्धं कुरु — वाक्हननम् । प्राक्कृतः । विपत्हेतुः । ददत्हसति ।
 (घ) उपनियमाकारं राष्ट्रभाषया अनूद्यताम् ।

१. डकारादि पञ्चम वर्णों को छोड़कर पदान्त में स्थित कवर्गादि वर्ण के आगे 'ह' रहे तो कवर्गादि के स्थान में उसी वर्ण का तृतीय वर्ण और 'ह' के स्थान में उसी वर्ण का चतुर्थ वर्ण विकल्प से होता है। विकल्प पक्ष में प्रथम वर्ण के स्थान में तृतीय वर्ण होता है। दे० 'झलां जशोऽन्ते' सू० ।

व्यञ्जन-सन्धि-विमर्श

(१) ह्रस्व स्वर वर्ण के बाद इ, ण् या न् रहे और उसके बाद स्वर वर्ण रहे तो 'इ' के स्थान में इड्, 'ण्' के स्थान में ण्ण् तथा 'न्' के स्थान में 'न्न' हो जाता है^१ । यथा—प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण् + ईशः = सुगण्णाशः । धावन् + अश्वः = धावन्नश्वः । इत्यादि ।

(२) 'च' या 'छ' के परे रहते पदान्त 'न्' के स्थान में अनुनासिक अथवा अनुस्वार और 'च' के स्थान में 'श्च' तथा 'छ' के स्थान में 'श्छ' होता है^२ । यथा—गच्छन् + चकोरः = गच्छश्चकोरः, गच्छश्चकोरः । धावन् + छासः = धावश्छागः, धावश्छागः ।

(३) 'ट' या 'ठ' के परे रहते पदान्त 'न्' के स्थान में अनुनासिक अथवा अनुस्वार होता है और 'ट' के स्थान में 'ष्ट'^३ तथा 'ठ' के स्थान में 'ष्ठ' होता है । यथा—महान् + टीकाकारः, महांटीकाकारः, महांष्टीकाकारः । महान् + ठक्कुरः = महांष्ठक्कुरः, महांष्ठक्कुरः ।

(४) 'त' या 'थ' के परे रहते पदान्त 'न्' के स्थान में अनुनासिक अथवा अनुस्वार होता है और 'त' के स्थान में 'स्त' तथा 'थ' के स्थान में 'स्थ' होता है । यथा—महान् + तडागः = महांस्तडागः, महांस्तडागः, महांस्थकारः ।

(५) 'कृ' धातु से निष्पन्न शब्द के परे रहते 'सम्' उपसर्ग के 'म्' को अनुस्वार और उस अनुस्वार से पर 'स्' होता है^४ । यथा—सम् + कृतः = संस्कृतः ।

(६) वर्ण का प्रथम या द्वितीय वर्ण पर में रहने से पुम्' के 'म्' को अनुस्वार और उस अनुस्वार से पर 'स्' या 'श्' 'प्' होते हैं^५ । यथा—पुम् + कोकिलः = पुंस्कोकिलः । पुम् + खनित्रम् = पुंस्खनित्रम् । पुम् + चरित्रम् = पुंश्चरित्रम् । पुम् + टीका = पुंष्टीका । इति व्यञ्जन-सन्धिः ।

१. दे० 'ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुण्णित्यम्' सू० ।

२. दे० 'नश्छव्यप्रशान्', 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा'; 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः', 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः', 'विसर्जनीयस्य सः', 'स्तोः श्रुना श्रुः' सू० ।

३. दे० 'ष्टुनाष्टुः' सू० । ४. दे० 'समः सुटि' सू० । ५. दे० 'पुमः खय्यम्परे' सू० ।

विसर्ग-सन्धिः

(यत्र विसर्गेण सह स्वरवर्णस्य व्यञ्जनवर्णस्य वा सन्धिः स विसर्ग-सन्धिः^१)

विसर्गस्तावद् द्विप्रकारकः — सजातः, रजातश्च^२ ।

तत्र (१) शब्दसम्बन्धिनः, (२) विभक्ति-सुप्-तिङ् सम्बन्धिनः,
(३) प्रत्ययसम्बन्धिनो वा सकारस्य स्थाने यत्र विसर्गो भवति स
सजात-विसर्गः^३ ।

यत्र तु (१) शब्दसम्बन्धिनः (स्वाभाविकस्य) (२) ऋकार-
स्थानिकस्य वा रेफस्य स्थाने विसर्गो भवति स रजात-विसर्गः^४ । तद्यथा—

(क) सजातविसर्गः—

१—शब्दसम्बन्धी—निस्=निः । दुस्=दुः । शनैस्=शनेः ।

२—विभक्तिसम्बन्धी—देवस्=देवः । पठामस्=पठामः ।

३—प्रत्ययसम्बन्धी—एकशस् + एकशः । बहुशस् = बहुशः ।

(ख) रजातविसर्गः—

१—शब्दसम्बन्धी—स्वर्=स्वः । अन्तर्=अन्तः । प्रातर्=प्रातः ।

२—ऋकारस्थानिक—गोर्=गीः । पूर्=पूः । मातर्=मातः ।

(१) (क) विसर्जनीयस्य सः । (ख) वा शरि
खरि परे विसर्जनीयस्य नित्यं सः स्यात्, शरि परे तु वा स्यात् ।

१. विसर्ग के साथ स्वर या व्यंजन वर्ण की जो सन्धि होती है, उसे विसर्गसन्धि कहते हैं ।

२. क्वचित् 'ष्' तथा 'च्' के स्थान में भी 'र्' होकर विसर्ग होता है ।
यथा—सजुप्=सजूः । दे० 'ससजुषो रुः' सू०) । अहच्=अहः
(दे० 'अहच् सू०) ।

३. शब्द, विभक्ति या प्रत्यय-सम्बन्धी 'स्' के स्थान में जो विसर्ग होता है उसे सजात (स से उत्पन्न) विसर्ग कहते हैं ।

४. स्वाभाविक (शब्द सम्बन्धी) या ऋकारस्थानिक 'र्' के स्थान में जो विसर्ग होता है, उसे रजात (र से उत्पन्न) विसर्ग कहते हैं ।

उपनियमाः

१. चकारे छकारे वा परे विसर्गस्य स्थाने 'श' भवति^१ ।
२. टकारे ठकारे वा परे विसर्गस्य स्थाने 'ष्' भवति^२ ।
३. तकारे थकारे वा परे विसर्गस्य स्थाने 'स' भवति^३ ।
४. श-ष-स-इत्येतेषु अन्यतमेषु परेषु तु विसर्गस्य स्थाने 'श्, ष्, स्' इति यथासंख्यं वा भवति^४ ।

उदाहरण-माला

१. पूर्णः + चन्द्रः = पूर्णश्चन्द्रः^५ । निः + चितः = निश्चितः ।
धावितः + छागः = धावितश्छागः । रवेः + छविः = रवेश्छविः ।
२. भीतः + टलति = भीतटलति^६ । धनुः + टङ्कारः = धनुष्टङ्कारः ।
स्थिरः + ठक्कुरः = स्थिरष्ठक्कुरः । भग्नः + ठकारः = भग्नष्ठकारः ।
३. नद्याः + तीरम् = नद्यास्तीरम् । भूमेः + तलम् = भूमेस्तलम् ।
अनुच्चरितः + थकारः = अनुच्चरितस्थकारः ।
४. हरिः + शेते = हरिश्शेते, हरिः शेते^७ ।
देवाः + षट् = देवाष्षट्, देवाः षट् ।
मनः + सन्तोषम् = मनस्सन्तोषम्, मनःसन्तोषम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धिं कुरु—वायुः + चलति । तरोः + छाया । बालः + टीकते ।
भग्नः + ठक्कुरः । उन्नतः + तरुः ।

१. चकार अथवा छकार के परे रहते विसर्ग के स्थान में 'श' होता है ।
२. टकार अथवा ठकार के परे रहते विसर्ग के स्थान में 'ष्' होता है ।
३. तकार अथवा थकार के परे रहते विसर्ग के स्थान में 'स्' होता है ।
४. श, ष या स के परे रहते विसर्ग के स्थान में क्रम से श्, ष्, स् विकल्प से होता है ।

५. दे० 'स्तोः ऋचुना ऋचुः' सू० । ६. दे० 'ष्टुना ष्टुः' सू० ।

७. दे० 'वा हरिः' सू० ।

- (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—तपश्चिनोति । दुश्चिन्ता । खगाश्चञ्चलाः ।
उड्डीनष्टिद्विमः । मग्नष्टक्कुरः । सुन्दरस्तपस्वी ।
(ग) शुद्धं कुरु—पूर्णं चन्द्रो उदेति । आकाशस्थो सूर्यो छन्नः । मत्तो
ठक्कुरो टलति । इतः स्ततश्छेते । चत्वारो षट्पदाः ।
(घ) यथेच्छं कमप्युपनियमं सोदाहरणं प्रदर्शयताम् ।

(२) ससजुषो रुः

पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ।

उपनियमौ

१. यत्र इकारादिस्वरवर्णात् परो विसर्गः (स्), विसर्गात् परश्च
स्वरवर्णः, तत्र विसर्गस्थाने 'रु' भवति ।
२. यत्र इकारादिस्वरवर्णात् परो विसर्गः, विसर्गात् परश्च
वर्गाणां तृतीयः चतुर्थः पञ्चमः किं वा य-ल-व-ह-इत्येतेषु
अन्यतमो वा वर्णः तत्र विसर्गस्य स्थाने 'रु' भवति ।

उदाहरण-माला

१. हरिः + अयम् = हरिरयम् । श्रीः + असौ = श्रीरसौ । गुरुः +
उवाच = गुरुवाच । वधूः + एषा = वधूरेषा । इत्यादि^३ ।
३. हरिः + गच्छति = हरिर्गच्छति । ऋषिः + घटयति = ऋषिर्घट-
यति । इत्यादि^४ ।

१. स्वरवर्ण के परे रहते अ, आ से भिन्न स्वर के पर स्थित विसर्ग के
स्थान में 'रु' होता है ।
२. वर्ण का तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम किं वा य, ल, व, ह, पर में रहे तो अ,
आ से भिन्न स्वर के परस्थित विसर्ग के स्थान में 'रु' होता है ।
३. यथा—मातुरर्चा । रवेरुदयः । देवैरुक्तम् । प्रभोरादेशः । गौरयम् ।
४. यथा—बहिर्दङ्कारः । गुरुर्जयति । प्रभूतैर्दङ्कारैः । कतिपयैर्दङ्कारैः ।
नवीनैर्दङ्कारैः । गौर्दङ्कारैः । नस्थानिकैर्दङ्कारैः । हरेर्दङ्कारैः । निर्धनः ।
दुर्नीतिः । निर्बन्धः । निर्भयः । मुहुर्मुहुः । बहिर्योगः । विष्णुर्लीयते ।
वायुर्वाति । प्रभुर्हंसति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु — कविः + अयम् । गतिः + इयम् । रविः + उदेति
 घीः + असौ । मानुः + गच्छति । हरेः + ज्येष्ठः । निः + दयः ।
 (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु — हरिरयम् । वन्धुरागतः । ऋषिर्गच्छति ।
 (ग) द्वितीयोपनिषदस्वरूपं राष्ट्रभाषया सोदाहरणं प्रदर्शयन्तु ।

: (३) अतो रोरप्लुतादप्लुते

अप्लुताद् अतः परस्य रोः उः स्याद् अप्लुते अति परे ।

उपनिषदः

यत्र अकारात् परो विसर्गः विमर्गात् परः अकारः, तत्र पूर्वाकार-विसर्गयोः स्थाने (रुत्वे उत्वे गुणे च कृते) 'ओ' भवति, परवर्त्यकारस्य तु पूर्वरूपो भवति ।

उदाहरण-माला

शिवः + अर्च्यः = शिवोऽर्च्यः । कुतः + अत्र = कुतोऽत्र !
 कः + अयम् = कोऽयम् । यशः + अभिलाषी = यशोऽभिलाषी ।
 देवः + अयम् = देवोऽयम् । धावतः + अश्वः = धावतोऽश्वः ।

विमर्शः—यत्र अकाराद् इकाराद् उकाराद् वा परः रजातो विसर्गः, विसर्गात् परस्तु स्वरवर्णः अथवा वर्णाणां तृतीयः चतुर्थः पञ्चमः किंवा 'य-ल-व-ह' इत्येतेषु अन्यतमो वा वर्णः, तत्र रजातस्य विसर्गस्य स्थाने रेफो भवति^१ । यथा—

१. यदि ह्रस्व अकार के बाद विसर्ग और विसर्ग के बाद 'अ' रहे तो अकार और विसर्ग के स्थान में 'ओ' होता है और विसर्ग के बाद जो अकार रहता है उसके स्थान में लुप्ताकार का चिह्न (5) दिया मो जाता है ।

२. यदि अकार, इकार या उकार के बाद रजात विसर्ग रहे और विसर्ग के बाद स्वर वर्ण अथवा वर्ण का तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम किंवा य, ल, व या ह रहे तो रजात विसर्ग के स्थान में रेफ होता है । (रजात विसर्ग के सम्बन्ध में दे० पृ० ३३०)

१. पुनः + अपि = पुनरपि ।	पुनः + आगतः = पुनरागतः ।
२. पुनः + गच्छ = पुनर्गच्छ ।	पुनः + घमण्डः = पुनर्घमण्डः ।
३. भ्रातः + युध्यस्व = भ्रातयुध्यस्व ।	पुनः + लब्धः = पुनर्लब्धः ।
मातः + वन्दे = मातर्वन्दे ।	पुनः + हसति = पुनर्हसति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) सन्धि कुरु — नवः + अंकुरः । मनः + अमिलाषी । सः + अहम् ।
 (ख) सन्धिविच्छेदं कुरु — रामोऽधीशः । पुनर्गच्छति । भ्रातर्वद ।
 (ग) शुद्धं कुरु — पयाऽमिलाषी । रामाऽहं चतुराऽस्मि । माणवकाऽयं वेदाऽधीतः । प्रातो गच्छति । पुनः पुनो वा जामातो वद ।
 (घ) उपनियमाकारं राष्ट्रमाषया सोदाहरणं प्रदर्शयन्तु ।

(४) हशि च

अप्लुताद् अतः परस्य रोः उः स्याद् हशि परे ।

उपनियमः

यत्र अकारात् परो विसर्गः विसर्गति परः वर्गाणां तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः अथवा 'य, र, ल, व, ह' इत्येतेष्वन्यतमो वा वर्णः, तत्र अकार-विसर्गयोः स्थाने (रुत्वे उत्वे गुणे च कृते) 'ओ' भवति ।

उदाहरण-माला

रामः गच्छति = रामो गच्छति । सद्यः + जातः = सद्यो जातः ।
 सुन्दरः + डमरुः = सुन्दरो डमरुः । निर्वाणः + दीपः = निर्वाणो दीपः ।
 दृढः + बन्धः = दृढो बन्धः । नरः + याति = नरो याति । मनः + रथः =

१. यदि अकार के बाद विसर्ग रहे और विसर्ग के बाद वर्ग का तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम अथवा य, र, ल, व या ह रहे तो अकार और विसर्ग के स्थान में 'ओ' हो जाता है ।

३ सं० व्या०

मनोरथः । यशः + लभते = यशो लभते । बालः + वदति = बालो-
वदति । देवः + हसति = देवो हसति । इत्यादि^१ ।

विमर्श—(१) यत्र अकारात् परः विसर्गः विसर्गात् परः आकारादिः
स्वरवर्णः तत्र विसर्गस्य लोपो भवति^२ । यथा—

कुतः + आगतः = कुत आगतः । बालः + इव = बाल इव । कः + ईहते =
क ईहते । सूर्यः + उदेति = सूर्य उदेति । इत्यादि^३ ।

(२) यत्र आकारात् परो विसर्गः, विसर्गात् परः स्वरवर्णः अथवा वर्णाणां
तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः, किंवा 'य, र, ल, व, ह' इत्येतेष्वन्यतमो वा वर्णः तत्र
विसर्गस्य लोपो भवति^४ । यथा—

१. यथा—पूर्णे घटः । अद्भुतो डकारः । मधुरो झङ्कारः । इको
ञश्च । गजो ढौकते । भूर्धन्यो णकारः । मृगो घावति । सुन्दरो नरः ।
मनोभावः । अतीतो मासः ।

२. यदि अकार के बाद विसर्ग और विसर्ग के बाद अकारभिन्न स्वर वर्ण
रहे तो विसर्ग का लोप हो जाता है । (लोप के पश्चात् पुनः सन्धि नहीं होती ।
दे० 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' तथा 'लोपः शाकल्यस्य' सू०) ।

३. यथा—तत ऊर्ध्वम् । बाल ऋषिः । गत लृतकः । क एषः । कुत
ऐक्यम् । पीत ओष्ठः । राज्ञ औदार्यम् । धीमत औत्सुक्यम् । इत्यादि ।

४. यदि आकार के बाद विसर्ग और विसर्ग के बाद स्वर वर्ण अथवा वर्ण का
तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम किंवा य, र, ल, व या ह रहे तो आकार के परस्थित
विसर्ग का लोप हो जाता है । (लोप के पश्चात् पुनः सन्धि नहीं होती । दे०
'लोपः शाकल्यस्य' 'हंलि सर्वेषाम्' सू०) ।

नोट—उपर्युक्त परिस्थिति में 'भोः' और 'भगोः' के विसर्ग का भी लोप
हो जाता है ।

यथा—भो अनिरुद्ध । भो गदाधुर । भगो जनादंष्ट्र ।

१. बालकाः + अमी = बालका अमी । बालिकाः + इमाः = बालिका इमाः ।
इत्यादि^१ ।

२. बालकाः + गताः = बालका गताः । नद्याः + घटाः = नद्यां घटाः । इत्यादि^२ ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) सन्धि कुरु—शोभनः + घटः । रामः + जयति । कृतः + यत्नः ।
शान्तः + रोषः । देवः + उवाच । नरः + एषः । रक्तः + ओदनः ।
ब्राह्मणाः + आगताः । देवाः + ऊचुः । हृष्टाः + दुष्टिराजाः ।
गताः + मधुमक्षिकाः । ब्राह्मणाः + याचन्ते । वाताः + वान्ति ।

(ख) सन्धिविच्छेदं कुरु—देवो गतः । कुतो जनत्कारः । दुष्टो हतः ।
क आगच्छति । आगता मधुमासाः । कोकिला हृष्यन्ति ।

(ग) शुद्धं कुरु—आगतश्जनादनः, जामातरभ्रातरो वा । देवोवाच ।
कुतो आगताः ऋषयः । ततोऽर्ध्वं बालिकाः वदन्ति ।

(घ) विमर्शोपाख्यानं राष्ट्रभाषायां विशदीकुर्वन्तु ।

१. यथा—तारा उदिताः । आगता ऋषयः । ग्रन्था एते । गता ओघाः ।

२. यथा—पुत्रा जाताः । मधुरा झङ्काराः । नवीना डमरवः । गर्दभा
ढौकन्ते । आगता देवाः । बालिका धावन्ति । उन्नता नगाः । सन्तुष्टा
बुधाः । पलायिता भीताः । अतीता मासाः । छात्रा यजन्ते । एता रुग्णाः ।
पाठका लभन्ते । बालका वदन्ति । सज्जना हसन्ति । इत्यादि ।

विसर्ग-सन्धि-विमर्श

(क) रेफ के परे रहते विसर्ग (विसर्गस्थानीय रेफ) का लोप हो जाता है और लोप होने पर उसका पूर्वस्वर दीर्घ हो जाता है^१ । यथा—

पुनः + रमते = पुना रमते । पितः + रक्ष = पिता रक्ष । हरिः + रम्यः = हरी रम्यः । निः + रसः = नीरसः । हरिः + राजते = हरी राजते । निः + रोगः = नीरोगः । शम्भुः + राजते = शम्भू राजते । मातुः + रोदनम् = मातू रोदनम् । अन्तः + राष्ट्रियः = अन्ता राष्ट्रियः ।

(ख) यदि अकार से भिन्न स्वर अथवा व्यञ्जन वर्ण पर में रहे तो 'सः' और 'एषः' इन दोनों पदों के विसर्ग का लोप हो जाता है । (और लोप होने पर पुनः सन्धि नहीं होती^२ । यथा—

१. सः + आगतः = स आगतः । सः + इच्छति = स इच्छति । इत्यादि^३ ।

२. एषः + आगतः = एष आगतः । एषः + एति = एष एति । एषः + धावति = एष धावति । इत्यादि^४ ।

(ग) विसर्ग के बाद क, ख, या प, फ रहे तो विसर्ग का विसर्ग ही रह जाता है^५ । यथा—

१. कः + करोति = कः करोति । कः + खनति = कः खनति ।

२. कः + पचति = कः पचति । कः + फलति = कः फलति ।

(घ) निम्नलिखित समासस्थल में विसर्ग के बाद—क, ख, अथवा प, फ रहे तो अकार से पर विसर्ग के स्थान में 'सू' तथा इकार अथवा उकार से पर विसर्ग के स्थान में 'प्' हो जाता है^६ । यथा—

१. अधः + पदम् = अधस्पदम् । २. निः + कृतम् = निष्कृतम् । इत्यादि ।

१. दे० 'रो रि', तथा 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' सू० । २. दे० 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' तथा 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' सू० ।

३. यथा—स उवाच । स करोति । स गच्छति । स चिनोति । सहसति ।

४. यथा—एष वदति । एष शोभते । एष सहते । एष शृणोति । एष हसति ।

५. दे० 'कुप्वो—क—पो च' सू० ।

६. यह सत्व और षत्व विधान कहीं विकल्प से भी होता है ।

सुबन्त-प्रकरणम्

(१) अकारान्तः पुंल्लिङ्गो 'देव' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
प्रथमा	देवः	देवौ	देवाः	कर्ता
द्वितीया	देवम्	देवौ	देवान्	कर्म
तृतीया	देवेन	देवाभ्याम्	देवैः	करणम्
चतुर्थी	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	सम्प्रदानम्
पञ्चमी	देवात्-द्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	अपादानम्
षष्ठी	देवस्य	देवयोः	देवानाम्	सम्बन्धः
सप्तमी	देवे	देवयोः	देवेषु	अधिकरणम्
संदोधनम्	हे देव	हे देवौ	हे देवाः	

सर्वादिगणं विहाय प्रायः सर्वे अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दाः 'देव' शब्दवद् भवन्ति ^१ ।

(२) इकारान्तः पुंल्लिङ्गो 'मुनि' शब्दः

प्र०	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वि०	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृ०	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
च०	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पं०	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
ष०	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्

१. तद्यथा—अभिमान, आकर, इन्द्र, उत्सव, ऋषभ, लृतक, एकान्त, कर्णजार, खण्ड, गोविन्द, घट, चन्द्र, छात्र, जनक, टङ्क, डिमडिम, दुण्डिराज, ठक्कुर, तण्डुल, दन्त, घनेश, नर, पट, फाल्गुन, बालक, भक्त, मनोहर, यज्ञ, रमेश, लङ्केश, वल्लभ, शशिधर, षडानन, समय, हस्त, इत्यादि । (कुछ अकारान्त शब्द भी पुंल्लिङ्ग होते हैं । यथा—विश्वपा, गोपा, धनपा, शंखध्मा, हाहा, इत्यादि । 'शा' अव्यय है ।)

स०	मुनी	मुन्योः	मुनीषु
सं०	हे मुने	हे मुनी	हे मुनयः

प्रायः सर्वे इकारान्ताः पुँल्लिङ्गशब्दाः 'मुनि'शब्दवद् भवन्ति^१ ।

(३) उकारान्तः पुँल्लिङ्गो 'भानु' शब्दः

प्र०	भानुः	भानू	भानवः
द्वि०	भानुस्	भानू	भानून्
तृ०	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
च०	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
पं०	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
ष०	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
स०	भानौ	भान्वोः	भानुषु
सं०	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

एवमन्येष्यकारान्ताः पुँल्लिङ्गशब्दाः^२ ।

१. यथा—अग्नि, अङ्घ्रि (चरण), अतिथि, अद्रि, अरि, अलि (भ्रमर), अवधि, असि, अहि (सर्प), आधि, उपाधि, ऋषि, कवि, कपि, कलि, कुक्षि, कृमि, केलि, गिरि, ग्रन्थि, दुन्दुभि, धूर्जटि, ध्वनि, नाभि, निधि, पदाति, परिधि, पाणि, प्रणिधि (चर, दूत), बलि, मणि, मरीचि, मसि (स्याही), यति, रवि, रश्मि, राशि, लिङ्गवृत्ति (नकली भिक्षुक), वनस्पति, विधि, व्याधि, शुचि, सन्धि, सन्निधि, सप्तर्षि, समाधि, सारथि, हरि, हेमाद्रि, इत्यादि ।

नोट—(१) 'पति' और 'सखि' शब्दों के रूप कुछ भिन्न होते हैं । दे० 'शेषो ष्यसखि' सू० । (२) दीर्घ ईकारान्त शब्द भी पुँल्लिङ्ग होते हैं । यथा—अग्रणी, ग्रामणी, प्रधी, बहुश्रेयसी, मन्दधी, यवक्री, सुधी, सुश्री, हतधी, इत्यादि ।

२. यथा—अंशु (किरण), अणु, असु (नि० बहु०), इन्दु, इषु (पुं० स्त्री०), ऊरु, ऋतु, कृपालु (वि०), कृशानु, केतु, क्रतु, गुरु, चरु, चित्रभानु, जन्तु, जिघत्सु (भूखा), जिष्णु (इन्द्र), तन्तु, दस्यु, धूमकेतु, न्यङ्कु, पटु, परशु, पलाण्डु, पशु, पांशु, प्रभू, फल्गु (व्यर्थं, वि०), बन्धु, बटु, बाहु, बिन्दु, भविष्णु, भानु, भिक्षु, मनु, मन्थु, मरु, मृत्यु, मुहु, मेरु, राहु, रिपु, रेणु (पुं० स्त्री०), लज्जालु, वधिष्णु

(४) ऋकारान्तः पुंलिङ्गो 'दातृ' शब्दः

प्र०	दाता	दातारौ	दातारः
द्वि०	दातारम्	दातारौ	दातृन्
तृ०	दात्रा	दातृभ्याम्	दातृभिः
च०	दात्रे	दातृभ्याम्	दातृभ्यः
पं०	दातुः	दातृभ्याम्	दातृभ्यः
ष०	दातुः	दात्रोः	दातृणाम्
स०	दातरि	दात्रोः	दातृषु
सं०	हे दातः	हे दातारौ	हे दातारः

एवं कर्तृ, जेतृ, द्रष्टृ, घातृ, श्रोतृ, सवितृ, सष्टृ हन्तृ, इत्यादयः ।

(५) ऋकारान्तः पुंलिङ्गः 'पितृ' शब्दः

प्र०	पिता	पितरौ	पितरः
द्वि०	पितरम्	पितरौ	पितृन्
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च०	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
पं०	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
ष०	पितुः	पित्रोः	पितृणाम्
स०	पितरि	पित्रोः	पितृषु
सं०	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

एवं भ्रातृ, जामातृ, दुहितृ, देवृ, सव्येष्टृ (सारथि) नृ, इत्यादयः ।

(त्रि०), वायु, विधु, विष्णु, वेणु, वेपथु, शत्रु, शम्भु, सहस्रांशु, साधु, सिन्धु, सुधांशु, सूनु, सेतु, हेतु, इत्यादि ।

नोट—(१) 'क्रोष्टु' शब्द के रूप कुछ भिन्न होते हैं । दे० 'तृज्वत्क्रोष्टुः' सू०

(२) ऊकारान्त पुंलिङ्ग शब्द—अग्निभू, जितभू, अधिभू, प्रतिभू (जमानतदार), स्वभू, स्वयम्भू, मनोभू, करभू, खलपू, दन्भू, वर्षाभू, सुलू, हूहू, इत्यादि ।

१. 'कर्तृ' आदि शब्दों के रूप 'दातृ' के समान और 'भ्रातृ' आदि शब्दों के रूप 'पितृ' शब्द के समान होते हैं । दे० 'नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्'

(६) ओकारान्तः पुंलिङ्गो 'गो' शब्दः

प्र०	गोः	गावौ	गावः
द्वि०	गाम्	गावौ	गाः
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
च०	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
पं०	गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
ष०	गोः	गवोः	गवाम्
स०	गवि	गवोः	गोषु
सं०	हे गोः	हे गावौ	हे गावः

प्रायः सर्वेषां 'सुधो, स्मृतो' इत्यादिशब्दानां 'गो'शब्दवद् रूपाणि भवन्ति^१ ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) इकारान्त-उकारान्त-ऋकारान्तानां पुंलिङ्गशब्दानां कयोश्चिद् द्वयोः सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि प्रदर्श्य 'दातृ'शब्दस्य षष्ठी-बहुवचने रूपं विलिखन्तु ।
 (२) शुद्धं कुरु—देवाणां नरानां मुनीषु वा सुधयः गवाश्च श्रेष्ठा ।

(७) आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'लता' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	लता	लते	लताः
द्वि०	लताम्	लते	लताः
तृ०	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
च०	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पं०	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः

१. ऐकारान्त तथा औकारान्त शब्द भी पुंलिङ्ग होते हैं । यथा— (१) रं (घन)—राः, रायौ, रायः । इत्यादि । (२) ग्लौ (चन्द्र, कपूर)—ग्लौः, ग्लावौ, ग्लावः । इत्यादि ।

ष०	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
स०	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सं०	हे लते	हे लते	हे लताः

एवमन्ये अपि आकारान्ताः स्त्रीलिङ्गशब्दाः १ ।

(८) इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'मति' शब्दः

प्र०	मतिः	मती	[मतयः
द्वि०	मतिम्	मती	मतीः
तृ०	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च०	मत्यै-मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पं०	मत्याः-मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
ष०	मत्याः-मतेः	मत्योः	मतीनाम्
स०	मत्याम्-मतौ	मत्योः	मतिषु
सं०	हे मते	हे मती	हे मतयः

एवमन्ये अपि, इकारान्ताः स्त्रीलिङ्गशब्दाः २ ।

(९) ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'नदी' शब्दः

प्र०	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि०	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृ०	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः

१. यथा—अजा, आज्ञा, इच्छा, उमा, कन्या, गङ्गा, घटिका, चिन्ता, छाया, जनता, तारा, दशा, पत्रिका, पाठशाला, बालिका, भाषा, माला, यात्रा, रमा, रेखा, लज्जा, वसुधा, शोभा, सीता, सेना, हेला, इत्यादि (सर्वादिगणपठित आकारान्त शब्दों के रूप कुछ भिन्न होते हैं । दे० सर्वादीनि सर्वनामानि' सू० ।

२. यथा—अवनति, अपचिति (क्षीणता) इष्टि, ईति (विप्लव), उन्नति, उत्पत्ति, ऊर्मि, ऋद्धि, कान्ति, कृति, क्षति, गति, गुप्ति, चिति,

च०	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पं०	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ष०	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
स०	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सं०	हे नदी	हे नद्यौ	हे नद्यः

एवम् अन्येपि, इकारान्ताः स्त्रीलिङ्गशब्दाः^१ ।

(१०) उकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'धेनु' शब्दः

प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि०	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृ०	धेध्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च०	धेन्वे धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पं०	धेन्वाः-धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ष०	धेन्वाः-धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्

छवि, जाति, तिथि, द्युति, धृति, नीति, पंक्ति, प्रकृति, प्राप्ति, भूति, मूर्ति, युवति, रात्रि, विपत्ति, वसात, शक्ति, समिति, साति, (दान), स्मृति हानि, हेति, इत्यादि ।

नोट—भाववाच्य में 'क्त' प्रत्ययान्त समी शब्द 'मति' शब्द के समान होते हैं । यथा—आसक्ति, कृति, बुद्धि, भक्ति, मुक्ति, विरक्ति, स्तुति, श्रुति, इत्यादि ।

१. यथा—अटवी, उर्वी, (पृथिवी), कुमारी, गृहिणी, गौरी, जननी, जगती, तन्त्री, घात्रो, नारी, पत्नी, पृथिवी, भगिनी, भागवती, महती, महिषी, युवती, राज्ञी, लेखनी, वाणा, श्रेणी, हंसी, इत्यादि ।

नोट—'अवी' तन्त्री इत्यादि शब्दों के प्रथमा एकवचन में विसर्ग भी श्रूयमाण रहता है—

'अवी-तन्त्री-तरो-लक्ष्मी-धो-हो-श्रोणामुणादिषु ।

सप्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन ॥'

स०	धेन्वाम्-धेनी	धेन्वोः	धेनुषु
सं०	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

एवं चञ्चु-तनु-रज्जु-रेणु-लघु-स्तायु-हनु-इत्यादयः^१ ।

(११) ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'वधू' शब्दः

प्र०	वधूः	वध्वी	वध्वः
द्वि०	वधूम्	वध्वी	वधूः
तृ०	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूमिः
च०	वध्वे	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
पं०	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
ष०	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
स०	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
सं०	हे वधु	हे वध्वी	हे वध्वः

एवं कर्कन्धू-चमू-चम्पू-तनू-पुनर्भू-प्रसू-चोरसू-अशू इत्यादयः^२ ।

(१२) ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'मातृ' शब्दः

प्र०	माता	मातरी	मातरः
द्वि०	मातरम्	मातरी	मातृः
तृ०	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृमिः
च०	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पं०	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः

१. उकारान्त 'क्रोष्टु' शब्द के रूप स्त्रीलिङ्ग में क्रोष्ट्री होने से ईकारान्त 'नदी' शब्द के समान होते हैं । दे० स्त्रियां च' तथा 'ऋतंभ्यो ङाप' सू० ।

२. उकारान्त भू, भू और सुभू शब्दों के रूप कुछ भिन्न होते हैं । यथा—
भूः भ्रुवीं भ्रुवः, भ्रुवम् भ्रुवी भ्रुवः, भ्रुवा भूभ्याम् भूमिः, भ्रुवे-भ्रुवे
भूभ्याम् भूभ्यः, भ्रुवाः-भ्रुवः भूभ्यां-भूभ्यः, भ्रुवाः भ्रुवः भ्रुवोः भूणां-भ्रुवां,
भ्रुवां-भ्रुवि भ्रुवोः भ्रूषु ।

ष०	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
स०	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सं०	हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः

एवं दुहितृ, ननान्द, यातृ, इत्यादयः ।

प्रश्नः—बालिका-तिथि-जननी-लघु-श्वश्रू-दुहितृशब्दानां पष्ठोविभक्तिषु रूपाणि प्रदर्शयं भ्रूशब्दस्य सर्वासु विभेक्तिषु रूपाणि प्रदर्शयन्तु ।

(१३) अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'फल' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	फलम्	फले	फलानि
द्वि०	फलम्	फले	फलानि
तृ०	फलेन	फलभ्याम्	फलैः
च०	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पं०	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
ष०	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
स०	फले	फलयोः	फलेषु
खं०	हे फल	हे फले	हे फलानि

एवमन्येऽप्यकारान्ताः नपुंसकलिङ्गशब्दाः^१ ।

१. यथा—अमर, अग्र, अनृत, अन्ध, अलोक, आसन, आस्पद, इन्द्रिय, उदर, उद्यान, उत्थान, ऋण, कनक, कलत्र, कारण, खाद्य, गगन, गीत, गृह, गोत्र, घृत, चरित, चित्र, छिद्र, जठर, जल, तल्प, तीर्थ, दल, द्रव्य, दिन, धन, नगर, नेत्र, निधन, पत्र, पात्र, प्रधान, प्रसून, प्रणाम, बल, भव्य, भाग्य, मूल्य, यन्त्र, रन्ध्र, रहस्य, रत्न, लावण्य, वसन, वितान, विवर, वीर्य, शरण, शयन, शासन, शैत्य, सलिल, साधन, सुख, सङ्गत, हिरण्य, इत्यादि ।

(१४) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गा 'वारि' शब्दः

प्र०	वारि	वारिणो	वारीणि
द्वि०	वारि	वारिणो	वारीणि
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभः
च०	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पं०	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
ष०	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
स०	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सं०	हे वारे, वारि	हे वारिणो	हे वारोणि

प्रायः इकारान्ताः नपुंसकलिङ्गशब्दाः 'वारि' शब्दवद् भवन्ति ।

(१५) उकारान्तो नपुंसकलिङ्गा 'मधु' शब्दः

प्र०	मधु	मधुनो	मधूनि
द्वि०	मधु	मधुनी	मधूनि
तृ०	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च०	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पं०	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
ष०	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
स०	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सं०	हे मधो-मधु	हे मधुनी	हे मधूनि

एवमन्येऽप्युकारान्ताः नपुंसकलिङ्गशब्दाः ।

प्रश्न—'फल'शब्दसमानाकारकस्य यस्य कस्यापि शब्दस्य रूपाणि प्रदर्श्य
'दधि'शब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपं विलिखन्तु ।

१. यथा—अम्बु अश्रु, अस्तु आंसू), उरु, जतु (लौह), जानु, तालु,
दारु (काष्ठ), मरु (ऊसर), वसु (घन) वस्तु, इमश्रु (दाढ़ी), सानु
इत्यादि ।

(१६) नकारान्तः पुंलिङ्गो 'गुणिन्' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	गुणी	गुणिनौ	गुणिनः
द्वि०	गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः
तृ०	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः
च०	गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
पं०	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
ष०	गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्
स०	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु
सं०	हे गुणिन्	हे गुणिनौ	हे गुणिनः

एवमन्येऽपि इन्नन्ताः पुंलिङ्गशब्दाः^१ ।

(१७) शतृप्रत्ययान्तः पुंलिङ्गो 'गच्छत्' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वि०	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
तृ०	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
च०	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
पं०	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
ष०	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
स०	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु
सं०	हे गच्छन्	हे गच्छन्तौ	हे गच्छन्तः

एवमेवान्येऽपि शतृप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गशब्दाः^२ ।

१. यथा—अर्थिन्, आरामघातिन्, एकाकिन्, कञ्चुकिन्, करिन्, कुटुम्बिन्, कुशलिन्, गृहिन्, चक्रवर्तिन्, ज्ञानिन्, तपस्विन्, दूरदर्शिन्, द्वेषिन्, धनिन्, पक्षिन्, बलिन्, बाजिन्, मन्त्रिन्, मनोहारिन्, मनीषिन्, मेधाविन्, रोगिन्, वैरिन्, साक्षिन्, स्वामिन्, इत्यादि (पथिन्, मथिन्, और ऋषिभ्यश्च शब्दों के रूप कुछ भिन्न होते हैं । दे० 'पथिमथ्यभुक्षामात्' सू० ।

२. यथा—इच्छत्, कुर्वत्, गायत्, गृह्णत्, तिष्ठत्, द्विषत्, धावत्, नृत्यत्, पश्यत्, पिबति, भवति, (भवन्), वृक्षत्, इत्यादि ।

(१८) डवतुप्रत्ययान्तः पुँल्लिङ्गो 'भवत्' शब्दः

प्र०	भवान्	भवन्तो	भवन्तः
द्वि०	भवन्तम्	भवन्ती	भवन्तः
तृ०	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
च०	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
पं०	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
ष०	भवतः	भवतोः	भवताम्
स०	भवति	भवतोः	भवत्सु
सं०	हे भवन्	हे भवन्तो	हे भवन्तः

एवं मतुवन्तादयोप्यन्ये शब्दाः^१ ।

(१९) पुँल्लिङ्गो 'महत्' शब्दः

महान्	महान्तो	महान्तः
महान्तम्	महान्तो	महतः

शेष 'भवत्' शब्दवत् ।

(२०) नान्तः पुँल्लिङ्गः 'आत्मन्' शब्दः

प्र०	आत्मा	आत्मानो	आत्मानः
द्वि०	आत्मानम्	आत्मानो	आत्मनः
तृ०	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
च०	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
पं०	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः

१. यथा—'मत्'प्रत्ययान्ताः—अंशुमत्, आयुष्मत्, ज्योतिष्मत्, दीप्तिमत्, वनुष्मत्, धीमत्, भानुमत्, मतिमत्, बुद्धिमत्, हनुमत्, इत्यादि । तथा 'वत्'प्रत्ययान्ताः—एतावत्, तावत्, नभस्वत्, प्रज्ञावत्, बलवत्, भगवत्, भास्वत्, यावत्, लज्जावत्, विद्यावत्, विवस्वत्, इत्यादि । एवं 'तवत्'प्रत्ययान्ताः—उक्तवत्, कृतवत्, गतवत्, जितवत्, ज्ञानवत्, दृष्टवत्, श्रुतवत्, स्थितवत्, इत्यादि ।

ष०	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
स०	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सं०	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मान

एवम्-अर्वन्, अश्मन्, द्विजन्मन्, यज्वन्, ब्रह्मन् इत्यादयः ।

(२१) नान्तः पुँल्लिङ्गो 'राजन्' शब्दः

प्र०	राजा	राजानौ	राजानः
द्वि०	राजानम्	राजानौ	राजानः
तृ०	राज्ञा	राज्भ्याम्	राजभिः
च०	राज्ञे	राज्भ्याम्	राजभ्यः
पं०	राज्ञः	राज्भ्याम्	राजभ्यः
ष०	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
स०	राज्ञि-राजनि	राज्ञोः	राजसु
सं०	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

(२२) जकारान्तः पुँल्लिङ्गो 'वणिज्' शब्दः

प्र०	वणिक्	वणिजौ	वणिजः
द्वि०	वणिजम्	वणिजौ	वणिजः
तृ०	वणिजा	वणिग्भ्याम्	वणिग्भिः
च०	वणिजे	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्यः
पं०	वणिजः	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्यः
ष०	वणिजः	वणिजोः	वणिजाम्
स०	वणिजि	वणिजोः	वणिक्षु
सं०	हे वणिक्	हे वणिजौ	हे वणिजः

(२३) सकारान्तः पुँल्लिङ्गो 'विद्वस्' शब्दः

प्र०	विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
द्वि०	विद्वान्सम्	विद्वान्सौ	विद्वेषः
तृ०	विद्वेषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः

च०	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पं०	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
ष०	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
स०	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सं०	हे विद्वन्	हे विद्वांसो	हे विद्वांसः

एवं वसुप्रत्ययान्ताः अन्येऽपि शब्दाः प्रायः 'विद्वस्' शब्दवद् भवन्ति ।

(२४) अकारान्तः पुंल्लिङ्गः 'सर्व' शब्दः

प्र०	सर्वः	सर्वो	सर्वे
द्वि०	सर्वम्	सर्वो	सर्वान्
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
पं०	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स०	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
सं०	हे सर्व	हे सर्वो	हे सर्वे

(२५) त्रिषु लिङ्गेषु समानो दकारान्तः 'युष्मद्' शब्दः

प्र०	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि०	त्वाम् (त्वा)	युवाम् (वाम्)	युष्मान् (वः)
तृ०	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च०	तुभ्यम् (ते)	युवाभ्याम् (वाम्)	युष्मभ्यम् (वः)
पं०	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष०	तव (ते)	युवयोः (वाम्)	युष्माकम् (वः)
स०	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

(२६) त्रिषु लिङ्गेषु समानो दकारान्तः 'अस्मद्' शब्दः

प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि०	माम् (मा)	आवाम् (नौ)	अस्मान् (नः)

४ सं० व्या०

तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च०	मह्यम् (मे)	आवाभ्याम् (नौ)	अस्मभ्यम् (नः)
पं०	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष०	मम (मे)	आवयोः (नौ)	अस्माकम् (नः)
स०	मयि	आवयोः	अस्मासु

नोट—युष्मद्, अस्मद्, यद्, तद्, किम्, इद्म्, एक और द्वि शब्दों के सम्बोधन नहीं होते । दे० 'त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति' ।

(२७) दकारान्तः 'यद्' शब्दः

पुंलिङ्गे—

स्त्रीलिङ्गे—

यः	यौ	ये	या	ये	याः
यम्	यौ	यान्	याम्	ये	याः
येन	याभ्याम्	यैः	यया	याभ्याम्	याभिः
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
यस्य	ययोः	येषाम्	यस्याः	ययोः	यासाम्
यस्मिन्	ययोः	येषु	यस्याम्	ययोः	यासु
नपुंसके—यत्	ये	यानि ।	यत्	ये	यानि । शेषं पुंवत् ।

(२८) दकारान्तः 'तद्' शब्दः

पुंलिङ्गे—

स्त्रीलिङ्गे—

सः	तौ	ते	सा	ते	ताः
तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ताः
तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्य	तयोः	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु
नपुंसके—तत्	ते	तानि ।	तत्	ते	तानि । शेषं पुंवत् ।

(२९) मकारान्तः 'किम्' शब्दः

पुंलिङ्गे—

स्त्रीलिङ्गे—

कः	कौ	के	का	के	काः
कम्	कौ	कान्	काम्	के	काः
केन	काभ्याम्	कैः	कया	काभ्याम्	काभिः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्	कस्याः	कयोः	कासाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्याम्	कयोः	कासु
नपुंसके—किम्	के	कानि ।	किम्	के	कानि । शेषं पुंवत् ।

(३०) मकारान्तः 'इदम्' शब्दः

पुंलिङ्गे—

प्र०	अयम्	इमौ	इमे
द्वि०	इमम्	इमौ	इमान्
तृ०	अनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पं०	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
ष०	अस्य	अनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	अनयोः	एषु

स्त्रीलिङ्गे—

प्र०	इयम्	इमे	इमाः
द्वि०	इमाम्	इमे	इमाः
तृ०	अनया	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पं०	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
ष०	अस्याः	अनयोः	आसाम्
स०	अस्याम्	अनयोः	आसु

नपुंसके—इदम् इमे इमानि । इदम् इमे इमानि । शेषं पुंवत् ।

(३१) अकारान्तः 'एक' शब्दः

('एक' शब्दः संख्यायां^१ तु नित्यैकवचनान्तः)

पुंल्लिङ्गे—

प्र०	एकः	एकौ	एके
द्वि०	एकम्	एकौ	एकान्
तृ०	एकेन	एकाभ्याम्	एकैः
च०	एकस्मै	एकाभ्याम्	एकेभ्यः
पं०	एकस्मात्	एकाभ्याम्	एकेभ्यः
ष०	एकस्य	एकयोः	एकेषाम्
स०	एकस्मिन्	एकयोः	एकेषु

स्त्रीलिङ्गे—

प्र०	एका	एके	एकाः
द्वि०	एकाम्	एके	एकाः
तृ०	एकया	एकाभ्याम्	एकाभिः
च०	एकस्यै	एकाभ्याम्	एकाभ्यः
पं०	एकस्याः	एकाभ्याम्	एकाभ्यः
ष०	एकस्याः	एकयोः	एकासाम्
सं०	एकस्याम्	एकयोः	एकासु

नपुंसके—एकम् एके एकानि । एकम् एके एकानि । शेषं पुंवत् ।

(३२) नित्यं द्विवचनान्तो 'द्वि' शब्दः

पुंल्लिङ्गे—द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः

स्त्रीलिङ्गे—द्वे द्वे द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः

नपुंसके—(स्त्रीलिङ्गवत्)

(३३) नित्यं बहुवचनान्तः 'त्रि' शब्दः

	पुंल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसके
प्र०	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वि०	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृ०	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
च०	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
पं०	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
ष०	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
सं०	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

(३४) नित्यं बहुवचनान्तः 'चतुर्' शब्दः

	पुंल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसके
प्र०	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्वि०	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृ०	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
च०	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
पं०	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
ष०	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
सं०	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

(३५) त्रिषु लिङ्गेषु समानो नित्यं बहुवचनान्तः 'पञ्च' शब्दः

पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः पञ्चाणाम् पञ्चसु

प्रश्नः—ज्ञानिन्-वणिज्-अस्मद्-शब्दानां सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि विलिख्य
 शतृप्रत्ययान्त-डवतुप्रत्ययान्तयोः भवत्-शब्दयोः प्रथमैकवचने रूपं प्रदर्शयताम्
 इति सुबन्तप्रकरणं समाप्तम्

तिङन्त-प्रकरणम्

[काल का ज्ञान तथा विधि आदि का अर्थज्ञान कराने के लिये धातु के बाद लट् आदि १० लकार^१ होते हैं। प्रयोग-कल में दसों गणों की धातुओं के उत्तर लकार के स्थान पर जो 'तिङ्' विभक्ति होती है, उसके योग से बना हुआ पद (शब्द) 'तिङन्त' कहलाता है।]

अनुशीलनो कारिका

भ्याद्यदादी जुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च ।
 तुदादिश्च रुधादिश्च तनुक्रयादिचुरादयः ॥
 एते दश गणाः प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 लङ् वर्तमाने लेङ् वेदे भूते लिङ्-लङ्-लुङ्स्तथा ॥
 विध्याशिषोर्लिङौ लोट् च लुङ्-लृटौ च भविष्यति ।
 लृङ् क्रियाया अनिष्पत्तौ लकारा दश कीर्तिताः ॥

(१) पा (पीता)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र० पु०	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
म० पु०	पिबसि	पिबथः	पिबथ
उ० पु०	पिबामि	पिबावः	पिबामः

लृट्

	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
प्र० पु०	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उ० पु०	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

लोट्

	पिबतु, पिबतात्	पिबताम्	पिबन्तु
प्र० पु०	पिब	पिबतम्	पिबत
उ० पु०	पिबानि	पिबाव	पिबाम

१. संस्कृत भाषा का व्यावहारिक बोध कराने के उद्देश्य से धातुओं के केवल ५ लकारों के ही रूप इस पुस्तक में दिए जा रहे हैं। (दस लकारों के रूप 'रूपचन्द्रिका' में देखें)

लङ्

प्र० पु०	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
म० पु०	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
उ० पु०	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः
म० पु०	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
उ० पु०	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

शुद्धं कुरु—त्वं दुग्धं पिबतु । अहं जलं पास्यावः । भवन्तः सर्पिः पिब ।

(२) घ्रा (सूचना)

लट्

प्र० पु०	जिघ्रति	जिघ्रतः	जिघ्रन्ति
म० पु०	जिघ्रसि	जिघ्रथः	जिघ्रथ
उ० पु०	जिघ्रामि	जिघ्रावः	जिघ्रामः

लृट्

प्र० पु०	घ्रास्यति	घ्रास्यतः	घ्रास्यन्ति
म० पु०	घ्रास्यसि	घ्रास्यथः	घ्रास्यथ
उ० पु०	घ्रास्यामि	घ्रास्यावः	घ्रास्यामः

लोट्

प्र० पु०	जिघ्रतु	जिघ्रतात्	जिघ्रताम्	जिघ्रन्तु
म० पु०	जिघ्र	”	जिघ्रतम्	जिघ्रत
उ० पु०	जिघ्राणि		जिघ्राव	जिघ्राम

लङ्

प्र० पु०	अजिघ्रत्	अजिघ्रताम्	अजिघ्रन्
म० पु०	अजिघ्रः	अजिघ्रतम्	अजिघ्रत
उ० पु०	अजिघ्रम्	अजिघ्राव	अजिघ्राम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	जिघ्रेत्	जिघ्रेताम्	जिघ्रेयुः
म० पु०	जिघ्रेः	जिघ्रेतम्	जिघ्रेत
उ० पु०	जिघ्रेयम्	जिघ्रेव	जिघ्रेम
शुद्धं कुरु---मवान् पुष्पाणि जिघ्रन्ति । बालका आम्नाणि जिघ्रति ।			

(३) स्था (ठहरना)

लट्

प्र० पु०	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
म० पु०	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उ० पु०	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

लृट्

प्र० पु०	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
म० पु०	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
उ० पु०	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः

लोट्

प्र० पु०	तिष्ठतु-तिष्ठताम्	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
म० पु०	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उ० पु०	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम

लङ्

प्र० पु०	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
म० पु०	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उ० पु०	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	तिष्ठेत्	तिष्ठेताम्	तिष्ठेयुः
म० पु०	तिष्ठेः	तिष्ठेतम्	तिष्ठेत
उ० पु०	तिष्ठेयम्	तिष्ठेव	तिष्ठेम

शुद्धं कुरु—अहं तिष्ठति, भवन्तावपि तावत् तिष्ठन्तु, धावन्तावश्चो
यावन्न स्थास्यन्ति ।

(४) जि (जितना)

लट्

प्र० पु०	जयति	जयतः	जयन्ति
म० पु०	जयसि	जयथः	जयथ
उ० पु०	जयामि	जयावः	जयामः

लृट्

प्र० पु०	जेष्यति	जेष्यतः	जेष्यन्ति
म० पु०	जेष्यसि	जेष्यथः	जेष्यथ
उ० पु०	जेष्यामि	जेष्यावः	जेष्यामः

लोट्

प्र० पु०	जयतु-जयतात्	जयताम्	जयन्तु
म० पु०	जय	जयतम्	जयत
उ० पु०	जयानि	जयाव	जयाम

लङ्

प्र० पु०	अजयत्	अजयताम्	अजयन्
म० पु०	अजयः	अजयतम्	अजयत
उ० पु०	अजयम्	अजयाव	अजयाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	जयेत्	जयेताम्	जयेयुः
म० पु०	जयेः	जयेतम्	जयेत
उ० पु०	जयेयम्	जयेव	जयेम

शुद्धं कुरु—दयं जेष्यन्ति चेद, युवां जेष्यथ । जेष्यति अजयतां वा गुरुरवः ।

(५) भू (होना)

लट्

प्र० पु०	भवति	भवतः	भवन्ति
म० पु०	भवसि	भवथः	भवथ
उ० पु०	भवामि	भवावः	भवामः

लृट्

प्र० पु०	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
म० पु०	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उ० पु०	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

लोट्

प्र० पु०	भवतु-भवतात्	भवताम्	भवन्तु
म० पु०	भव	भवतम्	भवत
उ० पु०	भवानि	भवाव	भवाम

लङ्

प्र० पु०	अभवत्	अभवताम्	अभवत्
म० पु०	अभवः	अभवतम्	अभवत
उ० पु०	अभवम्	अभवाव	अभवाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
म० पु०	भवेः	भवेतम्	भवेत
उ० पु०	भवेयम्	भवेव	भवेम

शुद्धं कुरु—त्वं श्रमी भवति । अहं दुःखी भवावः । ते चिरजीवी भवतु ।

(६) ह (चुराना)

लृट्

प्र० पु०	हरति	हरतः	हरन्ति
म० पु०	हरसि	हरथः	हरथ
उ० पु०	हरामि	हरावः	हरामः

लृट्

प्र० पु०	हरिष्यति	हरिष्यतः	हरिष्यन्ति
म० पु०	हरिष्यसि	हरिष्यथः	हरिष्यथ
उ० पु०	हरिष्यामि	हरिष्यावः	हरिष्यामः

लोट्

प्र० पु०	हरतु-हरतात्	हरताम्	हरन्तु
म० पु०	हर ,,	हरतम्	हरत
उ० पु०	हराणि	हराव	हराम

लङ्

प्र० पु०	अहरत्	अहरताम्	अहरन्
म० पु०	अहरः	अहरतम्	अहरत
उ० पु०	अहरम्	अहराव	अहराम

विाध-लिङ्

प्र० पु०	हरेत्	हरेताम्	हरेयुः
म० पु०	हरेः	हरेतम्	हरेत
उ० पु०	हरेयम्	हरेव	हरेम

शुद्धं कुरु—पुस्तकं हरिष्यति चेत् पुण्यं हरेतां तस्मात्त्वं पापं हरतु ।

(७) पठ् (पठ्ना)

लट्

प्र० पु०	पठति	पठतः	पठन्ति
म० पु०	पठसि	पठथः	पठथ
उ० पु०	पठामि	पठावः	पठामः

लृट्

प्र० पु०	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
म० पु०	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उ० पु०	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

लोट्

प्र० पु०	पठतु-पठतात्	पठताम्	पठन्तु
म० पु०	पठ ,,	पठतम्	पठत
उ० पु०	पठानि	पठाव	पठाम

लङ्

प्र० पु०	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
म० पु०	अपठः	अपठतम्	अपठत
उ० पु०	अपठम्	अपठाव	अपठाम

विधि-लिट्

प्र० पु०	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
म० पु०	पठेः	पठेतम्	पठेत
उ० पु०	पठेयम्	पठेव	पठेम

शुद्धं कुरु— त्व पठति, अहं त्वमपठाम । त्वं पठताम्, वयमपि पठेव ।

(८) वस् (निवास करना)

लट्

प्र० पु०	वसति	वसतः	वसन्ति
म० पु०	वससि	वसथः	वसथ
उ० पु०	वसामि	वसावः	वसामः

लृट्

प्र० पु०	वत्स्यति	वत्स्यतः	वत्स्यन्ति
म० पु०	वत्स्यसि	वत्स्यथः	वत्स्यथ
उ० पु०	वत्स्यामि	वत्स्यावः	वत्स्यामः

लोट्

प्र० पु०	वसतु-वसतात्	वसताम्	वसन्तु
म० पु०	वस	वसतम्	वसत
उ० पु०	वसानि	वसाव	वसाम

लङ्

प्र० पु०	अवसत्	अवसताम्	अवसन्
म० पु०	अवसः	अवसतम्	अवसत
उ० पु०	अवसम्	अवसाव	अवसाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	वसेत्	वसेताम्	वसेयुः
म० पु०	वसेः	वसेतम्	वसेत
उ० पु०	वसेयम्	वसेव	वसेम

शुद्धं कुरु—ययं वसतः, वयमपि वत्स्यावः । गुरवस्त्ववसत् ।

(६) गम् (जाना)

लट्

प्र० पु०	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
म० पु०	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उ० पु०	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

लृट्

प्र० पु०	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
म० पु०	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उ० पु०	गमिष्यामि	गमिष्याथः	गमिष्यामः

लोट्

प्र० पु०	गच्छतु-गच्छतात्	गच्छताम्	गच्छन्तु
म० पु०	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उ० पु०	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

लङ्

प्र० पु०	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
म० पु०	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उ० पु०	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
म० पु०	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
उ० पु०	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

शुद्धं कुरु—त्वं गच्छति गमिष्यति वा, वयं तु गच्छावः ।

(१० दृश्) (देखना)

लट्

प्र० पु०	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति
म० पु०	पश्यसि	पश्यथः	पश्यथ
उ० पु०	पश्यामि	पश्यावः	पश्यामः

लृट्

प्र० पु०	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यतः	द्रक्ष्यन्ति
म० पु०	द्रक्ष्यसि	द्रक्ष्यथः	द्रक्ष्यथ
उ० पु०	द्रक्ष्यामि	द्रक्ष्यावः	द्रक्ष्यामः

लोट्

प्र० पु०	पश्यतु-पश्यतात्	पश्यताम्	पश्यन्तु
म० पु०	पश्य	पश्यतम्	पश्यत
उ० पु०	पश्यानि	पश्याव	पश्याम

लङ्

प्र० पु०	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
म० पु०	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
उ० पु०	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम

बिधि-लिङ्

प्र० पु०	पश्येत्	पश्येताम्	पश्येयुः
म० पु०	पश्येः	पश्येतम्	पश्येत
उ० पु०	पश्येयम्	पश्येव	पश्येम

शुद्धं कुरु-दृश्यन्तु भवन्तः, देवो दक्षिष्यति चेत्, अहमपि द्रक्ष्यावः ।

(११) लभ् (पीना)

लट्

प्र० पु०	लभते	लभेते	लभन्ते
म० पु०	लभसे	लभथे	लभध्वे
उ० पु०	लभे	लभावहे	लभामहे

लृट्

प्र० पु०	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
म० पु०	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
उ० पु०	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

लाट्

प्र० पु०	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
म० पु०	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
उ० पु०	लभै	लभावहे	लभामहे

लङ्

प्र० पु०	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
म० पु०	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
उ० पु०	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

विध्वि-लिङ्

प्र० पु०	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
म० पु०	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
उ० पु०	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

शुद्धं कुरु--द्रव्यं लभते चेल्लभतां भवन्तः, वयं तु प्रागेव अलभावहि ।

(१२) कृ (करना)

लृट्

प्र० पु०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
म० पु०	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उ० पु०	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

लृट्

प्र० पु०	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
म० पु०	करिष्यसि	कारिष्यथ	करिष्यथ
उ० पु०	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

लोट्

प्र० पु०	करोतु-कुरुतात्	कुरुताम्	कुर्वन्तु
म० पु०	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उ० पु०	करवाणि	करवाव	करवामः

लङ्

प्र० पु०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
म० पु०	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उ० पु०	अकरवम्	अकुर्वं	अकुर्मं

विधि-लिट्

प्र० पु०	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
म० पु०	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उ० पु०	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्यामः

आत्मनेपदे

लट्

प्र० पु०	कुरुते	कुर्वति	कुर्वते
म० पु०	कुरुषे	कुर्वथे	कुरुध्वे
उ० पु०	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

लृट्

प्र० पु०	करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते
म० पु०	करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
उ० पु०	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

लोट्

प्र० पु०	कुरुताम्	कुर्वताम्	कुर्वताम्
म० पु०	कुरुष्व	कुर्वथास्व	कुरुध्वस्व
उ० पु०	करवै	करवावहे	करवामहे

लङ्

प्र० पु०	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वन्त
म० पु०	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उ० पु०	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

विधि-लङ्

प्र० पु०	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
म० पु०	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
उ० पु०	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

शुद्धं कुरु—किं करोति त्वम्, वयमपि तत् करिष्यावः, तेऽपि तत् करोतु ।

(१३) अस् (होना)

लट्

प्र० पु०	अस्ति	स्तः	सन्ति
म० पु०	असि	स्थः	स्थ
उ० पु०	अस्मि	स्वः	स्मः

लृट्

प्र० पु०	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
म० पु०	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उ० पु०	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

लोट्

प्र० पु०	अस्तु-स्तात्	स्ताम्	सन्तु
म० पु०	एधि "	स्तम्	स्त
उ० पु०	असानि	असाव	असाम

लङ्

प्र० पु०	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
म० पु०	आसीः	आस्तम्	आस्त
उ० पु०	आसम्	आस्व	आस्म

५ सं० व्या०

विधि-लिङ्

प्र० पु०	स्यात्	स्याताम्	स्युः
म० पु०	स्याः	स्यातम्	स्यात्
उ० पु०	स्याम्	स्वाव	स्याम
शुद्धं कुरु—देवः सन्ति चेत्, तेऽपि भविष्यथ । आसीत् पुरा नरपतयः ।			
(१४) प्रच्छ् (पूछना)			

लट्

प्र० पु०	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति
म० पु०	पृच्छसि	पृच्छथः	पृच्छथ
उ० पु०	पृच्छामि	पृच्छावः	पृच्छामः

लृट्

प्र० पु०	प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति
म० पु०	प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ
उ० पु०	प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः

लोट्

प्र० पु०	पृच्छतु-पृच्छतात्	पृच्छताम्	पृच्छन्तु
म० पु०	पृच्छ	पृच्छतम्	पृच्छत
उ० पु०	पृच्छानि	पृच्छाव	पृच्छाम

लङ्

प्र० पु०	अपृच्छत्	अपृच्छताम्	अपृच्छन्
म० पु०	अपृच्छः	अपृच्छतम्	अपृच्छत
उ० पु०	अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	पृच्छेत्	पृच्छेताम्	पृच्छेयुः
म० पु०	पृच्छेः	पृच्छेतम्	पृच्छेत
उ० पु०	पृच्छेयम्	पृच्छेव	पृच्छेम
शुद्धं कुरु—पृच्छन्तु भवान्, वयमपि पृच्छामि । गुरवस्त्वपृच्छत् ।			

(१५) क्री (खरोदना)

लट्

प्र० पु०	क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति
म० पु०	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ
उ० पु०	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः

लृट्

प्र० पु०	क्रेष्यति	क्रेष्येतः	क्रेष्यन्ति
म० पु०	क्रेष्यसि	क्रेष्यथः	क्रेष्यथ
उ० पु०	क्रेष्यामि	क्रेष्यावः	क्रेष्यामः

लोट्

प्र० पु०	क्रीणातु-क्रीणीतात्	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु
म० पु०	क्रीणीहि ,,	क्रीणीतम्	क्रीणीत
उ० पु०	क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम

लङ्

प्र० पु०	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्
म० पु०	अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
उ० पु०	अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः
म० पु०	क्रीणीयाः	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात
उ० पु०	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम

आत्मनेपदे

लट्—क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते	इत्यादि
लृट्—क्रेष्यते	क्रेष्येते	क्रेष्यन्ते	,,
लोट्—क्रीणीताम्	क्रीणाताम्	क्रीणताम्	,,
लङ्—अक्रीणीत	अक्रीणीयाताम्	अक्रीणत	,,
वि० लि०—क्रीणीत	क्रीणीयाताम्	क्रीणीरन्	,,
शुद्धं कुरु—त्वं काञ्चं	क्रीणाति क्रेष्यति	वा ।	अहमक्रीणीम ।

(१६) श्रु (सुनना)

लट्

प्र० पु०	शृणोति	शृणुतः	शृण्वन्ति
म० पु०	शृणोषि	शृणुथः	शृणुथ
उ० पु०	शृणोमि	शृणुवः-शृण्वः	शृणुमः-शृण्वः

लृट्

प्र० पु०	श्रोष्यति	श्रोष्यतः	श्रोष्यन्ति
म० पु०	श्रोष्यसि	श्रोष्यथः	श्रोष्यथ
उ० पु०	श्रोष्यामि	श्रोष्यावः	श्रोष्यामः

लोट्

प्र० पु०	शृणोतु-शृणुतात्	शृणुताम्	शृण्वन्तु
म० पु०	शृणु „	शृणुतम्	शृणुत
उ० पु०	शृणुवानि	शृणुवाव	शृणुवाम

लङ्

प्र० पु०	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्
म० पु०	अशृणोः	अशृणुतम्	अशृणुत
उ० पु०	अशृणवम्	अशृणुव-अशृण्व	अशृणुम-अशृण्व

विधि-लिङ्

प्र० पु०	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयुः
म० पु०	शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात
उ० पु०	अशृयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

शुद्धं कुरु—शृणुतात् मवन्ती, यदशृणोदहम्, श्वः वेदं श्रोष्यन्ति गुरुः ।

(१७) नृत् (नाचना)

लट्

प्र० पु०	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
म० पु०	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उ० पु०	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

लृट्

प्र० पु०	नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति
म० पु०	नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ
उ० पु०	नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः

विकल्प-रक्षे

प्र० पु०	नत्स्यति	नत्स्यतः	नत्स्यन्ति
म० पु०	नत्स्यसि	नत्स्यथः	नत्स्यथ
उ० पु०	नत्स्यामि	नत्स्यावः	नत्स्यामः

लोट्

प्र० पु०	नृत्यतु-नृत्यतात्	नृत्यताम्	नृत्यन्तु
म० पु०	नृत्य „	नृत्यतम्	नृत्यत
उ० पु०	नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम

लङ्

प्र० पु०	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
म० पु०	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उ० पु०	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयुः
म० पु०	नृत्येः	नृत्येतम्	नृत्येत
उ० पु०	नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम

शुद्धं कुरु—नृत्यन्ति मयूरः । गणतन्त्रमहोत्सवे सर्वे नर्तिष्यति ।

(१८) दा (दान करना)

लट्

उ० पु०	ददाति	दत्तः	ददति
प्र० पु०	ददासि	दत्थः	दत्थ
म० पु०	ददामि	दद्वः	दद्यः

लृट्

प्र० पु०	दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
म० पु०	दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
उ० पु०	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

लोट्

प्र० पु०	ददातु-दत्तात्	दत्ताम्	ददतु
म० पु०	देहि ,,	दत्तम्	दत्त
उ० पु०	ददानि	ददाव	ददाम

लङ्

प्र० पु०	अददात्	अदत्ताम्	अददुः
म० पु०	अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उ० पु०	अददाम्	अदद्व	अदद्य

विधि-लिङ्

प्र० पु०	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
म० पु०	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उ० पु०	दद्याम्	दद्याव	दद्याम

आत्मनेपदे

लृट्

प्र० पु०	दत्ते	ददाते	ददते
म० पु०	दत्से	ददाथे	ददध्वे
उ० पु०	ददे	दद्वहे	ददमहे

लृट्

प्र० पु०	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
म० पु०	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
उ० पु०	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

लोट्

प्र० पु०	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्
म० पु०	दत्स्व	ददाथाम्	ददध्वम्
उ० पु०	ददै	ददावहे	ददामहे

लङ्

प्र० पु०	अदत्त	अददाताम्	अददत
म० पु०	अदत्थाः	अददाथाम्	अददध्वम्
उ० पु०	अददि	अदद्वहि	अदद्वहि

विधि-लिट्

प्र० पु०	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्
म० पु०	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
उ० पु०	ददीय	ददीवहि	ददीमहि

शुद्धं कुरु—पारितोषिकं दास्यन्ति गुरुः, त्वमपि ददातु किञ्चिद् ।

(६) कथ (बोलना)

लट्

प्र० पु०	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
म० पु०	कथयसि	कथयथः	कथयथ
उ० पु०	कथयामि	कथयावः	कथयामः

लृट्

प्र० पु०	कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
म० पु०	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उ० पु०	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

लोट्

प्र० पु०	कथयतु-तात्	कथयताम्	कथयन्तु
म० पु०	कथय	कथयतम्	कथयत
उ० पु०	कथयानि	कथयाव	कथयाम

		लङ्	
प्र० पु०	अकथयत्	अकथयेताम्	अकथयन्
म० पु०	अकथयः	अकथयेतम्	अकथयत
उ० पु०	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

विधि-लिङ्

प्र० पु०	कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः
म० पु०	कथयेः	कथयेतम्	कथयेत
उ० पु०	कथयेयम्	कथयेव	कथयेम

(❀) खाद् (खाना)

(लट्)

(लृट्)

खादति	खादतः	खादन्ति	खादिष्यति	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति
खादसि	खादथः	खादथ	खादिष्यसि	खादिष्यथः	खादिष्यथः
खादामि	खादावः	खादामः	खादिष्यामि	खादिष्यावः	खादिष्यामः

(लोट्)

खादतु-खादतात्	खादताम्	खादन्तु
खाद खादतात्	खादतम्	खादत
खादानि	खादाव	खादाम

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अखादत्	अखादताम्	अखादन्	खादेत्	खादेताम्	खादेयुः
अखादः	अखादतम्	अखादत	खादेः	खादेतम्	खादेत
अखादम्	अखादाव	अखादाम	खादेयम्	खादेव	खादेम

भूधातोः सर्वलकाराणामेकत्र संग्रहः

धर्मात् सुखं भवति वत्स यथा बभूव, भक्तध्रुवस्य भविता च तवाऽपि तत्-श्वः ।
 लाभो भविष्यति भवान् भवतु प्रवृत्तो, धर्मं यथाऽभवदसौ भगवत्पत्न्यः ॥
 देवाद् भवेच्च यदि ते क्वचिदन्तरायो, भूयात् सदा तव विभुभंगवान् सहायः ।
 धर्मादिभूदपि च तस्य सुखं त्वयाप्तो, धर्मोऽभविष्यदिह चेत् सुखमाभविष्यत् ॥

इति तिङन्त-प्रकरणम्

कृदन्त-प्रकरणम्

कृतप्रत्ययान्तः शब्दः प्रायः कस्यापि मुख्यपदार्थस्य कर्तुः कर्मणोऽन्यस्य वा कस्यचिद्विशेषणतयैव स्वार्थं प्रतिपादयति^१। यथा—कर्ता देव-दत्तः। कृतः कटः। गन्ता यज्ञदत्तः। गतः ग्रामः। इत्यादि।

कृतप्रत्ययश्च यद्यपि उत्सर्गः (सामान्यतः) कर्तरि विधीयते^२ तथापि अपवादतः (विशेषतः) कर्मणि भावे चापि भवति^३।

कर्तृवाच्ये कृदन्तशब्दः कर्तृविशेषणतया, कर्मवाच्ये कर्मणो विशेषणतया, भाववाच्ये तु यथालिङ्गं भावमात्रं प्रधानतयैव स्वार्थं प्रतिपादयति^४। यथा—

(१) कर्तृवाच्ये—भोक्ता मेघः। पक्ता चेत्रः।

(२) कर्मवाच्ये—भुक्तः ओदनः। पक्कः तण्डुलः।

(३) भाववाच्ये—त्वया शयितव्यम्। तेन स्थीयते। इत्यादि।

कृत्यप्रत्ययेष्वपि बहुषु सत्सु प्रधानत्वाद् अधस्तनानां चतुर्णां प्रथम-मुल्लेखः सहेव क्रियते—

१—तव्यत्, २—अनीयर्, ३—ण्यत्, ४—यत्

एतेषु प्रत्ययेषु 'तव्यत्' इत्यत्र अन्त्यतकारस्य, 'अनीयर्' इत्यत्र अन्त्यरेफस्य, 'ण्यत्' इत्यत्र आद्यन्तयोः णकार-तकारयोः, 'यत्' इत्यत्र

१. कृदन्त-धातुओं के अन्त में जो प्रत्यय लग कर संज्ञा, विशेषण तथा अव्यय आदि शब्दों को बनाते हैं वे प्रत्यय और उनके योग से बने शब्द 'कृदन्त' कहे जाते हैं।

२. दे० 'कर्तरि कृत्' सू०।

३. दे० 'तयोरेव कृत्यत्कल्लर्थाः' नपुंसके भावे क्तः। इत्यादि सू०।

४. कर्तृवाच्य में कृदन्त की क्रिया कर्ता का विशेषण, कर्मवाच्य में कर्म का विशेषण और भाववाच्य में नपुंसकलिङ्ग और एकवचनान्त होती है।

अन्त्यतकारस्य च इत्संज्ञालोपाभ्याम् अपहारेण क्रमशः—तव्य-अनीय-य-य-इत्येतेषां रूपाणां प्रयोगे श्रवणं भवति ।

ण्यत्-यत्-प्रत्यययोः यकारमात्रस्य श्रवणेन उभयोः अविशेषेऽपि ण्यत्-प्रत्यये णकारस्य इत्संज्ञकतया णिति^१ वृद्धिः फलम् ।

विमर्शः—(१) कृतप्रत्ययानां कर्तरि सामान्यतो विधानेऽपि 'तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः' इति सूत्रनियमाद् भावकर्मणोरेव कृत्यप्रत्ययानां विधान-लाभाद् अकर्मकधातोः भावे, सकर्मकाच्च कर्मणि एव प्रत्ययाः भवन्ति । तत्र भावे उत्सर्गतः एकवचने नपुंसके चैव कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति । कर्त्रा-दिना सार्धं भावार्थस्य अभेदेन अन्वयाभावात् कर्तरि वृतीया भवति । यथा—त्वया मया अन्येन वा शयनीयम्, शयितव्यम्, इत्यादि ।

अनुशीलनो कारिका

(क) भावे कर्मणि वाच्ये च भवेयुः कृत्यसंज्ञकाः ।

तव्यत्तव्याऽनीयरश्च ण्यद् यत् क्यप् चेति ते भूताः ॥

(ख) प्रयुज्यते भाववाच्ये कृदन्तं यत् क्रियापदम् ।

क्लीबलिङ्गं प्रथमैक-वचनान्तं च तद् भवेत् ॥

(ग) षष्ठी कर्तरि चानुक्ते कृत्ययोगे विभाषया ।

नित्य कर्मणि सा ज्ञेया प्राप्तिर्यत्र तु नोभयोः ॥

(घ) निष्ठादीनां^३ प्रयोगे तु न षष्ठी कर्तृ-कर्मणोः ।

निष्ठादिभिन्नकृत्ययोगे षष्ठी चानुक्तयोस्तयोः ॥

उदाहरण-माला

१. मया मम वा सेव्यो हरिः । २. गुरुः घर्मस्य प्रवचनीयः ।

३. (अ) नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । (आ) दोह्या गौः क्षोरं गोपेन ।

१. दे० 'अचो ङिति' सू० ।

२. दे० 'उभयप्राप्तौ नेष्यते' वा० ।

३. दे० 'कृत्तवत् निष्ठा' (पृ० ८४) ।

(२) कर्मणि च सकर्मकाद् धातोः विधीयमानकृत्यप्रत्ययान्तानां शब्दानां पुंलिङ्गविशेषणसत्त्वे देवशब्दवत्, स्त्रीलिङ्गविशेषणसत्त्वे लता-शब्दवत्, नपुंसकलिङ्गविशेषणसत्त्वे च फलशब्दवद् रूपाणि भवन्ति ।

(३) इण्-स्तु-शास्-वृ-ट्-जुष्-एतेभ्यो धातुभ्यः 'क्यप्' प्रत्यय एव भवति^१ । यथा - इत्यः, स्तुत्यः, शिष्यः, वृत्यः, दृत्यः, जुष्यः । इति ।

(४) अयं कृत्यप्रत्ययः क्वचित् कर्तर्यपि भवति^२ । यथा—वसतीति वास्तव्यो देवदत्तः । इत्यादि ।

(५) क्वचित् कर्मकर्तर्यपि भवति । यथा—पचेलिमाः (स्वयमेव पाकशोलाः) माषाः । भिदेलिमाः (स्वयमेव भेदनशीलाः) सरलाः ।

(६) अर्हे, योग्ये, शक्ये, अवश्ये, उचिते चेत्यादावर्थे कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति^३ । यथा—मया मम वा सेव्यो हरिः । दर्शनीयो मुनिः । स्वाध्या-योऽध्येतव्यः । सन्ध्या उपास्या । पूर्वार्ह्णे गेयं साम । इत्यादि ।

१. तव्यत्, २. अनीयर्

तव्यत्तव्याऽनीयर्ः—धातोरेते भावे कर्मणि च प्रत्ययाः स्युः^४ ।

(तव्यत् और अनीयर् के प्रयोग में कर्ता से तृतीया अथवा षष्ठी विभक्ति होती है । सकर्मक धातु से ये प्रत्यय होने पर तीनों लिंग और तीनों वचन होते हैं और अकर्मक धातुओं से होने पर केवल नपुंसक लिंग और एकवचन में ही प्रयुक्त होते हैं^५ ।)

१. दे० 'एति स्तु-शास्-वृ-ट्-जुष्-क्यप्' सू० ।

२. दे० 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्' वा० ।

३. दे० 'अर्हे कृत्यतृचश्च', 'शकि लिङ् च', 'ओरावश्यके' इत्यादि सू० ।

४. धातु से भाव और कर्म में—तव्यत्, तव्य और अनीयर् प्रत्यय होते हैं ।

५. यथा—तेन पाठः पठितव्यः । त्वयेदं कर्तव्यं करणीयं वा । तेन आसितव्यम्, इत्यादि । (प्रायः विधि अर्थ में ही इनका प्रयोग होता है ।)

तव्याऽनीयर्प्रत्ययान्तोदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

पापात् सदैव भेतव्यं न वक्तव्यं मृषा क्वचित् ।
 पालनीया गुरोराज्ञा पूजनीयः सदाऽतिथिः ॥
 आलस्यं सर्वदा त्याज्यं कार्यं पित्रोः प्रियं सुतैः ।
 दरिद्राय धनं देयं कृत्यं परहितं सदा ॥
 वक्तव्यं मधुरं वाक्यं दग्धव्या कटुभाषिता ।
 पातव्यं निर्मलं नीरं स्मरणीयं गुरोर्वचः ॥
 मोचनीयं स्वशैथिल्यं सहनीयं सतां वचः ।
 द्रोहणीयं न कस्मैचित्, मोहनीयं न चांपदि ॥
 दमनीयः स्वयं चात्मा तदिदं वेदशासनम् ।

अट्-अटितव्यम्, अटनीयम् ।	क्री-क्रेतव्यम्, क्रयणीयम् ।
अर्च्-अर्चितव्यम्, अर्चनीयम् ।	गम्-गन्तव्यम्, गमनीयम् ।
ईक्ष्-ईक्षितव्यम्, ईक्षणीयम् ।	ग्रह्-ग्रहीतव्यम्, ग्रहणीयम् ।
ऊह्-ऊहितव्यम्, ऊहनीयम् ।	चि-चेतव्यम्, चयनीयम् ।
एध्-एधितव्यम्, एधनीयम् ।	छिद्-छेतव्यम्, छेदनीयम् ।
कृ-कर्तव्यम्, करणीयम् ।	जि-जेतव्यम्, जयनीयम् ^१ ।

१ अन्येऽपि यथा—त्यज्-त्यक्तव्यम्, त्यजनीयम् । दा-दातव्यम्, दानीयम् । दृश्-द्रष्टव्यम्, दर्शनीयम् । ध्वं-ध्यातव्यम्, ध्यानीयम् । नृत्-नर्तितव्यम्, नर्तनीयम् । पठ्-पठितव्यम्, पठनीयम् । भुज्-भोक्तव्यम्, भोजनीयम् । भू-भवितव्यम्, भवनीयम् । मन्-मन्तव्यम्, मननीयम् । यज्-यष्टव्यम्, यजनीयम् । रट्-रटितव्यम्, रटनीयम् । लप्-लपितव्यम्, लपनीयम् । वच्-वक्तव्यम्, वचनीयम् । विद्-वेदितव्यम्, वेदनीयम् । शीङ्-शयितव्यम्, शयनीयम् । सद्-सोढव्यम्, सहनीयम् । हृद्-हन्तव्यम्, हननीयम् । हस्-हसितव्यम्, हसनीयम् । इत्यादि ।

३. एयत्

(३) ऋहलोर्ण्यत्—ऋवर्णान्ताद् हलन्ताच्च धातोः सकर्मकात् कर्मणि अकर्मकाच्च भावे ण्यत् प्रत्ययो भवति^१ । ण्यत्प्रत्यये परे धातोरन्त्य-स्वरस्य^२ उपान्त्याकारस्य^३ च वृद्धिः, उपान्त्येकारोकारयोस्तु गुणो^४ भवति । यथा—कृ + ण्यत् = कार्यम् । पठ् + ण्यत् = पाठ्यम् ।

विमर्शः—(क) आवश्यकं द्योत्ये उवर्णान्तादपि धातोर्ण्यत्प्रत्ययो भवति^२ । यथा—अवश्यं श्रोतुं योग्यमिति विग्रहे 'श्राव्यम्' इत्यादि ।

(ख) १. कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे अवश्यमः अन्तं लुम्पेत् । यथा—अवश्यगन्तव्यः अमश्यसेव्यः ।

२. ❀ काममनसोः परयोः तुमः अन्तं लुम्पेत् । यथा—गन्तुकामः । गन्तुमनाः । (अत्र 'तुम्' इति समोऽप्युपलक्षणम् । तेन सकामः, समनाः । इत्यपि सिद्धं भवति) ।

३. हित-ततयोः परयोः अन्तं वा लुम्पेत् । यथा—सहितः, संहितो वा । सततः, सन्ततो वा ।

४. युङ्-घञोः परयोः यः 'पच्' धातुः तस्मिन् परे मांसस्य अन्तिमो लुप्यते । यथा—मांसपचनी । मांस्पाकः ।

अनुशीलनी कारिका

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युङ्घञोः^६ ॥ (म० कौ०)

१. कर्मवाच्य और भाववाच्य में ऋकारान्त तथा व्यञ्जनान्त धातु के परे ण्यत् प्रत्यय होता है । 'ण्यत्' में 'य' मात्र शेष रहता है ।)

२. दे० 'अचो ङ्घ्रिति' सू० । ३. दे० 'अत उपघायः' सू० ।

४. दे० 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० । ५. दे० 'ओरावश्यके' सू० ।

❀ कृत्यप्रत्यय के परे 'अवश्यम्' के मकार का, काम और मनस् शब्द के परे रहते 'तुम्' (तथा 'सम्') के मकार का, हित और तत शब्द के परे रहते 'सम्' के मकार का तथा युङ् और घञ्परक पच् धातु के परे रहते 'मांस' शब्द के मकार का लोप हो जाता है ।

यत्प्रत्ययान्तादाहरण-माला

ऋवर्णान्तानाम्—

ऋ	आर्यम्	हृ	दार्यम्	सृ	सार्यम्
कृ	कार्यम्	धृ	धार्यम्	स्मृ	स्मार्यम्
पृ	पार्यम्	तृ	तार्यम्	हृ	हार्यम्

व्यञ्जनान्तानाम्—

क्लिद्	क्लेद्यम्	छिद्	छेद्यम्	दह्	दाह्यम्
गुप्	गोप्यम्	ज्वल्	ज्वालयम्	धत्	धान्यम्
चुप्	चोष्यम्	त्यज्	त्याज्यम्	नट्	नाट्यम् ^१

४. यत्

(४) अचो यत्—अजन्ताद् धातोस्तु यत् प्रत्ययो भवति ।

(कर्मवाच्य और भाववाच्य में तथा स्वरान्त धातु के परे यत् प्रत्यय होता है—यत् में 'य' शेष रहता है ।)

विमर्शः—(क) यत्प्रत्यये परे आकारान्तस्य धातोरन्तस्य ईत्वं भवति^२, तस्य च ईकारस्य गुणेन एकारो भवति । यथा—पा-पेयम्, गा-गेयम्, व्या-ध्येयम् । इत्यादि ।(ख) क्वचित् पवर्गान्तादपि धातोः यत्प्रत्ययो भवति^३ । यथा—

१. अन्येऽपि यथा—पठ्-पाठ्यम् । पत्-पात्यम् । पुष्-पोष्यम् ।
 बुध्-बुध्यम् । भज्-भाज्यम् । मिद्-भेद्यम् । भुज्-भोग्यम्, भोज्यम्, ।
 भू-भाव्यम् । मच्-मात्यम् । यज्-याज्यम् । युज्-योज्यम् । लल्-लाल्यम् ।
 लिख्-लेख्यम् । लिह्-लेह्यम् । वच्-वाच्यम्, वाक्यम् । वद-वाद्यम् ।
 विद्-वेद्यम् । शुच्-शोच्यम् । श्रु-श्राव्यम् । सिच्-सेच्यम् । हव्-धात्यम् ।
 हस्-हास्यम् । इत्यादि ।

२. दे० 'ईद्यति' सू० ।

३. दे० 'पौरदुपधात्' सू० ।

शप्-शप्यम्, लम्-लभ्यम्, गम्-गम्यम्, रम्-रम्यम् । एवं—शक्-
शक्यम्^१ । सह्-सह्यम् । तक्-तक्यम् । गद्-गद्यम्^३ । इत्यादि ।

यत्प्रत्ययान्तोदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

गेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दोनजनाय च वित्तम् ॥

क्री-क्रेयम्	चर्-चर्यम्	धन-धन्यम्	शक्-शक्यम्
क्षम्-क्षम्यम्	चि-चेयम्	धा-धेयम्	वम्-वम्यम्
गद्-गद्यम्	जन्-जन्यम्	नी-नेयम्	शम्-शम्यम्
गम्-गम्यम्	जि-जेयम्	पा-पेयम्	श्रु-श्रव्यम्
गा-गेयम्	ज्ञा-ज्ञेयम्	भू-भव्यम्	स्तन्-स्तन्यम्
ग्ला-ग्लेयम्	दम्-दम्यम्	रम्-दम्यम्	स्था-स्थेयम्
घ्रा-घ्रेयम्	दा-देयम्	लम्-लभ्यम्	हा-हेयम्

५. ण्वुल्-तृचौ

(५) ण्वुल्-तृचौ—धातोः ण्वुल्-तृचौ स्तः, कर्त्रर्थे युवोरनाकौ—‘यु’
‘वु’ एतयोरनाकौ स्तः ।

उदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

भुवनानां विधिः कर्ता विष्णुः पालयिता स्मृतः ।

भक्तानां वरदाता च शिवो हर्ता च गीयते ॥

१. दे० ‘शकिसहोश्च’ सू० । २. दे० ‘तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्
वाच्यः’ वा० । ३. दे० ‘गदमदचरयमश्चानुपसर्गे’ सू० ।

स्कन्दो देवचसूनेता विधाता जगतामयम् ।
 अयं वक्ता हि शास्त्रस्य स्तूयते रक्षिता सताम् ॥
 गवां हन्ता नरो याति रौरवं नरकं प्रति ।
 पाठकः सामवेदादेः सदा स्वर्गं हि गाहते ॥
 चरिता शुभकार्याणां लभते यश उत्तमम् ।
 वक्ता सत्यस्य वाक्यस्य दुःखं न खलु विन्दते ॥
 स्वयं वोढा हि भारस्य सर्वदा सुखभाग् भवेत् ।
 विस्मर्ता गुरुवाक्यानां न कदापि सुखी भवेत् ॥
 स्तोता गुणग्रहीता च सुखीभवति पूरुषः ।
 जल्पिता पूरुषो नित्यं संसते जनलोचनात् ॥

६. रिग्निः

(६) सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये—अजात्यर्थे सुपि घातोः णिनिः
 स्यात्, ताच्छील्ये द्यौत्ये ।

उदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

न्यायकारी मन्दगामी सत्यवादी न प्राप्यते ।
 उपकारी सदाचारी मिष्टभाषी च दुर्लभः ॥
 धनहारी स्तेयजीवी नरकं याति मानवः ।
 दुराचारी शुभाचारी लभेते वाच्यतां सदा ॥
 अनुवर्ती गुरोः पित्रोः सर्वेभ्यो रोचते जनः ।
 धृतसेवी पयःपायी दीर्घजीवी भवेन्नरः ॥
 अनुकारी सतां नृष्वदार्शो भवति मानवः ।
 शीघ्रं गच्छति यो जीवः शीघ्रगामी स कथ्यते ॥

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(क) राष्ट्रभाषयाऽनूद्यताम्—त्वया पुस्तकं पठनीयम् । मातुराज्ञा
 पालनीया । अवश्यमेव तेन नेयम् । गृहच्छिद्रं गोप्यम् । गङ्गोदकं पेयम् ।

(ख) शुद्धं कुरु — त्वया गुरुवचनं श्रोतव्यः । राष्ट्रपतिना प्रजा पालनीयाः मया बहूनि फलानि क्रीतव्यम् । पापं छिद्यम् ।

७. तुमुन्

(७) तुमुन् ण्वलो. क्रियायां क्रियार्थायाम् — यदा एकां-क्रियां निष्पादयितुं (विधातुं) क्रियान्तरं क्रियते तदा यत्क्रियार्थं क्रियान्तरं विधीयते, तत्क्रियावाचकाद् धातोः तुमुन् प्रत्ययो भवति ।^१

यथा—‘ओदनं भोक्तुं याति’ इत्यत्र भक्षणं गमनं चैतत् क्रियाद्वयं प्रतीयते, तत्र गमनक्रिया भक्षणनिमित्तका भवतीति भक्षरूपभोजन-क्रियावाचकाद् ‘भुज्’धातोः तुमुन्प्रत्ययो भवति ।

विमर्शः—(क) ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ इत्यनुशासनात् कचिद् अक्रियार्थोपपदेऽपि समानकर्तृके तुमुन् प्रत्ययो भवति ।

यथा—इच्छति भोक्तुम् ।

(ख) कचित् कालवाचकशब्दयोगेऽपि तुमुन् प्रत्ययो दृश्यते^२ ।
यथा—अध्येतुं कालोऽयम् । गन्तुं समयोऽयम् । इयं वेला प्रस्थातुस् ।

(ग) समर्थार्थकशब्दयोगेऽपि तुमुन् प्रत्ययो दृश्यते^३ ।

यथा—बोद्धुं समर्थः । भोक्तुं पटुः । वर्तितुं निपुणः ।

(घ) तुमुन्तः शब्दः भावप्रधानोऽव्ययत्वं लभते^४ ।

१. जब एक क्रिया के लिए कोई दूसरी क्रिया की जाय तब जिस क्रिया के लिए दूसरी क्रिया होती है, उस क्रिया के वाचक धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

२. दे० ‘कालसमयवेलासु तुमुन्’ सू० ।

३. दे० ‘पर्याप्तवचनेऽवलम्ब्येषु’ सू० ।

४. दे० ‘कृत्मेजन्तः’, ‘अव्ययकृत्तो भावे’ सू० ।

६ सं० व्या०

अनुशीलनी कारिका

क्रियार्थायां क्रियायां हि निमित्तार्थे 'तुमुन्' भवेत् ।
 समानकर्तृके चापि तुमुद्धित्यनुशासनात् ॥
 समानकर्तृके सत्य-क्रियार्थोपपदे तुमुन् ।
 क्वचित् तुमुन् कालवाचि-शब्दयोगेऽपि दृश्यते ॥
 समर्थार्थकशब्दानां योगेऽपि च क्वचित् तुमुन् ।

तुमुन्प्रत्ययान्तोदाहरण-माला

(छन्दोवद्धा)

कृष्णं द्रष्टुं समायाति, भारं वोढुं जगाम सः ।
 वक्तुमुत्सहते वाग्मी, दातुमिच्छन्ति सज्जनाः ॥
 बालकः पठितुं याति, भीतं त्रातुं स चेष्टते ।

अद-अत्तुम्	वृ-तर्तुम्	मिद-भेत्तुम्	शङ्क-शङ्कितुम्
कृ-कर्तुम्	दा-दातुम्	भुज्-भोक्तुम्	शास्-शासितुम्
खेल्-खेलितुम्	व्या-व्यातुम्	मुद-मोदितुम्	शी-शयितुम्
गम्-गन्तुम्	नृत्-नर्तितुम्	याच्-याचितुम्	श्रु-श्रोतुम्
चल्-चलितुम्	पठ्-पठितुम्	रक्ष्-रक्षितुम्	स्था-स्थातुम्
जि-जेतुम्	पा-पातुम्	लम्-लब्धुम्	हृ-हन्तुम्
ज्ञा-ज्ञातुम्	बुध्-बोद्धुम्	वद्-वदितुम्	हृ-हर्तुम्

अनूद्यताम्—विद्यालयं गन्तुमिच्छामि । सीतास्वयंवर द्रष्टुमिच्छसि ? ।

८. शतृ-शानचौ

(८) 'लटः शतृ-शानचावप्रथमासमानाधिकरणे'—यदा एकेनेव कर्त्रा
 अनेके व्यापाराः समकालिकाः समानाधिकरणाश्च विधीयन्ते तदा

वर्तमानार्थक 'लट्' लकारस्थाने परस्मैपदधातोः 'शतृ'-प्रत्ययः, आत्मने-
पदधातोस्तु 'शानच्' प्रत्ययो भवति ।

अनुशीलनी कारिका

वर्तमानक्रियायां भवेतां शतृशानचो ।

परस्मैपदिधातुभ्यः शतृ स्यात् शानजन्यतः ॥

यथा—

प्रयाति पथिको भ्राम्यन् गुञ्जन्तो यान्ति षट्पदाः ।

शयानश्चिन्तयत्येष कम्पमानः स भाषते ॥

यदा पूर्वकालिक (अप्रधान) क्रियाया उत्तरकालिक (प्रधान)
क्रियायाश्च कार्यं सहेव (एकस्मिन्नेव काले) भवति तदा पूर्वकालिकक्रिया
शतृप्रत्ययान्ता शानच्-प्रत्ययान्ता वा प्रयुज्यते । यथा—

१. 'स नृत्यन् आयाति' २. 'एधमानः स राजते ।'

अत्र नर्तन-आगमनक्रिययोः कार्यमेकस्मिन्नेव काले भवति ।

यदा तु पूर्वकालिकक्रियाकार्यम् उत्तरकालिकक्रियाकार्यतः प्रागेव
सम्पन्नं भवति तदा तु पूर्वकालिकक्रिया 'क्त्वा' प्रत्ययान्ता वा प्रयोज्या ।

यथा—'स गृहं गत्वा मामपश्यत्', अथवा 'स पूर्वं गृहं गतः ततो मां
दृष्टवान्' । अत्र प्रथमवाक्ये गमनकार्यं दर्शनकार्यतः प्रागेव सम्पद्यत इति
गम्पधातोः 'क्वा' प्रत्ययः

शतृप्रत्ययान्तोदाहरणमाला

(शतृप्रत्ययान्तस्य शब्दरूपं पुँल्लिगे 'पचत्' शब्दवत्, स्त्रीलिङ्गे गौरो'—

शब्दवत्, नपुंसकलिङ्गे तु 'जगत्' शब्दवद् भवति ।

अट्-अटन्	गुञ्ज्-गुञ्जन्	दा-ददत्	पा-पिबन्
अद्-अदन्	चल्-चलन्	हृश्-पश्यन्	प्रच्छ्-पृच्छन्

१. वर्तमान काल में जब कई व्यापार समानाधिकरण और समकालिक
अर्थात् एक ही कर्ता के द्वारा एक समय में ही प्रयुक्त होते हैं तब परस्मैपदी
धातुओं से शतृ प्रत्यय और आत्मनेपदी धातुओं से शानच् प्रत्यय होता है ।

कथ-कथयन्	जप्-जपन्	धाव्-धावन्	ब्रू-ब्रूवन्
कृ-कुर्वन्	जि-जयन्	ध्यै-ध्यायन्	भज्-भजन्
क्रीड्-क्रीडन्	ज्ञा-जानन्	नम्-नमन्	मुञ्-मुञ्चन्
गम्-गच्छन्	तुष्-तुष्यन्	नृत्-नृत्यन्	रक्ष्-रक्षन्
गर्ज्-गर्जन्	त्यज्-त्यजन्	पठ्-पठन्	रच्-रचयन्

शानच्प्रत्ययान्तोदाहरण-माला

‘शानच्’प्रत्ययान्तस्य शब्दरूपं पुँल्लिङ्गे ‘देव’ शब्दवत् स्त्रील्लिङ्गे लता’—
शब्दवत्, नपुंसकलिङ्गे तु ‘फल’ शब्दवद् भवति ।

अति + इङ्-अधोयानः	ईक्ष्-ईक्षमाणः	कम्प्-कम्पमानः
आ + शंस्-आशंसमानः ^१	ऊह्-ऊहमानः	कामि कामयमानः
कृञ्-कुर्वाणः	मन्-मन्यमानः	वृत्-वर्तमानः
तनु-तन्वानः	मृङ्-म्रियमाणः	वृध्-वर्धमानः
धाव्-दधानः	याच्-याचमानः	शङ्क्-शङ्कमानः
दीप्-दीप्यमानः	युष्-युध्यमानः	शुभ्-शोभमानः
भुज्-भुञ्जानः	रम्-रममाणः	सेव्-सेवमानः

विमर्शः--कर्मवाच्ये सर्वे सकर्मकाः धावतः आत्मनेपदिनो भवन्ति तेन कर्मवाच्ये सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः यक्प्रत्ययः विकरणः, लट्स्थाने शानच्प्रत्ययो भवति । यथा—कृञ् + यक् + शानच् = क्रियमाणः । एवं—पच्-पच्यमानः । गम्-गम्यमानः । श्रु-श्रूयमाणः । दाव्-दीयमानः । दृश्-दृश्यमानः । हव्-हन्यमानः । इत्यादि ।

१. म्नादि, दिवादि और तुदादिगणीय धातुओं के परे ‘शानच्’ के स्थान में मान् हो जाता है । दे० ‘आने मुक्’ सू० ।

नोट—शतृ और शानच् प्रत्यय से बने हुए शब्द विशेषण होते हैं अतः इनमें विशेष्य के ही लिंग, विभक्ति और वचन होते हैं । यथा—पठन् बालकः, पठन्तं बालकं, पठता बालकेन । एधमानः शिशुः, एधमानं शिशुम्, एधमानेन शिशुना । इत्यादि ।

शुद्धं कुरु — शास्त्रं स्मरन्तो ते ऊचुः । ते अग्रे तिष्ठन् पितरौ प्रणमन्ति ।
एवं ब्रुवन्तोऽहं मातरं पप्रच्छ । पुस्तकं पठन् वयं निद्रां जगाम ॥

६. क्त-क्तवत्

(क्तप्रत्ययान्तस्य शब्दरूपं पुल्लिङ्गे 'देव' शब्दवत्, स्त्रीलिङ्गे 'लता' शब्दवत्'
नपुंसके 'फल' शब्दवद् भवति । यथा—कृतः कष्टः । दृष्टा लता । पठितं पुस्तकम् ।

क्तवतुप्रत्ययान्तस्य च शब्दरूपं पुल्लिङ्गे 'गोमत्' शब्दवत्, स्त्रीलिङ्गे 'नदी'
शब्दवत्, नपुंसके 'जगत्' शब्दवत् भवति । यथा—पठितवान् बालः । पठितवती
बालिका । गतवत् कुलम्)

(६) क्तक्तवतृनिष्ठा—भूतकाले धातोः क्त-क्तवतृ प्रत्ययौ स्तः^१ । तत्र
क्तवतृ प्रत्ययः कर्तरि^२ 'क्त'प्रत्ययस्तु भावकर्मणोरेव सम्पद्यते । एवञ्च—
क्त-क्तवतृप्रत्ययान्तः शब्दः भूतकालिकक्रियायाः वाचकः सन् कस्यापि
मुख्यवस्तुनो विशेषणीभूतार्थप्रतिपादको भवति^३ यथा—भुक्तः ओदनः ।
कृतः कटः । इत्यादि ।

अयं च नियमः सकर्मकधातुस्थले एव अकर्मकधातुस्थले तु भावे एव
क्तप्रत्ययो भवति, क्तप्रत्ययान्तश्च शब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति^४ । यथा—
हसितम् । शयितम् । इत्यादि ।

('क्तवतृप्रत्ययस्तु, सर्वथा कर्तरि एव भवतीति न विस्मर्तव्यम्)
विमर्शः—क्वचिद् गत्यर्गकात्^५, अकर्मकात्, श्लिषः, उपसर्गविशिष्टेभ्यः
शीङ्-स्था-आस्-वस्-जन् रुह्-जू-धातुभ्यश्च कर्तृवाच्येऽपि क्तप्रत्ययो
भवति । यथा—गङ्गां प्राप्नो मुनिः । इत्यादि^६ ।

१. भूतकाल में धातु से 'क्त' और 'क्तवतृ' प्रत्यय होते हैं और इन दोनों
को 'निष्ठा' कहते हैं । २. दे० 'कर्तरि क्तः' सू० ।

३. दे० 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' सू० । ४. दे० 'नपुंसके भावे क्तः' सू० ।

५. दे० 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थास्-वस्-जन्-रुह्जीर्यतिभ्यश्च' सू० ।

६. यथा—रत्नानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः शेषमधिशयितः ।
वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः पाणिनिः । उपोषितो भक्तः । राममनुजातो
लक्ष्मणः । गरुडमारूढो विष्णुः । विश्वमनुजीर्णः ।

अनुशीलनी कारिका

- (क) कर्तृवाच्ये भवेद् धारोरतीते क्तवतुः सदा ।
भावे कमणि वाच्ये क्तः कर्तृवाच्येऽपि कुत्रचित् ॥
- (ख) अतीते 'क्त' प्रजायेत वाच्ययोर्भावकर्मणोः ।
वर्तमानेऽथवा पूजेच्छा-ज्ञानार्थकधातुषु ॥
गत्यर्थाऽकर्मक-श्लिप्-शी-स्थास्-वस्-जन्-ज-रुहां तथा ।
कर्तर्यपि भवत्येष तथारम्भे च कर्मणाम् ॥
गत्यर्थाऽकर्मकेभ्यश्चाऽञ्चकार्थेभ्यस्तथा पुनः ।
वाच्येऽधिकरणेभ्यश्च 'क्त' प्रत्ययविधिः स्मृतः ॥

क्त-क्तवतुप्रत्ययान्तोदाहरण-माला

(१-- कर्तरि २--भावे च । छन्दोबद्धा)

(१) मधुरां गतवान् कृष्ण आयाता मधुयामिनी ।
श्रुतवान् स पितुर्वकियं, शैशवे क्रीडिता वयम् ॥

(२) प्रातरत्र मया स्नातं, भवता शयितं कथम् ।

अधीतः शिशुभिः पाठ उक्तं तैर्मधुरं वचः ॥

अङ्क-अङ्कितः,	अङ्कितवान्	कथ-कथितः,	कथितवान्
अर्च-अर्चितः,	अर्चितवान्	कम्प-कम्पितः,	कम्पितवान्
अज-अजितः,	अजितवान्	कृत्-कृतः,	कृतवान्

१. अतीते भावे 'मया स्नातम्' । अतीते कर्मणि- 'पाण्डवेः कौरवाः पराजिताः' । वर्तमाने- 'अयं सतां पूजितः' । कर्तरि- 'असौ मृतः' । कर्मणामारम्भे- 'प्रद्योतितो भातुः' । अधिकरणे- 'आसितम्' ।

आप्-आप्तः, आप्तवान् क्षुब्-क्षुधितः क्षुधितवान्
इण्-इतः, इतवान् खाद-खादितः, खादितवान्^१ ।

शुद्धं कुरु--स पुस्तकं पठितवन्तौ । वयमत्रागतः । तावेको व्याघ्रो दृष्टः ।
अहं पुस्तकं क्रीतवन्तः । स फलं दत्तः । स तेन यूयं वयं वा ग्रामं गतः ।

७ क्त्वा

(७) 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा'

यदा एकेनैव कर्त्रा द्वे क्रिये, बह्वचः क्रिया वा विधीयन्ते, अथ च
एका क्रिया पूर्वमेव निष्पद्यते, तदनन्तरमेव अपरा क्रिया भवति, तदा
पूर्वनिष्पद्यमानक्रियावाचकधातोः 'क्त्वा' प्रत्ययो भवति^२ । यथा—

बालकः भुक्त्वा गतः, गच्छति, गमिष्यति वा । क्त्वाप्रत्यान्तः शब्दः
भावे एव विधीयते, न तु कर्तरि^३ ।

अनुशीलनी कारिका

क्रियायां पूर्वकालस्य भवेत् क्त्वा प्रत्ययः सदा ।

सोपसर्गात्तु धातोर्न्यब् न वृद्ध्यादिरिटं विना ॥

क्त्वाप्रत्ययान्तोदाहरण-काला

(छन्दोबद्धा)

भुक्त्वा विद्यालयं गच्छ गुरुं नत्वा हितं शृणु ।

दृष्ट्वा च कुरु कार्याणि ज्ञानं लब्ध्वा सुखो भव ॥

१. अन्येऽपि यथा—अस्-अस्तः, अस्तवान् । आस्-आसितः, आसित-
वान् । ईक्ष-ईक्षितः, ईक्षितवान् । ऊह्-ऊहितः, ऊहितवान् । क्रन्द्-क्रन्दितः,
क्रन्दितवान् । ख्या-ख्यातः, ख्यातवान् । गद्-गदितः, गदितवान् । गम्-
गतः, गतवान् । गर्व्-गर्वितः, गर्वितवान् । ग्रह्-गृहीतः, गृहीतवान् ।
इत्यादि ।

२. दो क्रियाओं का एक कर्ता हो तो पूर्वकालिक क्रिया से क्त्वा प्रत्यय होता
है । (क्त्वा का त्वा शेष रहता है ।) ३. दे० 'अव्ययकृतो भावे' सू० ।

(क्त्वाप्रत्यान्तः शब्दः अव्ययो^१ भवति ।

अर्च-अर्चित्वा	चिन्त-चिन्तयित्वा	नम्-नत्वा	मन्-मत्वा
कथ-कथयित्वा ^२	छिद्-छित्वा	नीम्-नीत्वा	याच्-याचित्वा
कृ-कृत्वा	ज्ञा-ज्ञात्वा	पठ्-पठित्वा	वद्-उवत्वा
क्री-क्रीत्वा	जि-जित्वा	पच्-पक्त्वा	लम्-लब्ध्वा
क्षिप्-क्षिप्त्वा	दह्-दग्ध्वा	पा-पीत्वा	वस्-उषित्वा
गम्-गत्वा	दा-दत्त्वा	प्रच्छ्-पृष्ट्वा	स्था-स्थित्वा
गर्ज्-गर्जित्वा	दृश्-दृष्ट्वा	व्रू-उक्त्वा	स्ना-स्नात्वा
ग्रह्-गृहीत्वा	धा-हित्वा	भू-भूत्वा	इत्यादि । ^३

८. ल्यप्

(८) 'समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो ल्यप्'

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्तवो ल्यबादेशः स्यात् * ।

ल्यबन्तोदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

बाणान् प्रक्षिप्य हिंसादौ कुम्भकर्णं विनाश्य च ।

विराधं प्रणिहत्याऽसौ मेघनादं तथैव च ॥

१. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥'

२. सेट् धातुओं में क्त्वा के पहले 'इट्' लगता है ।

३. यथा—अर्पि-अर्पयित्वा । क्रीड्-क्रीडित्वा । धृ-धृत्वा । ध्यै-ध्यात्वा ।

त्यज्-त्यक्त्वा । नृत्-नर्तित्वा । पठ्-पठित्वा । बन्ध्-बद्ध्वा । बुध्-

बुद्ध्वा । भिक्ष्-भिक्षित्वा । मुच्-मुक्त्वा । युध्-युद्ध्वा । रुद्-रुदित्वा ।

वृत्-वर्तित्वा । शीङ्-शयित्वा । श्रावि-श्रावयित्वा । स्थापि-स्थापयित्वा ।

हृन्-हृत्वा । ह-हृत्वा ।

४. 'नञ्' मित्र अव्यय (उपसर्ग) के साथ समास होने पर धातु के परे रहते 'क्त्वा' के स्थान में 'ल्यप्' होता है । (ल्यप् का 'य' शेष रहता है ।)

परितोष्य जनान् सर्वान्, इन्द्रादीनपि तान् सुरान् ।
रावणं विनिपात्यान्ते राघवे गृहमागतः ॥

(क्त्वास्थानिकः ल्यवादेशान्तः शब्दः अव्ययं भवति ।)

अभि + अर्च्-अभ्यर्च्य	परा + जि-पराजित्य	प्र + बुध्-प्रबुध्य
प्र + आप्-प्राप्य	उत् + डी-उड्डीय	वि + मज्-विमज्य
अधि + इङ्-अधीत्य ^१	अव + तृ-अवतीर्य	वि + मुच्-विमुच्य
उप + कृ-उपकृत्य	आ + दा-आदाय	नि + युज्-नियुज्य
सम् + ग्रह्-सङ्गृह्य	नि + धा-निधाय	आ + रम्-आरभ्य
आ + घ्रा-आघ्राय	आ + नी-आनीय	उद् + स्था-उत्थाय
वि + चिन्त-विचिन्त्य	नि + पत्-निपत्य	वि + हस्-विहस्य ^२

६. णमुल्

(६) आभीक्ष्ण्ये णमुल् च-आभीक्ष्ण्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ।
नित्यवीप्सयोः—आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये वीप्सायां च पदस्य द्वित्वं स्यात् ।
(आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम्) ।

अनुशीलनी कारिका

पौनःपुन्ये च वीप्सायां सम्भ्रमेऽनुक्रमे तथा ।
गुणसादृश्यपीडा द्विः स्याच्चात्मन्त्रणे पदम् ॥

१. दे० 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' सू० ।

२. अन्येऽपि यथा-अभि + अस्-अभ्यस्य । वीक्ष्य । निरीक्ष्य । अपकृत्य ।
संस्कृत्य । ('सम्परिभ्यां करोती भूषणे'-सुट्) । परिष्कृत्य । अनुगृह्य ।
सञ्चित्य । निश्चित्य । विज्ञाय । उत्तीर्य । प्रदाय । आदृत्य । उपनीय ।
प्रणिपत्य । निबध्य । उद्बुध्य । उन्मुच्य । विरम्य । आलभ्य । उपलभ्य ।
अनूद्य । संस्मृत्य । विहाय । इत्यादि ।

विवादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे ।

प्रसादने सम्भ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तिर्न दुष्यति ॥

उदाहरण-माला

पौनःपुन्ये—भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । वीप्सायां—गृहे गृहे गीतम् ।

सम्भ्रमे—सर्पः सर्पः पश्य । अनुक्रमे—ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

गुणे—मन्दं मन्दं गच्छति । मादृश्ये—भीत भीत इव वर्तते ।

पीडायाम्—कालो गतगतः । आमन्त्रणे—भीम भीम इति ।

कृदन्त विमश

जिस प्रकार धातुओं में 'तिङ्' प्रत्यय जोड़कर क्रियापद बनाये जाते हैं । उसी प्रकार उनमें कुछ प्रत्यय जोड़कर प्रातिपदिक अर्थात् मूल शब्द बनाये जाते हैं । इन्हीं प्रत्ययों को 'कृत्' (करनेवाला अर्थात् धातुओं से मूलशब्द करनेवाला) कहते हैं और इन प्रत्ययों से बने शब्द 'कृदन्त' कहलाते हैं । इनमें उणादि प्रत्ययों को छोड़कर कृत् प्रत्यय लगभग ८० हैं । इनमें तव्यत्, तव्य, अनीयर्, केलिमर्, यत्, क्यप्,—ये 'कृत्य' प्रत्यय कहलाते हैं ।

इन 'कृत् प्रत्ययो में 'कृत्य' प्रत्यय, 'क्त' प्रत्यय और 'लखर्थ' प्रत्यय भाव और कर्म में होते हैं^१ । अवशिष्ट कृत् प्रत्ययों में कुछ ल्युट्, घञ्, क्तिन् आदि प्रत्ययों को छोड़कर और प्रत्यय साधारणतः कर्ता^२ में होते हैं ।

१ तव्य^३ (त्), २ तव्य, ३ अनीय (र्), ४ केलिमर् (एलिम) सकर्मक धातुओं से कर्म में तथा अकर्मक धातुओं से भाव में उपर्युक्त चारों प्रत्यय होते हैं । यथा—धर्मश्चेतव्यः । पुष्पं चयनीयम् । माता पूजनीया । ओदनः पचेलिमः । काष्ठानि भिदेलिमानि । शयितव्यम्, शयनीयं वा शिशुना इत्यादि ।

नोट—केवल 'वस्' धातु से कर्ता में भी तव्य प्रत्यय होता है । यथा—वसतीति वास्तव्यः । यह 'तव्य' प्रत्यय णित् होता है^४ ।

अभ्यासार्थ प्रश्नाः

मातृभाषयाऽनूद्यताम्—गुरुं नत्वा पाठमारमस्व । मातुः वचनं श्रुत्वा प्रसन्नो बभूव । मातरं प्रणिपत्य पुस्तकं प्रेक्ष्य तदादाय पाठशालां गच्छ ।

इति कृदन्तप्रकरणम्

१. दे० 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (सू०) । २. दे० 'कर्तरि कृत्' (सू०) ।

३. दे० 'तव्यत्तव्यानीयरः' (सू०) 'केलिमर उपसंख्यानम् (वा०) ।

४. दे० 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णित्' (वा०) ।

कारक-प्रकरणम्

कारकलक्षणम्—

क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्^१

करोति = क्रियां जनयति, इति कारकम् । अर्थात् 'क्रियाद्वारा फलोत्पत्तिसाधकं कारकम् ।' इति ।

कारक-भेदाः—

कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणं चेत्याहुः कारकाणि षट् ॥

१. कर्ता

'क्रियासम्पादकः (स्वतन्त्रः) कर्ता'

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्^२ । (कर्तरि प्रथमा भवति ।) यथा—बालकः क्रीडति । राष्ट्रपतिः प्रजाः पालयति ।

प्रथमाविभक्तेः परिगणनम्—

कर्तरि कर्तृवाच्यस्य कर्मवाच्यस्य कर्मणि ।

सम्बुद्धौ नाममात्रे च विभक्तिः प्रथमा भवेत् ॥

कचिदव्यययोगे च प्रथमा कथ्यते बुधैः ।

यथा—कर्तृवाच्ये—बालकः पुस्तकं पठति ।

सम्बोधने^३—हे देव !

१. क्रिया के जनक (उत्पादक) को कारक कहते हैं । ('कारक-विमर्श' देखें)

२. क्रिया के करनेवाले को अर्थात् किसी भी कार्य को करने में जो पूर्ण स्वतन्त्र हो उसे कर्ता कारक कहते हैं । (कर्ता कारक में प्रथमा विभक्ति होती है ।)

३. सम्बोधनं = स्वाभिमुखीकरणम् । प्रायः चेतनपदार्थ में ही इसका व्यवहार होता है ।

नाममात्रे—घटः । पटः इत्यादि ।

कर्मवाच्ये—देवेन ग्रामः गम्यते ।

अव्यययोगे—विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य । इत्यादि ।

विमर्शः—संस्कृतसाहित्ये कर्तृ-कर्म-भाव-वाच्य-भेदात् त्रिधा वाक्यं सम्पद्यते । यथा—

(१) कर्तृवाच्ये—

कर्तुर्हि प्रथमा कार्या पुरुषः प्रथमस्तथा ।

कर्मणस्तु द्वितीया स्याद् वचनं कर्तृवन्मतम् ॥

यथा—बालकः पुस्तकं पठति । बालको पुस्तकं पठतः । बालकाः पुस्तकं पठन्ति ।

(२) कर्मवाच्ये—

कर्मणः प्रथमा बोध्या क्रिया कर्मानुसारिणी ।

स्यात् सार्वधातुके यक् च धातोरप्यात्मनेपदम् ॥

कर्तुः स्थाने तृतीया स्यात् कर्मवाच्यस्य संस्थितिः ।

यथा—कुम्भकारेण घटः क्रियते । कुम्भकारे घटो क्रियेते । कुम्भ-कारेण घटाः क्रियन्ते ।

(३) भाववाच्ये—

भावे चायं विशेषस्तु वचनं चैकमीरितम् ।

कर्तुः स्थाने तृतीया स्यात् सर्वत्रैवं क्रमो मतः ॥

यथा—रामेण भूयते । रामाभ्यां भूयते । रामेः भूयते ।

कर्तृलक्षणम्—‘कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् ।’^१

१. अर्थात्—क्रियासम्पादन के विषय में जो प्रधान (स्वतन्त्र) भाव से विवक्षित रहता है, उसे कर्ता कहते हैं ।

उदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

ईशः सृजति सर्वाणि स पालयति हन्ति च ।

गुरुः प्रपूज्यते शिष्येस्ततो विद्याद्यवाप्यते ॥

बलिर्दानेन विख्यातो हे विधातः, कृपां कुरु ।

तदेवं शाब्दिकैरुक्ता प्रथमायामुदाहृतिः ॥

शुद्धं कुरु—भूपतिः पण्डितः पुरस्करोति । देवो ग्रामः गम्यते । बालकैः
पुष्पाणि चिनोति । रामेण शेते । बालकाः ईषद्वस्यन्ते । हे रामात् मे पाहि ।

२. कर्म

(यस्योपरि क्रियायाः प्रभावः पतति तत् 'कर्म')

कर्तुरीप्सिततमं कर्म--कर्तुः कियया आप्तुम् इष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं
स्यात् । अर्थात् कर्ता स्वक्रियाद्वारा यत् किञ्चित् प्राप्नुम् इष्टतमं मन्यते
तत् कर्मकारकं भवति^१ ।

कर्मणि द्वितीया—अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । अर्थात् यदि कर्म-
णोऽभिधानं द्वितीयाऽतिरिक्तविभक्तिभिर्न कृतं तदा कर्मपदाद् द्वितीया
भवति । यथा—देवो ग्रामं गच्छति । जनकः पुत्रं पालयति । इत्यादि ।

'देवो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र देवः स्वगमनक्रियाद्वारा ग्रामं प्राप्नुम्
इष्टतमं मन्यते, अतोऽत्र ग्रामपदं कर्मकारकं भवति । एवमन्यत्रापि ।

कर्मणि वाच्ये प्रथमा--कर्मणोऽभिधानं तु प्रायः—तिङ्-कृत्-तद्धित-
समासैर्भवति । यथा—

१. क्रियाद्वारा जो आक्रान्त हो, अर्थात् कर्ता अपनी क्रिया (व्यापार) द्वारा
जिसको प्राप्त करता हो उसे कर्मकारक कहते हैं । (कर्मकारक से द्वितीया
विभक्ति होती है ।)

नोट--कहीं अभीप्सित कारक की भी कर्मसंज्ञा होती है । (इच्छा के नहीं
रहने पर भी कर्ता अपने व्यापारद्वारा जिसको अनायासेन प्राप्त कर लेता है, उसे
अभीप्सित कारक कहते हैं ।) यथा—ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो
विषं भुङ्क्ते । इत्यादि ।

तिडा—हरिः सेव्यते ।

कृता—सेवितो हरिः ।

तद्धितेन—शतेन क्रोतः शत्यः ।

समासेन—प्राप्तः आनन्दं यः सः प्राप्तानन्दः ।

अकथितं च—अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्^१ ।

अयमाशयः—संस्कृते कियन्तो धातवः द्विकर्मकाः मन्यन्ते । द्विकर्म-
कत्वं न कस्यापि धातोः स्वाभाविकं किन्तु वक्तुरिच्छाऽधीनम्, अत एव
तादृशं गौणकर्म कथ्यते । तथा च—यदा वक्ता अपादानादिविवक्षाम-
कृत्वा कर्मणि विवक्षते तदा तत्र गौणी कर्मसंज्ञा भवति । अत एव सूत्र-
कृता तेषाम् अकथितं कर्मेति नाम कृतम् । तदपि परिगणितधातुप्रयोगे
एव न तु सर्वत्रेति । परिगणितं च यथा—

दुह्याच् पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चि-ब्रू-शासु-जि-मथ्-मुषाम् ।^१

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नो-हृ-कृष्-वहाम्^२ ॥

द्विकर्मकोदाहरण-माला

गोपः गां दुग्धं दोग्धि

शिष्यः गुरुं धर्मं पृच्छति

दरिद्रः प्रभुं धनं याचते

पिता पुत्रं गृहं नयति

मालाकारः वृक्षं पुष्पं चिनोति

देवाः जलधिम् अमृतं ममन्थुः

अत्र गो-प्रभु-वृक्ष-गुरु-गृह-जलधीनां गौणी कर्मसंज्ञा, दुग्ध-धन-पुष्प-
धर्म-पुत्र-अमृतानां तु मुख्या कर्मसंज्ञेति विवेकः ।

१. अपादानादि कारकों की अविवक्षा से कर्मत्वरूप में ही वक्ता की विवक्षा होने पर अपादानादि भी कर्म हो जाते हैं । (इसी को अकथित, अविवक्षित या अप्रधान (गौण) कर्म कहते हैं ।)

२. दुह् प्रपूरणे, दुयाच् याञ्चायाम्, रुधिर् आवरणे, प्रच्छ् जीप्सायाम्, चिन् चयने, ब्रून् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिमवे, मथ् विलोडने, मुष् स्तेये, णीन् प्रापणे, हृन् हरणे, कृष् विलेखने, वह् प्रापणे— इन धातुओं में प्रधान और अप्रधान दो कर्म होते हैं । क्रिया के साथ प्रधानरूप से जिसका सम्बन्ध होता है, उसे प्रधान कर्म कहते हैं ।

अर्थनिबन्धनेयं सज्ञा—परिगणितानां दुहादिषोडशधातूनां ये अर्थाः, तदर्थका ये ये धातवः, तेषां प्रयोगेऽपि अपादानादिविशेषैः अविवक्षितं कारकं गौण (अकथित) कर्मसंज्ञकं भवति । अत एव—वर्लि भिक्षते वसुधाम्, माणवकं धर्मं भाषते, इत्यादि साधु ।

कर्मलक्षणम्—कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्य—फलवत्त्वप्रकारकेच्छा-निरूपित-विषयताश्रयत्वं कर्मत्वम्^१ ।

अनुशीलनो कारिका

कर्तृवाच्यप्रयोगे स्याद् द्वितीया कर्मकारके ।
 धिक्-प्रतीत्यादिभिर्योगे व्याप्तावर्थे च सा भवेत् ॥
 क्रियाविशेषणं यत् स्यात् क्लोबलिङ्गं हि तद्भवेत् ।
 स्यादेकवचनं तत्र द्वितीयायाश्च सर्वदा ॥
 उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
 द्वितीयाग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
 द्वितीया कर्तृवाच्यस्य प्रयोगे कर्मकारके ।
 विना-धिक्-प्रति-यावद्भिर्योगे च निकषादिभिः ॥

उदाहरण-माला

(छन्दोवद्धा)

पठन्ति मुनयो वेदान् धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।
 ज्ञानं विना वृथा जन्म धिक् पापनिरतं जनम् ॥
 दीनं प्रति दयां कुर्याद् मृत्युं यावद् विभुं भजेत् ।
 द्वारकां निकषा सिन्धुः द्यां भूमिं चान्तरा नभः ॥

१. अर्थात् संज्ञा के जिस रूप पर क्रिया के व्यापार का फल पड़ता है, उसे 'कर्म' कहते हैं ।

नोट—'विवक्षाधीनानि कारकाणि भवन्ति' । अर्थात् विवक्षा होने से—
 गोः दुग्धं दोग्धि, प्रभोः घनं याचते, इत्यादि अपादानादि कारक भी हो सकते हैं ।

पतिश्चानुमृता पत्नी ऋते विद्यां कुतो यशः ।
अन्तरेण समं विद्या नैव लभ्या कदाचन ॥

धिकं कृष्णाऽभक्तम् ।

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

पक्षमेकं परीक्षा भविष्यति ।

भक्तः शिवम् अभि ।

आकाशं (व्याप्य) नक्षत्राणि विराजन्ते ।

मृदु पचति । बहुलं धावन्ति ।

उभयतः कृष्णं गोपाः ।

सर्वतः कृष्णं गावः ।

उपर्युपरि लोकं हरिः ।

अधोऽधोलोकं पातालः ।

अध्यधिपात्रं पात्राणि तिष्ठन्ति ।

धर्मम् ऋते कुतः सुखम् ।

अग्निम् अन्तरा कथं पचेत् ।

शास्त्रज्ञानम् अन्तरेण शान्तिं न लभते ।

ज्ञानं भारः क्रियां विना ।

अन्नं पृथक् (विना) नरो न जीवति ।

नाना (विना) नारीं निष्फला लोकयात्रा ।

वनं यावद् अनुसरति ।

सर्पं निकषा (समीपम्) न गन्तव्यम् ।

ग्रामं समया (समीपम्) नदी । हा कृष्णाऽभक्तम् ।

‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ द्वितीया—

मासम् (मासपर्यन्तं) अधीतो नायातः । क्रोशं कुटिला नदी ।

‘अधि-शीङ्-स्थाऽऽसां कर्म’—

ऋषिः कुशपट्टिकाम् अधिशेते ।

हरिः वेकुण्ठम् मधितिष्ठति । भूपतिः सिंहासनम् अभ्यास्ते ।

शुद्धं कुरु—बालकं पठति । गोपः गवां दुग्धं दोग्धि । सत्त्वरो धावति ।

हा पापित्, धिक् त्वया ? । ज्ञानात् ऋते, अन्तरा, अन्तरेण वा सुखं न लभते । राष्ट्रपतिः इन्द्रप्रस्थे (दिल्लीनगरे) अधितिष्ठति ।

३. करणम्

(येन [यद् द्वारा] कर्ता कार्यं सम्पादयति तत् 'करणम्')

साधकतमं करणम्—क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ।^१

अर्थात्—यद्व्यापारानन्तरं क्रियायाः निष्पत्तिस्तत् करणम् ।

हरिकारिका

‘क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया—अनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ।

‘रामेण बाणेन हतो वाली’ इत्यत्र कर्मणि क्तप्रत्ययो जातः तेन अनुक्तकर्तरि तृतीया भवति । करणमपि अन्यविभक्त्या अनुक्तमिति तत्रापि तृतीया ।

हेतु-करणयोर्लक्षणे किञ्चिद् वैषम्यम्^२—

१. क्रिया के करने का जो सर्वप्रधान उपाय है, अर्थात् जिसके व्यापार के अव्यवहित उत्तर काल में क्रिया की निष्पत्ति होती है, उसे करण कारक कहते हैं । (करण कारक में तृतीया विभक्ति होती है ।) रामेण बाणेन हतो वाली । यहाँ बाण के व्यापार होने के अव्यवहित उत्तर काल में ही वाली का हनन होता है, अतः यहाँ बाण करण है ।

२. हेतु और करण के लक्षणों में थोड़ा ही अन्तर है—

करण का उदाहरण है—‘दण्डेन ताडयति’ यहाँ ‘दण्ड’ व्यापारवाच्य है और क्रिया का जनक भी है अतः ‘करण’ है—हेतु नहीं ।

हेतु का उदाहरण है—‘दण्डेन घटः’ यहाँ पर जो दण्डरूप हेतु है, उसमें व्यापार तो है, पर क्रियाजनकत्व का अभाव है । अतः वह ‘हेतु’ है—करण नहीं ।

एवं ‘पुण्येन दृष्टो हरिः’ यहाँ पर भी जो पुण्यरूप हेतु है, उसमें हरिदर्शन-जनकत्वरूप क्रियाजनकता है, परन्तु वह व्यापारवाच्य नहीं है । अतः वह भी ‘हेतु’ है—करण नहीं ।

करणत्वलक्षणं—क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारवृत्ति च यत् तत्
करणत्वम् ।

हेतुत्वलक्षणं—द्रव्य-गुण-क्रियात्मककार्यत्रयनिरूपित-निर्व्यापार-सव्या-
पारवृत्ति च यद् तद् हेतुत्वम् ।

अनुशीलनी कारिका

भावे कर्मणि वाच्ये च तृतीया कर्तृकारके ।
करणे च तथा हेतौ प्रकृत्यादेः प्रयोगतः ॥
विना हीनादिभिर्योगे सहार्थैश्च विशेषणे ।
विकृताङ्गे तृतीया स्याद् योगे तुल्यार्थकैरपि ॥

अथवा

तृतीयाकरणे चैव कर्मवाच्यस्य कर्तरि ।
सहार्थैश्च तथा हेतौ प्रकृत्यादिभ्य एव च ॥
ऊनार्थैर्वारिणार्थैश्च सदृशार्थैस्तथैव च ।
अङ्गिनो विकृतिर्येन तृतीया स्यात् तदङ्गता ॥

उदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

गुणिभिर्भूयते नम्रेः, शिशुभिर्दृश्यते शशी ।
चारेः पश्यन्ति राजानः, बाला हर्षेण नृत्यति ॥
प्रकृत्या शीतलं वारि सुखं दुःखैर्विना नहि ।
पशुधर्मेण हीनोऽयं, कृपणस्य धनेन किम् ॥
विदुषां भूषणेनाऽलं, सज्जनैः सह संवसेत् ।
जटामिस्तापसो याति, अक्षणा कागोऽत्र विद्यते ॥
न धर्मो दयया तुल्यो, न धनं विद्यया समम् ।
सख्यं हि दुर्जनैः साकं, प्रीति चापि न कारयेत् ॥

बालकाः पितुः शासनेन ज्ञानवन्तः भवन्ति ।

बालिकाः कन्दुकैः क्रोडन्ति ।

बालः हस्तेन पुस्तकं गृह्णाति ।

सद्भिः सह मैत्रा विधेया ।

पुण्येन गौरवणः ।

पुण्येन दृष्टो हरिः ।

भगिन्या साकं बालः गच्छति ।

बालकाः बालकैः सार्धं क्रोडन्ति ।

मित्रैः समं मनो रञ्जयति ।

तवाऽत्र कुयत्नेन अलम् ।

ज्ञानेन विना पशुभिः समानाः ।

पित्रा सदृशोऽयं बालः ।

शुद्धं कुरु—दण्डात् ताडयति । कर्णयोः शृणोति । पितुः सह पुत्रः आगच्छति । कस्याऽपि सार्धं कलहं मा कुरु । पापाद् दृष्टो नित्यः । बालकेभ्यः समम् अलं विवादेन । विना प्रकाशः कथं पठेत् ।

४. सम्प्रदानम्

(यस्मै दीयते स सम्प्रदानम्)

कर्मणा यममिप्रैति स सम्प्रदानम्—दानक्रियाकर्मणा यः कर्तुः अभिप्रेतः स सम्प्रदानम् ।^१

चतुर्थी सम्प्रदाने—अनुक्तसम्प्रदाने चतुर्थी भवति । यथा—

१. (क) जिसको स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वक कुछ दिया जाय, अर्थात् दानक्रिया के कर्म के साथ जिसका सम्बन्ध स्थापित किया जाय, उसे प्रदान कारक कहते हैं । (सम्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है ।)

(ख) जिसकी आकांक्षा से कोई कार्य किया जाय अर्थात् जो क्रिया की प्रवृत्ति का फल हो उसे भी सम्प्रदान कहते हैं । जैसे—‘मुक्तये हरि भजति’ ।

विप्राय गां ददाति ।^१ दरिद्राय घनं ददाति । गुरवे सर्वस्वं दद्यात् ।
इत्यादि ।

वस्तुतस्तु—‘सम्यक् प्रदीयते इति सम्प्रदानम् ।’

अयम्भावः—स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकूलव्यापारो हि
दाधात्वर्थः । अत एव ‘रजकाय वस्त्रं ददाति’ इत्यादौ निरुक्तव्यापारभावेन
‘रजकस्य वस्त्रं ददाति’ इत्येव साधु । परस्वत्वोत्पत्तिजनकव्यापारमात्रस्य
दाधात्वर्थवादिनां मते तु ‘हरये नमः’ इत्यादौ अन्ते ‘इदं न मम’ इति
वाक्यपूरणमावश्यकम् ।

अनुशीलनी कारिका

सम्प्रदाने निमित्तार्थे क्रियायोगे च कुत्रचित् ।

शब्दैः शक्तसमर्थाद्यैर्नमः-स्वस्ति-इतिदिभिः ॥

रुचादिधातुयोगे च चतुर्थी विहिता भवेत्^२ ।

१ ‘विप्राय गां ददाति’ इस वाक्य में दान क्रिया का कर्म जो गौ है उसके
साथ विप्रका स्वत्व (अधिकार) स्थापित किया जाता है, अतः विप्र संप्रदान कारक
होता है ।

२. उदाहरणं यथा, दानार्थकधातुयोगे-ब्राह्मणेभ्यो घनं ददाति, यच्छति
वितरति वा ।

क्रियायोगे—शत्रवे, मित्राय, सर्वस्मै वा सत्पथं दर्शयेत् ।

निमित्तार्थे—परोपकाराय सतां विभूतयः । अध्ययनाय वसति ।

रुचादिधातुयोगे—बालकेभ्यः रोचते मोदकः । मित्राय क्रुध्यति,
द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । (अनुपसर्गयोः क्रुधद्रुहोर्ग्रहणम्) ।

शक्तादियोगे=अलं मल्लः (शक्तः) मल्लाय । मातृ-पितृभ्यां नमः ।
प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । छात्राय हितम् ।
तृणाय मन्ये । धनिने (धनिनः) सुखम् । यज्ञदत्ताय शतं धारयति । भक्ताय
धारयति मोक्षं हरिः । गोपी कृष्णाय श्लाघते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति ।

अथवा

क्रिययाऽभोप्सिताच्चैव धारिरुचिस्पृहादिषु ।
 तादर्थ्ये क्लृपियोगे चोत्पातज्ञापन एव च ॥
 हितयोगे तुमुन्योगे नम-आदिप्रयोगतः ।
 आशीर्वादे चतुर्थी स्यात् क्रुधादेः कर्मतस्तथा ॥

(१) क्रियया अभोप्सिते, (२) रुच्-स्पृह-धारिप्रभृतिधातूनां प्रयोगे, (३) तादर्थ्ये, (४) क्लृपियोगे, (५) उत्पातज्ञापनयोगे (६) हितयोगे, (७) तुमुन्प्रत्यययोगे, (८) नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधा-अलं-वषट्योगेषु, (९) आशिष्यर्थे, (१०) क्रुधादेः कर्मसु च चतुर्थी भवतीत्यर्थः ।

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

दरिद्रेभ्यो घनं देहि ज्ञानायाऽध्ययनं कुरु ।
 नमः श्रोरघुनाथाय स्वस्ति तुभ्यं महीषते ॥
 स्वाहाऽग्नये स्वधा पित्रे रोगिणे हितमौषधम् ।
 शिशवे रोचते क्रीडा नृपः क्रुध्यति दस्यवे ॥

(१) पत्यं शेते । (२) हरये रोचते भक्तिः । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । (३) मुक्तये हरिं भजति । (४) भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । (५) वाताय कपिला विद्युत् । (६) ब्राह्मणाय हितम् । (७) पठितुं यातीत्यर्थे, पठनाय याति । (८) देवाय नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । दैत्यभ्यो हरिरलम् । वषट् इन्द्रियाय । (९) भवते भद्रं भूयात् । (१०) हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा ।

शुद्धं कुरु—भृत्यानां वेतनं ददाति । अध्ययनेन वसति । बालकं क्रुध्यति । देवानां ब्राह्मणानां च नमः । राज्ञः धारयति । फलानि स्पृहयति ।

५. अपादानम्

‘अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ॥’

पततो ध्रुव एवासौ यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥ (ह. का.)

ध्रुवमपायेऽपादानम्—अपायो विश्लेषः तस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवम-
वधिभूतं कारकं तद् अपादानम् ^१ । अर्थात् ‘यतो विश्लेषस्तदपादानम्’,
यस्मात् कस्यापि वस्तुनो विश्लेषो=विभागो भवति सः ध्रुवपदार्थः
अपादानमुच्यते ।

अपादाने पञ्चमी—अनुक्तापादाने^२ पञ्चमी भवति ।

ध्रुवशब्देन अत्र विश्लेषस्यावधिभूतः प्रकृतधात्वर्थव्यापारानाश्रयो
‘गृह्यते, न तु सर्वथा स्थिरः व्यापारानाविष्ट एव । अन्यथा ‘धावतोऽश्वात्
पतति’ इत्यादौ अश्वस्य धावनाश्रयतया अपादानत्वं न स्यात् । सिद्धान्ते
तु तस्य धावनाश्रयत्वेऽपि प्रकृत‘पत्’धात्वर्थपतनाश्रयतया विश्लेषावधि-
भूततया च अपादानत्वमुपपद्यते ।

तथा च—‘वृक्षात् पर्णं पतति’ इत्यादौ वृक्षस्य पतनक्रियानाश्रय-
त्वेन पर्णपतनावधिभूतत्वाद् भवत्यपादानत्वम् । एवं ‘ग्रामाद् आयाति
चैत्रः’ इत्यादावपि ग्रामस्य विभागाश्रयत्वाद् अपादानत्वम् ।

विमर्शः—संस्कृतव्याकरणे बुद्धिकृतमपि अपायमाश्रित्य अपादानत्व-
मुपपद्यते । ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्याद्यनुशासनात् । यथा—‘चौराद्

१. जिससे कोई वस्तु अलग हो (अर्थात् प्रस्तुत धात्वर्थव्यापार का जो
आश्रय नहीं हो किन्तु विलगाव में अवधि होता हो) उसे अपादान कारक (ध्रुव)
कहते हैं । (अपादान कारक में पंचमी विभक्ति होती है ।)

२. पंचमी भी अनुक्त अपादान में ही होती है । अत एव ‘विभेति’ अस्माद्
इति भीमः’ यहाँ ‘म’ प्रत्यय से अपादान उक्त है । अतः पंचमी नहीं होती ।

विभेति, दस्योस्त्रायते, इत्यादौ चौर-दस्युप्रभृतीनां वास्तविकविश्लेषाव-
विभूतत्वाभावेऽपि बौद्धविश्लेषस्य विवक्षितत्वेन अपादानत्वं भवति ।

अनुशीलनी कारिका

अपादाने ल्यबर्थे च निषताध्यापकात्तथा ।

त्राण-वारण-ग्री-योगे यतोऽन्तर्धातुमिच्छति ॥

अनिव्यक्त्योश्च हेतुभ्यां हेत्वर्थे तु विभाषणा ।

ऋते विनादिभिर्योगे पञ्चमी च स्मृता बुधैः ॥

(१) ऋते-योगे, (२) बहिर्योगे च पञ्चमी भवति तथा (३)
पृथक्-विनादियोगे^१ तु विकल्पेन पञ्चमी, द्वितीया तृतीया च ज्ञेया ।
तद्यथा—(१) ऋते कृष्णात् । (२) बहिर्यमात् । (३) ग्रामाद्
ग्रामेण ग्रामं वा पृथक् । इत्यादि ।

ध्रुवत्वम्—प्रकृतघातवर्थव्यापाराश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वम् ।

अपादानत्वम्—विभागजनकव्यापारानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वम् ।

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

घनाद् गरीयसी विद्या, रूपाद् रम्यतरो गुणः ।

लोभात् सञ्जायते पापं पापी स्वर्गात् पतत्यधः ॥

विपदस्त्रायते बन्धुः खलाद् बिभ्यति सज्जनाः ।

अधर्माल्लभते दुःखं, लोभादुद्विजते मनः ॥

प्रासादात् प्रेक्षते भूपः पीठात् पश्यति बालकः ।

श्रमाद् विनानं विद्या स्याद्, धर्मादन्योऽस्ति कः सुहृत् ॥

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेद्, ऋते ज्ञानात् कुतः सुखम् ।

त्रिदेवेभ्यः पृथग् देवान्, यः पश्यति स दुर्मतिः ॥

अपादाने—वृक्षात् पत्रं पतति । ग्रामादागच्छति बालः ।

दिग्वाचकत्वे—उदधेरुत्तरं श्रीक्षेत्रम् ।

१. दे० 'पृथग्-विना-नानाभिस्त्वृतीयान्यतरस्याम्' सू० ।

अन्ययोगे—मित्रादन्यः कः त्रायते ।

हेतौ—कस्मात् (कस्य, केन वा) हेतोः ।

त्यबर्थे कर्मणि—श्वशुरात् जिह्मेति (श्वशुरं वीक्ष्य)

अधिकरणे—आसनात् प्रेक्षते ।

विनाथे—शिक्षायाः (शिक्षया शिक्षां वा) विना न कोऽपि ज्ञानं लभते

हीने—ब्राह्मणाद् हीनाः सर्वे एव वर्णाः ।

ऋते—जलाद् ऋते पिपासा न दूरीभवति ।

बहियोगि—ग्रामाद् बहिः कोलाहलः श्रूयते ।

‘आ’ योगे—आ-जीवनाद् दासोऽहं गुरोः ।

अधिके—सत्सङ्गादधिकं न किमप्यस्ति सुखम् ।

प्रभृती—मार्गात् प्रभृति शीतम् ।

अपेक्षार्थे—घनिनो विद्वान् श्रेष्ठो भवति ।

दूरार्थे—निवासस्थानाद् दूरं मल-भूत्रं त्यजेत् ।

कालवाचकत्वे—भोजनात् पूर्वं पादौ प्रक्षालयेत् ।

शुद्धं कुरु—ग्रामेण प्रस्थितो गुरुः । शकटादवतरितो बालः । पुस्त-

कस्य विना कथं पठेत् छात्रः । विद्यालयस्य बहिः कोऽस्ति । अध्ययन-

स्य प्राग् गुरुं प्रणमेत् । वृक्षेषु पतितः अश्वेन पतति ।

६. षष्ठी

(सम्बन्धे षष्ठी)

षष्ठी शेषे । उक्तादन्यः शेषः—उक्तात् = कारकप्रातिपदिकार्थाद्, अन्यः = स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः, शेषः, तत्र षष्ठी स्यात् ।

१. उक्त से अन्य को ‘शेष’ कहते हैं । प्रातिपदिकार्थ में प्रथमा, कर्म में द्वितीया, करण में तृतीया, सम्प्रदान में चतुर्थी, अपादान में पञ्चमी और अधिकरण में सप्तमी उक्त हैं । उनसे अन्य (अतिरिक्त) स्वस्वामिभाव, अवयवावयविभाव, आधाराधेयभाव, जन्यजनकभाव, कार्यकारणभाव आदि सम्बन्ध-सामान्य में षष्ठी विभक्ति होती है ।

‘षष्ठ्याः कारकत्वं नास्ति’

षष्ठ्याः कारकत्वाभावे बीजं तु—सम्बन्धस्य क्रियाजनकत्वाभाव एव । यस्य हि क्रियया सह अन्वयो भवति, तदेव कारकमित्युच्यते । सम्बन्धस्य तु विशेष्यादिनेवाऽन्वयो भवति न तु क्रियेति तस्य कारकत्वं नास्ति । यथा—‘रामस्य पुस्तकमानय’ इत्यत्र आनयनरूप-क्रियाजनकत्वं पुस्तकस्यैव न तु रामस्य । रामसम्बन्धिपुस्तकमानयेति परम्परया क्रियाजनकत्वेऽपि रामपदस्य साक्षात् क्रियाजनकत्वाभावेन तस्याः कारकत्वं नाङ्गीकृतं तज्ज्ञैः ।

राज्ञः पुरुषः, रामस्य गृहम्, इत्यादौ स्वत्वं गृहपुरुषादौ, स्वामित्वं राज-रामादौ, इति तत्र षष्ठी सिद्धा । यद्यपि सम्बन्धः उभयनिष्ठः तथाऽपि भेदकादेव षष्ठी भवतीति स्थितिः । प्रकृते पुरुषसामान्यस्य भेदकं राज-पदं, गृहसामान्यस्य च रामपदमिति तत्र तत्रैव षष्ठोति फलितम् ।

अनुशीलनी कारिका

षष्ठी सर्वत्र सम्बन्धे कृद्योगे कर्तृ-कर्मणोः ।
निर्धारणाऽनादरयोः स्मृतिर्हिंसादिकर्मसु ॥

अथवा

कर्मादावपि षष्ठी स्यात् सम्बन्धस्य विवक्षया ।
सर्वनाम्नस्तु हेतूक्तौ उक्ते हेतौ च केवले ॥
कृतिः स्यात् कर्तृ-कर्मभ्यां लादेशादौ तु खण्डिता ।
कृत्ये कर्तुर्विकल्पेन तुन्यार्थाच्च तथा मता ॥

१. सम्बन्धषष्ठी को कारक नहीं माना गया है, क्योंकि सम्बन्ध में क्रियाजनक-त्वरूप कारकत्व नहीं होता । जैसे ‘माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति’, इस वाक्य में पिता से ही प्रश्नादि क्रिया की उत्पत्ति हो जाने के कारण उनके प्रति माणवक अन्यथा सिद्ध हो जाता है ।

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

निर्मलं हि सतां चित्तं दीनानां बन्धुरीश्वरः ।
शिष्याणां गुरवः पूज्या मित्रस्याभाषणं शृणु ॥
वेधास्त्रिजगतां स्रष्टा प्रजानां पालको नृपः ।
नराणां क्षत्रियः शूरः पित्रोस्तुल्यं न देवतम् ॥

सम्बन्धे—राज्ञः पुरुषः । रामस्य पुस्तकमिदम् ।
सम्बन्धविवक्षायां—‘मातरं स्मरति’ इत्यस्य स्थाने ‘मातुः स्मरति’ ।
हेतुशब्दप्रयोगे—‘अन्नस्य हेतोः वसति’ ।
सर्वनाम्नः हेतुशब्दप्रयोगे—‘केन हेतुना इत्यस्य स्थाने’, ‘कस्य हेतोः’ ।
कर्तृकर्मणोः—कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता कृष्णः ।
लादेशादौ तु—खण्डिता (षष्ठी न भवति) ।
कृत्यानां कर्तरि वा—मया मम वा सेव्यो हरिः ।
तुल्यार्थेयंगि वा—तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा ।
निर्धारणे—वर्णानां ब्राह्मणः श्रेष्ठः ।
अनादरे—छात्रो याति बहिर्गुरोः ।
हिंसार्थकर्मणि—चोरस्य निहान्त ।

७. अधिकरणम्

आधारोऽधिकरणम्—कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठ(कर्तृकर्मनिष्ठ) क्रियायाः
आधारः (आश्रयः) कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात्^१ ।

सप्तम्यधिकरणे—अनुक्तोऽधिकरणे सप्तमी भवति^२ ।

आधारस्त्रिधा—(१) ऐकदेशिकम् (औपश्लेषिकम्), (२) वैषयिकम्
(यत्र वस्तुनो विषयता अस्ति), (३) अभिव्यापकं (यत्र वस्तु
व्यापितया तिष्ठति) च । यथा—

१. कर्ता और कर्म के आश्रय (आधार) को अधिकरण कारक कहते हैं ।

२. अनुक्त अधिकरण कारक में सप्तमी विभक्ति होती है ।

१. कटे आस्ते । वने वसति । नद्यां स्नाति । (एकदेशे इत्यर्थः)
२. मोक्षे इच्छाऽस्ति । विद्यायामनुरागः । (तत्तद्विषये इत्यर्थः)
३. तिलेषु तैलम् । दुग्धे माधुर्यम् (सर्वानवयवान् व्याप्येत्यर्थः)

अनुशीलनी कारिका

आधारे चैव निर्धारिऽवच्छेदे कालभावयोः ।
निमित्ते कर्मसंयोगे विभक्तिः सप्तमी भवेत् ॥

अथवा

सप्तमी त्रिविधाधाराद् दूरान्तिकार्थतोऽपि च ।
भावान्तरं यतो लक्ष्यं कर्मयोगे निमित्ततः ॥
नित्यैव सा मता सद्भिरथ निर्धारणं यतः ।
भृशानादरभावे च षष्ठी स्यात् सप्तमी तथा ।:

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

गुणेषु विनयः श्रेष्ठो गोषु कृष्णा पयस्विनी ।
सभायां शोभते विद्वान् वर्षासु वर्धते नदी ॥
चोरे गते स जागर्ति शिष्यो याति गते गुरौ ।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

त्रिविधाधारे--कटे आस्ते इत्यादि ।

दूरान्तिकार्थेभ्यः--वनस्य दूरेऽन्तिके वा ।

क्रियया क्रियान्तरलक्ष्ये--मयि आगते स गतः (इयमेव सति सप्तमी)

निमित्तात् कर्मयोगे--चर्मणि द्वीपिनं हन्ति ।

१. 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥'

निर्धारणे—नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।
भृशानादरमावे—रुदति पुत्रे, रुदतः पुत्रस्य वा पिता जगाम ।
अवच्छेदे—बाल्ये विद्याम् उपाजयेत् ।
अवच्छेदे—गृहीत इव केशेषु ।

षट्कारकोदाहरणानि

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाऽभिज्ञता निश्वाचः चमू रामाय तस्मै नमः ।
रामाब्जास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे हे राम माण्डुहर ।

कारक-विमर्श

यह पहले (कारक० में) कहा जा चुका है कि 'क्रियाजनकं कारकम् ।' अर्थात् क्रिया के जनक या सम्पादक को कारक कहते हैं । वस्तुतः— करोति, क्रियां निर्वर्तयति, इति कारकम्' । यही कारक पद को सर्वसिद्धान्त-व्युत्पत्ति है । इसलिए जो क्रिया या व्यापार का निर्वर्तक या किसी न किसी रूप में साधक नहीं है उसे कारक नहीं कहते ।

'छात्रः विद्यालये अध्यापकात् ज्ञानाय मनसा पुस्तकं पठति' । यहाँ पठनरूप व्यापार का सम्पादक किसी न किसी रूप में प्रत्येक है, क्योंकि छात्र कर्ता होकर, विद्यालय आधार होकर. अध्यापक अपादान रूप से, ज्ञान उद्देश्यत्वेन सम्प्रदान होकर, मन प्रकृष्ट उपकारक तथा करण रूप से और पुस्तक कर्मरूप से । एक ही पठन क्रिया का निष्पादन करते हैं । जो क्रिया का सम्पादक नहीं है उसे कारक नहीं कहते । इसीलिए सम्बन्ध और सम्बोधन संस्कृत में कारक नहीं माने जाते हैं ।

'हे बालक (त्वम्) रामस्य वस्त्रं पश्य' यहाँ 'पश्य' (देखो) इस व्यापार का कर्ता 'त्वम्' है न कि बालक और राम केवल वस्त्र का सम्बन्ध बतलाता है न कि व्यापार का सम्पादन करता है अतः सम्बन्ध और सम्बोधन कारक नहीं हैं ।

उपपदविभक्ति'

नमः स्वस्ति, विना, नाना, ऋते आदि कुछ अव्यय शब्दों के योग में भी विभक्तियाँ होती हैं । उन विभक्तियों को 'उपपदविभक्ति' कहते हैं । जहाँ उपपद-विभक्ति और कारक विभक्ति दोनों की प्राप्ति रहती है वहाँ कारक विभक्ति ही होती है । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' । जैसे—'मुनित्रयं नमस्कृत्य' यहाँ नमः के योग में चतुर्थी विभक्ति से बलवती, जो नमस्करण रूप क्रिया के योग में द्वितीया कारक विभक्ति है, वही होती है । तदुक्तम्—

१. पदमाश्रित्योत्पन्ना या विभक्तिः सा 'उपपदविभक्तिः' ।

२. क्रियामाश्रित्योत्पन्ना या विभक्तिः सा कारकविभक्तिः ।

‘अपादान-सम्प्रदान करणाधार-कर्मणाम् ।

कर्तृश्रोभय-सम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्तते’ ॥

जैसे—‘पश्य बालकः गच्छति’ यहाँ पर ‘पश्य’ का कर्म होने के कारण बालक से कर्म-विभक्ति (द्वितीया) को प्राप्ति है और ‘गच्छति’ का कर्ता होने के कारण उससे कर्तृ-विभक्ति (प्रथमा) को भी प्राप्ति है; किन्तु यहाँ पर इस पूर्वोक्त क्रम में पर जो कर्तृ-विभक्ति प्रथमा है वही होती है ।

प्रथमा

‘प्रातिपदिकार्थ- लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा’ (सू०)

प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं च इति प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनानि (इतरेतर द्वन्द्व) तानि एव इति प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचन-मात्रम् तस्मिन् प्रथमा स्यात् । द्वन्द्व समास के अन्त या आदि में श्रूयमाण जो पद रहता है उसका प्रत्येक के साथ सम्बन्ध होता है ^१ । इसलिये यहाँ मात्र पद का प्रातिपदिकार्थ आदि प्रत्येक शब्द के साथ सम्बन्ध होगा । अतः इसका अर्थ हुआ प्रातिपदिकार्थ मात्र में, प्रातिपदिकार्थपेक्षया लिङ्गमात्र के आधिक्य में तथा परिमाण मात्र के आधिक्य में एवं वचनमात्र में प्रथमा विभक्ति होती है ।

प्रातिपदिक का अर्थ है (१) सत्ता^२ अथवा (२) स्वार्थ और द्रव्य; या (३) स्वार्थ, द्रव्य और लिङ्ग; या (४) स्वार्थ, द्रव्य, लिङ्ग और संख्या; या (५) स्वार्थ, द्रव्य, लिङ्ग, संख्या और कारक । जिस प्रातिपदिक के उच्चारण करते ही स्वार्थ, द्रव्य, लिङ्ग, संख्या और कारक इन पाँचों में जिसका ज्ञान निश्चित रूप से हो उसे ही यहाँ प्रातिपदिकार्थ कहते हैं^३ इसलिए उच्चैः, नीचैः आदि अलिङ्गक एवं सत्तामात्रबोधक अव्यय शब्दों से तथा रामः, सीता एवं ज्ञानम् आदि नियतलिङ्गक शब्दों से प्रातिपदिकार्थमात्र में प्रथमा विभक्ति होती है ।

जिन शब्दों का लिङ्ग निश्चित नहीं है उन शब्दों से लिङ्गमात्राधिक्य में

१. द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।

२. प्रातिपदिकार्थः सत्ता ।

३. स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-कारकाणि इति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः ।

यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-कारकेषु मध्ये यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः ।

प्रथमा होती है। जैसे—तटः, तटी, तटम् तथा कृष्णः, कृष्णा, कृष्णम् इत्यादि विशेषण शब्दों में लिङ्गमात्राधिक्य में प्रथमा विभक्ति होती है।

परिमाणमात्रे प्रथमा का उदाहरण है—द्रोणः, तण्डुलः, खारी, शाली, आढकम्, चूर्णम्, इत्यादि। यहाँ परिमाणमात्र में प्रथमा करने से द्रोणरूप परिमाण से परिच्छिन्न (तोला हुआ) तण्डुल ऐसा अभीष्ट अर्थ होता है। यदि प्रातिपदिकार्थ में प्रथमा होती तो द्रोणरूप तण्डुल ऐसा अर्थ होता जो कि अभीष्ट नहीं है।

वचनमात्रे प्रथमा का उदाहरण है—एकः, द्वौ, बहवः आदि। यहाँ पर एकत्व, द्वित्व तथा बहुत्व एक, द्वि और बहु शब्द से क्रमशः उक्त होने पर भी वचनमात्र में प्रथमा विधान करने के कारण प्रथमा विभक्ति होती है। अन्यथा 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इस नियम से वहाँ एकत्व, द्वित्व एवं बहुत्व के द्योतक क्रम से सु और जस् विभक्ति नहीं आती।

‘सम्बोधने च’ (सू०)।

अभिमुखीकृत्य ज्ञापनं सम्बोधनम्^१। सम्बोधने अधिके गम्येऽपि प्रथमा स्यात्। अर्थात् जो वस्तु पहले से सिद्ध है उसके अभिमुखीकरण को सम्बोधन कहते हैं, इसलिए सम्बोधन विभक्ति अनुवाच विषय में होती है न कि विधेय विषय में जैसे—‘हे राम! मां पाहि’। किन्तु ‘हे राजन्! सार्वभौमो भव’ यहाँ राजा पहले से सिद्ध है इसलिए अनुवाच होने के कारण सम्बोधन में प्रथमा हुई, किन्तु ‘सार्वभौम’ विधेय है अतः उससे सम्बोधन में प्रथमा नहीं होती है।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (क) कारकलक्षणं विलिख्य कति कारकाणीति सोदाहरणं प्रदर्श्यताम्।
- (ख) ‘मातुः स्मरति’ इत्यत्र षष्ठ्याः कारकत्वं कुतो नेति प्रदर्श्य ‘रजकस्य वस्त्रं ददाति’ इत्यत्र चतुर्थी भवेन्न वेति स्वमातृभाषया विविच्यताम्।
- (ग) शुद्धं कुरु—पात्रं भुङ्क्ते। कविभिः कालिदासः श्रेष्ठः। मोक्षस्य इच्छाऽस्ति। अस्तं गतं सवितारं सायंसन्ध्यामुपासते।

इति कारकप्रकरणम्

समास-प्रकरणम्

‘एकपदीभावः समासः’^१

‘पृथक्-पृथगर्थोपस्थापकत्वेन दृष्टानां पदानामेकार्थोपस्थितिजनक-
त्वमेकार्थीभावरूपं समसनमेव समासः’^१

अनुशीलनीय कारिका

पदानां सङ्गतार्थानां मिलितानां परस्परम् ।

योऽयमेकपदीभावः समासः^२ स प्रकीर्तितः ॥

समासः पञ्चविधः^३—(१) केवलसमासः, (२) अव्ययीभावसमासः,
(३) तत्पुरुषसमासः (तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः), (४) बहुव्रीहि-
समासः, (५) द्वन्द्वसमासश्चेति ।

१. दो या दो से अधिक पद जब आपस में मिल जाते हैं तो उस मेल को समास कहते हैं ।

२. बड़े वाक्य को छोटा करना ही समास का मुख्य उद्देश्य होता है । समास होने पर समस्त भाग प्रातिपदिक होता है, अर्थात् उनके बाद फिर विभक्तियाँ लगती हैं ।

३. समास भेद के प्रसंग में एक सूक्ति भी है (‘समास-विमर्श’ भी देखें)—

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं गेहे मे नित्यमव्ययीभावः ।

तत् पुरुष-कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

[मैं द्वन्द्व (जोड़ा) हूँ और द्विगु (दो गायोंवाला) हूँ, मेरे घर में सदा अव्ययीभाव (खर्च का अभाव) रहता है, तत् पुरुष (अतः हे पुरुष !) कर्म धारय (कर्म का आश्रय लो) जिससे मैं बहुव्रीहि (बहुत धान्यों वाला) हो जाऊँ ।]

न सं० व्या०

१. केवलसमासः

‘विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः’^१

अयं समासः ‘सह सुपा’ इति सूत्रेण विहितः ।

सह सुपा—अत्र ‘सह’ इति योगविभागेन—‘सुबन्तं समर्थेन समस्यते’ इत्यर्थंकरणात् क्वचित् (छन्दसि तिङन्तेनापि सुबन्तस्य समासो भवति । यथा—पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । इत्यादि ।

ततः ‘सुपा’ इत्यस्य—‘सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते’ इत्यर्थेन ‘भूत-पूर्वः’ इत्यादौ लोके समासो भवति ।

इवेन सहाप्ययं समासो दृश्यते, किन्तु तत्र समासमध्यवर्तिविभक्ते-र्लोपो न भवति^२ । यथा—जीवभूतस्येव । मातेव । इत्यादि ।

२. अव्ययीभावः

अनव्ययस्य अव्ययं भवतीति—‘अव्ययीभावः’

पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः^३

अव्ययीभावसमासे पदद्वयं भवति । तत्र प्रथमः अव्ययं भवति, द्वितीयश्च संज्ञाशब्दः । ततः समासे सति पदद्वयमपि अव्ययं भवतीति अन्वयेयं संज्ञा ।

अयं नित्यसमासः (अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः ।), अर्था-

१. जिसकी कोई विशेष संज्ञा न हो, ‘उसे केवल समास’ कहते हैं ।

२. दे० ‘इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च’ वा० ।

३. जिस समास में पूर्वपद का अर्थ प्रधान हो उसे अव्ययीभाव कहते हैं ।

(अव्ययीभाव समास में पूर्वपद प्रायः अव्यय ही होते हैं ।)

नोट—नामपूर्वपदक अव्ययीभाव भी होता है । यथा—सूपस्य लेशः-सूपप्रति, शाकस्य लेशः-शाकप्रति । इत्यादि ।

दस्य विग्रहवाक्यं न भवति । सत्यपि विग्रहवाक्ये अन्येन पदेन समासे तु अन्यपदमेव तिष्ठति । यथा—

कृष्णस्य समीपम् = उपकृष्णम् । विघ्नानाम् अभावः = निर्विघ्नम् ।

अव्ययीभावश्च—अव्ययीभावसमासे समस्तपदानाम् अव्ययत्वं नपुंसकत्वं च भवति^१ । अत एव अकारान्तं विहाय प्रायः सर्वत्र प्रयोगे विभक्ते श्रवणं न दृश्यते । यथा—अधिहरि । यथाशक्ति : इत्यादि ।

नाव्ययीभावादतोऽन्तपञ्चम्याः—अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च भवति^२ । यथा—

राममधिकृत्य प्रवृत्ता कथा—अधिरामं कथा । कृष्णस्य समीपाद् गतः = उपकृष्णाद् गतः । इत्यादि ।

अनुशीलनी कारिका

यस्याऽभवत् पूर्वपदेऽव्ययस्य नाम्ना विधानाद् द्विविधश्च लक्ष्म ।
पूर्वः पदार्थोऽपि च तत्र मुख्यः तमव्ययीभावमुदाहरामः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावाऽस्त्ययाऽसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावश्चाद्यथाऽऽपुर्व्ययोगपक्षसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु—एष्वर्थेषु वतमानस्य अव्ययस्य समर्थमुबन्तेन सह समासो भवति ।

उदाहरण-माला

विभक्त्यर्थे—हरो इति अधिहरि ।

समीपे—गङ्गायाः समीपम् उपगङ्गम् ।

समृद्धी—मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् ।

१. अव्ययीभाव समास होनेपर समस्त भाग को अव्ययसंज्ञा होती है और वह नपुंसक लिंग हो जाता है ।

२. पञ्चमी विभक्ति को छोड़कर अकारान्त अव्ययीभाव से परे विभक्ति के स्थान में 'म्' हो जाता है ।

व्युद्घर्षे-यवनानां व्युधिः दुर्यवनम् (यवनों की समृद्धि-हीनता) ।
 अभावे-विघ्नानाम् अभावः निर्विघ्नम् ।
 अत्यये-बाधायाः अत्ययः (ध्वंसः) अतिबाधम् ।
 असम्प्रति-क्रोधः सम्प्रति न युज्यते अतिक्रोधम् (अभी क्रोध करना उचित नहीं) ।
 शब्दप्रादुर्भावे-हरेः प्रादुर्भावः इति हरि (हरि शब्द का प्रादुर्भाव) ।
 पश्चात् गृहस्य पश्चाद् अनुगृहम् ।
 यथार्थे (योग्यतायाम्)-रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् ।
 (वीप्सायाम्)-गृहं गृहं प्रति प्रतिगृहम्, प्रतिदिनम् ।
 (अनतिवृत्ती)-शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति, यथाज्ञानम् ।
 आनुपूर्व्ये-ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण अनुज्येष्ठम् ।
 योगपद्ये-चक्रेण युगपत्-सचक्रम् ।
 सादृश्ये-हरेः सदृश सहरिः ।
 सम्पत्तौ-क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् ।
 साकल्ये-नृणमपि अपरित्यज्य सत्तृणम् (अति)
 अन्ते-अग्निग्रन्थपर्यन्तम् साग्नि ।

३. तत्पुरुषः

तस्य पुरुषः—‘तत्पुरुषः’ अथवा सः पुरुषः—‘तत्पुरुषः’

तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः

यत्र तत्पुरुषे पदद्वयं समानाधिकरणं (समानलिङ्गं, समानवचनं समान-विभक्तिकम्) भवति स ‘कर्मधारयः’ इति ‘समानाधिकरणतत्पुरुषः’ इति चोच्यते ।

अनुशीलनी कारिका

कविभिः सप्तविधः स्यादित्येव कर्मधारयः कथितः ।

तत्पुरुषान्तर्भावात् तद्वत् प्राधान्यमीरितं चाऽस्य ॥

विशेषणं^१ पूर्वपदे विशेष्यं तथोभयत्राऽपि विशेषणं च ।
यस्योपमानं परतस्तदादौ सम्भावना चाप्यवधारणा च ॥

सप्तविधः कर्मधारयः—

(१) विशेषणपूर्वपदः	(५) उपमानोत्तरपदः
(२) विशेष्यपूर्वपदः	(६) सम्भावनापूर्वपदः
(३) विशेषणोभयपदः	(७) अवधारणपूर्वपदश्चेति
(४) उपमानपूर्वपदः	

उदाहरण-माला

- (१) नीलमुत्पलम् - नीलोत्पलम् । पीताम्बरः ।
- (२) वैयाकरणः खसूचिः—वैयाकरणखसूची । मीमांसकः दुर्दुरूढः ।
- (३) पूर्वं स्नातः पश्चाद् अनुलिप्तः—स्नातानुलिप्तः । पीतप्रतिबद्धः ।
- (४) धन इव श्यामः—धनश्यामः । कर्पूरगौरः ।
- (५) पुरुषः व्याघ्रः इव—पुरुषव्याघ्रः । करकिसलयम् ।
- (६) गुण इति बुद्धिः—गुणबुद्धिः । आलोकशब्दः ।
- (७) विद्या एव धनं—विद्याधनम् । क्षमाशस्त्रम् ।

१. यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद् वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥
भेदं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणम् ।
प्रधानं तु विशेष्यं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥
पदार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् ।
विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव समर्पणात् ॥

उदाहरणानि—

पूर्णश्चन्द्रः, शुभः कालः, एको देवः, प्रियः सखा ।
महान् सिन्धुरिमे लोकाः, सुप्तः सिंहः, सुवर्जितः ॥

छन्दोबद्धा

- (१) नीलोत्पलानि नारीणां नयनानीव रेजिरे ।
कल्पितान्यल्पवातेन सत्सरस्सु स्थितान्यहो ॥
- (२) उद्वीक्ष्य यस्य मातङ्गान् घना इति मनीषया ।
मयूरव्यंसका हृष्टा ननुतुस्तं नृपं भजे ॥
- (३) पुंसां स्नातानुलिप्तानामन्नं भोज्योष्णमेव हि ।
पथ्यमित्यब्रवीद् वैद्यः शास्त्रेनिश्चप्रचं वचः ॥
- (४) रामोऽयं पुरुषव्याघ्रः संवृतः कपिकुञ्जरैः ।
हनिष्यति बलाद् युद्धे रावणं राक्षसर्षभम् ॥
- (५) कौमुदीविशदा भाति या वाणी रति-सुन्दरी ।
लतातन्वी सदा दद्यात् सा द्राक्षामधुरां गिरम् ॥
- (६) तमालवृक्षैरभितः संवृतो विन्ध्यपर्वतः ।
वानरैः सकलेदृष्टो दूराद् गजमनीषया ॥
- (७) मनीषासलिलैर्युक्तिरत्नैर्विकल्पनोर्मिभिः ।
यशस्सरिद्धिः सम्पन्नो भात्ययं कविसागरः ॥

असौ महाशयः सूरिरयं पूज्यतमो गुरुः ।
अमो सुचरिता, शिष्याः, सर्वे कुशलिनो वयम् ॥
पूर्वादिगू, विदुषी नारी, चारु स्रक्, सरला मतिः ।
तिस्रः शाखाः, प्रिया वाचः, शून्या शाला, दश स्त्रियः ॥
इयं पयस्विनी धेनुरिमाः कुसुमिता लताः ।
एषा सुललिता गीतिरसो रम्या वनस्थली ॥
व्यामं वृणं, नवं पत्रं, तीव्रं दुःखं, महत् सुखम् ।
पीनं वपुश्चलं चित्रं, कान्तं रूपं, हितं वचः ॥
इदं मनोहरं पुष्पमेते द्वे मधुरे फले ।
तत् सुशीतलं वारि, रमणीयमिदं सरः ॥

‘उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः’

यस्मिन् समासे उत्तरपदार्थः प्रधानं स तत्पुरुषसमास इत्युच्यते^१ ।
अत्र द्वितीयान्तमारभ्य सप्तम्यन्तं यावत् पूर्वपदेः सह सुबन्तं समस्यते ।

१. द्वितीयातत्पुरुषः

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः—श्रित-अतीत-पतित-गत-अत्य-
स्त-प्राप्त-आपन्नैः सह द्वितीयान्तं पूर्वपदं समस्यते ।

उदाहरण-माला

कष्टं श्रितः—कष्टश्रितः	सङ्कटमत्यस्तः—सङ्कटात्यस्तः
कालमतीतः—कालातीतः	सुखं प्राप्तः—सुखप्राप्तः
कूपं पतितः—कूपपतितः	शरणमापन्नः—शरणापन्नः
ग्रामं गतः—ग्रामगतः	

२. तृतीयातत्पुरुषः

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन—तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन, अर्थ-
शब्देन, हीन-छिन्न-भिन्न-रहित-शून्य-युक्त-रचित-कृत-दग्ध-हृत-विद्ध-
दष्ट-आवृत—प्रणीत-आच्छन्न-सदृश-सम-पूर्व-कलह-मिश्रित-सहिता-
दिभिश्च तृतीयान्तं पूर्वपदं समस्यते^२ ।

उदाहरण-माला

शङ्कुलया खण्डः—शङ्कुलाखण्डः	शरेण विद्धः—शरविद्धः
धान्येन अर्थः—धान्यार्थः	सर्पेण दष्टः—सर्पदष्टः

१. जिस समास में उत्तरपद का अर्थ प्रधान हो उसे तत्पुरुष समास कहते हैं । तत्पुरुष समास होने पर समस्त भाग उत्तरपद के लिङ्ग को प्राप्त होता है ।

२. तृतीयान्त पद का सुबन्तपद के साथ जो समास होता है उसे तृतीया तत्पुरुषः समास कहते हैं ।

धनेन हीनः—धनहीनः	वस्त्रेण आवृतः—वस्त्रावृतः
शस्त्रेण छिन्नः—शस्त्रच्छिन्नः	पाणिनिना प्रणीतं—पाणिनिप्रणीतम्
नखेः भिन्नः—नखभिन्नः	मेघेन आच्छन्नः—मेघाच्छन्नः
बुद्ध्या रहितः—बुद्धिरहितः	मात्रा सदृशी—मातृसदृशी
ज्ञानेन शून्यः—ज्ञानशून्यः	क्रोधेन समः—क्रोधसमः
चन्दनेन युक्तः—चन्दनयुक्तः	मासेन पूर्वः—मासपूर्वः
व्यासेन चरितं—व्यासरचितम्	वाचा कलहः—वाक्कलहः
कालिदासेन कृतं—कालिदासकृतम्	जलेन मिश्रितं—जलमिश्रितम्
अग्निना दग्धः—अग्निदग्धः	भार्यया सदृशः—भार्या सदृशः
चोरेः हृतम्—चोरहृतम्	

३. चतुर्थीतत्पुरुषः

चतुर्थीं तदर्थाथंबलिहितसुखरक्षितैः—चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं समस्यते^१ ।

उदाहरण-माला

यूपाय दारु—यूपदारु	राष्ट्राय हितम्—राष्ट्रहितम्
द्विजाय इदम्—द्विजार्थम् (पयः)	पित्रे सुखम्—पितृसुखम्
काकाय बलिः—काकबलिः	गवे रक्षितम्—गोरक्षितम्

४. पञ्चमीतत्पुरुषः

पञ्चमी भयेन—भयादिभिः पञ्चम्यन्तैः सह सुबन्तं समस्यते^२ ।

उदाहरण-माला

चोराद् भयम्—चोरभयम्	रोगाद् मुक्तः—रोगमुक्तः
ग्रामाद् आगतः—ग्रामागतः	राज्याद् भ्रष्टः—राज्यभ्रष्टः

१. तादर्थ्यं में तथा बलि, हित, सुख आदि सुबन्त पद के साथ चतुर्थ्यन्त पद का जो समास होता है, उसे चतुर्थीतत्पुरुष समास कहते हैं ।

२. भय आदि सुबन्तपद के साथ पञ्चम्यन्त पद का जो समास होता है, उसे पञ्चमीतत्पुरुष समास कहते हैं ।

सुखाद् अपेतः—सुखापेतः
वृक्षात् पतितः—वृक्षपतितः

धर्मात् च्युतः—धर्मच्युतः
गृहाद् निर्गतः—गृहनिर्गतः

७. षष्ठीतत्पुरुषः

षष्ठी—स्वस्वाभिभावादिवाचकषष्ठ्यन्तेन सह सुबन्तं समस्यते^१ ।

उदाहरण-माला

राज्ञः पुरुषः—राजपुरुषः
गङ्गायाः जलम्—गङ्गाजलम्
ब्राह्मणस्य पुत्रः—ब्राह्मणपुत्रः

गवां शाला—गोशाला
सर्वेषाम् उदयः—सर्वोदयः
देशस्य रक्षा—देशरक्षा

६. सप्तमीतत्पुरुषः

सप्तमी शौण्डः—शौण्ड-धूर्त-कितव-प्रवीण-संवीत-पटु-पण्डित-कुशल-
निपुण-सिद्ध-शुष्क-पक्वादिभिः सुबन्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते^२ ।

उदाहरण-माला

दाने शौण्डः (कुशलः) दानशौण्डः
क्रियायां धूर्तः—क्रियाधूर्तः
द्यूते कितवः (धूर्तः) द्यूतकितवः
धर्मे प्रवीणः—धर्मप्रवीणः
रणे संवीतः (आवृतः)—रणसंवीतः
व्यवहारे पटुः—व्यवहारपटुः

शास्त्रे पण्डितः—शास्त्रपण्डितः
कार्ये कुशलः—कार्यकुशलः
धर्मे निपुणः—धर्मनिपुणः
योगे सिद्धः—योगसिद्धः
आतपे शुष्कः—आतपशुष्कः
स्थाल्यां पक्वः—स्थालीपक्वः

तत्पुरुषभेदाः

तत्पुरुषोऽष्टविधोऽभूत् प्रथमादिविभक्तिनञ्कृतैर्भेदैः ।

उत्तरपदजनितार्थो मुख्यस्तत्रेति पण्डितैः ख्यातः ॥

१. समर्थं सुबन्त के साथ षष्ठ्यन्त पद का जो समास होता है, उसे षष्ठी-तत्पुरुष समास कहते हैं ।

२. शौण्डादिप्रकृतिक सुबन्त के साथ सप्तम्यन्त पद का जो समास होता है, उसे सप्तमीतत्पुरुष समास कहते हैं ।

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा ।

- (१) अमृतं योऽपि बद्ध दैत्यः तं वैकुण्ठो द्विधाऽच्छिनत् ।
 राहुस्तत्तरकायोऽस्य पूर्वकायोऽभवद् दृजः ॥
 (उत्तरः कायस्य-उत्तरकायः । पूर्व कायस्य-पूर्वकायः)
- (२) दुःखातोतो भवत्येव यदि कृष्णश्रितो जनः ।
 अपिचाऽन्नबुभुक्षुः सन् मुहूर्तं सुखमश्नुते ॥
- (३) मासावरः त्वं खलु मासपूर्वः त्वहं तु विद्यानिपुणो नितान्तम् ।
 इतोव संसद्यपि वाडवानां परस्परं वाक्कलहो बभूव ॥
- (४) गृही भूतबलि दत्ते गोसुखं तु कृषो बलः ।
 दत्ते यष्टा यूपदार कुण्डलाष्टापदं बुधः ॥
- (५) पूर्वं चोरभयं प्राप्य व्याघ्रभीतस्ततः परम् ।
 सुखापेतो जनः सम्यगरण्ये निवसेत् कथम् ॥
- (६) वृक्षमूलमुपाश्रित्य जपतो देव पूजकात् ।
 अधिकं राजपुरुषः सेव्यः सर्वमहान् यतः ॥
- (७) प्राश्यान्नमीश्वरार्थीनं स्थालीपक्वं तु मानवः ।
 वर्त्मन्यात्पशुष्कः सन् दानशीण्डः कथं भवेत् ।
- (८) नञ्-तत्पुरुषः ।

नञ्-तत्पुरुषस्य षड् भेदाः—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदन्वयता ।
 अप्राशस्त्यं विरोधश्च तजर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥
 उभौ नञौ समाख्यातौ पर्युदास-प्रसज्यकौ ।
 पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥
 प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
 पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥
 अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
 प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥

उदाहरण-माला

- (१) अब्राह्मणः = ब्राह्मणसदृशः । (४) अनुदरा कन्या = अल्पोदरा ।
 (२) अग्रहणम् = ग्रहणाऽभावः । (५) अधनम् = अप्रशस्तधनम् ।
 (३) अनश्वः = अश्वेतरः । (६) असुरः = सुरविरोधः ।

सम्पूर्णं तत्पुरुषसमासोदाहरणानि

ददस्व विषदायन्नं त्रायस्व शरणागतम् ।
 दयाहीनं पशुं विद्धि दीनदेयं धनं हि नः ॥
 पापभीतो भवेन्नित्यं पित्राज्ञां परिपालयेत् ।
 शास्त्रदक्षं गुरुं पृच्छेन्न ब्रूयादप्रियं वचः ॥

तत्पुरुष-विमर्श

(१) तत्पुरुष समास के अन्तर्गत--उपपद समास, गति समास, प्रादि समास, मध्यमपदलोपी समास, उपमित समास, उपमान समास और नञ् समास भी आ जाते हैं । जैसे--कुम्भं करोतीति -कुम्भकारः । वि + आ जिघ्रतीति व्याघ्री । मालामतिक्रान्तः--अतिमालः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः-निष्कौशाम्बिः । शाकप्रियः पार्थिवः--शाकपार्थिवः । पुरुषः व्याघ्र इव--पुरुषव्याघ्रः । धन इव श्यामः--धनश्यामः । न अश्वः--अनश्वः ।

(२) तत्पुषविशेषः कर्मधारयः--विशेषण-विशेष्यभाव से एकाथप्रतिपादक समास को 'कर्मधारय समास' कहते हैं । कर्मधारय समास में विग्रहवाक्य के दोनों पदों में प्रथमा विभक्ति रहती है । जैसे--नीलम् उत्पलम्-नीलोत्पलम् । महती नवमी- महानवमी ।

(३) कर्मधारयविशेषो द्विगुः ('संख्यापूर्वो द्विगुः')--कर्मधारय-विशेष को 'द्विगु समास' कहते हैं, द्विगु समास में संख्यावाचक शब्द पूर्वपद में होता है । जैसे--त्रयाणां लोकानां समाहारः- त्रिलोकी । पञ्चगवधनः । सप्तर्षयः । इत्यादि ।

अकारान्त उत्तरपदक 'द्विगु' स्त्रीलिङ्ग हो जाता है। यथा—त्रयाणां सूत्राणां समाहारः—त्रिसूत्री। पञ्चानां मूलानां समाहारः—पञ्चमूली। दशमूली।

(४) परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः—द्वन्द्व और तत्पुरुष समास होने पर समस्त भाग उत्तर पद के लिंग को प्राप्त होता है। जैसे—कुक्कुटश्च मयूरी च—कुक्कुटमयूर्यौ। राज्ञः कुमारी—राजकुमारी। इत्यादि।

(५) रात्राह्नाहाः पुंसि—रात्रि, अह्ण और अहन् शब्दान्त द्वन्द्व और तत्पुरुष पुल्लिङ्ग होता है। यथा—अहोरात्रः। पूर्वाह्णः। द्वयहः। इत्यादि।

४. बहुव्रीहिः

अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः^१

(अत्र तत्पुरुषसमासादयं विशेषो यत्तत्पुरुषे प्रथमपदं द्वितीयपदस्य येन केन प्रकारेण विशेषणमेव भवति, किन्तु बहुव्रीहौ समासगताः शब्दाः अन्यपदार्थविशेषणानि भवन्ति^२।)

अनेकमन्यपदार्थे—अन्यपदार्थे वर्तमानम् अनेकं प्रथमान्तं समस्यते^३। अर्थाद् द्वितीयादिसप्तम्यन्तविभक्त्यर्थो यत्र अन्यपदार्थे विद्यते तत्र अयं समासः।

एवं च समानाविकरणानाम् अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरित्यवसेयम्।

१. जहाँ समस्यमान किसी भी पद का अर्थ प्रधान न हो किन्तु कोई अन्य पदार्थ ही प्रधान हो, उसे बहुव्रीहि समास कहते हैं। जैसे—पीताम्बरः (विष्णु भगवान्)। आदि।

२. बहुव्रीहि और तत्पुरुष समास में अन्तर यह है कि तत्पुरुष में प्रथम पद द्वितीय पद का किसी न किसी रूप में विशेषण ही होता है, किन्तु बहुव्रीहि में सभी पद मिलकर किसी तीसरे पदार्थ के विशेषण होते हैं।

३. बहुव्रीहि समास में अन्य पदार्थ में वर्तमान अनेक प्रथमान्त परस्पर समस्त होकर एक हो जाते हैं।

अनुशीलनी कारिका

सप्तभिराख्याभिर्वा विख्यातो यः स वै बहुव्रीहिः ।
 अन्यपदार्थो मुख्यः कथितो विबुधैर्बहुव्रीहौ ॥
 द्वाभ्यां पदाभ्यां बहुभिः पदैर्या संख्योभयोः सा पदयोः पदाग्रे ।
 यस्याऽभवत् पूर्वपदे सहश्च दिगन्तरालव्यतिहारलक्ष्मा ॥

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

(१) द्विपदानाम्--

^१प्रासाग्निमेवमिषुमूढरथा^२ नथाश्चान् तूणीसमुद्धृतमरं च बहुञ्जवेन ।
 रुद्रोऽपि वीरपुरुषाः^३ स पुरो बिभेद देवैश्च दत्तपशुरेव महाबलः सन् ॥

(२) बहुपदानाम्--

नीलोत्पलवपुः^४ पातु श्रीमत्पीताम्बरो^५ हरिः ।
 यस्य प्रसादात् कुब्जाऽभूद् दिव्यत्रिदशविग्रहा ॥

(३) संख्योभयपदानाम्--

काननेऽस्मिन्नहो राजन्^६ द्वित्रैरायासितो जनैः ।
 लभ्यन्ते पञ्चषा^७ नागा इत्युचुर्बलिनः प्रभुम् ॥

(४) संख्योत्तरपदानाम्--

ब्राह्मणाः कति वा रुद्रा वदन्तमिति संख्यया ।
 कुशलस्त्वेकया युक्त्या वदेदुपदशा^८ इति ॥

१. प्रासः अग्निः यं सः, तम्   २. ऊढः रथः यैस्ते, तात् ।
 ३. वीराः पुरुषाः यासु, ताः ।   ४. नीलम् उत्पलमिव वपुः यस्य सः ।
 ५. श्रीमत् पीतम् अम्बरं यस्य सः ।   ६. द्वौ वा त्रयो वा=द्वित्राः ।
 ७. पञ्च वा षड् वा =पञ्चषाः ।   ८. दशानां समीपे ये सन्ति ते ।

(५) सहपूर्वपदानाम्—

सकलाः^१ सहसन्तानाः सकला अपि बाडवाः ।
प्रोचुः स्वस्ति महीपाय सहपुत्राय^२ सन्ततम् ॥

(६) दिगन्तरालक्षणानाम्—

विद्युदुत्तरपूर्वायाममोघाः^३ महितास्थ वा ।
यदि दक्षिणपूर्वायां वृष्टिर्नैव भवेत्तदा ॥

(७) व्यतिहारलक्षणानाम् —

४वाहूवाहवि केषाञ्चित् मुथीमुष्ट्यद्भुतं तथा ।
केशकेश्यमवद् युद्धं वानराणां च रक्षसाम् ॥

बहुव्रीहि-विमर्श

(१) क्वचित् सप्तम्यन्तादि और प्रथमान्त पदों का भी बहुव्रीहि समास होता है । जैसे—नीलः कण्ठे यस्य सः नीलकण्ठः । चन्द्रभालः । इत्यादि ।

(२) क्वचित् उपमागमित बहुव्रीहि समास भी पाये जाते हैं । यथा—
चन्द्रस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य सः चन्द्रकान्तिः । मनोजवः । इत्यादि ।

(३) क्वचित् नब्, उपसर्ग या संख्यावाचक पूर्वपद के साथ भी बहुव्रीहि समास होता है । यथा—अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः—अपुत्रः । निर्दयः । उपदशाः । इत्यादि ।

(४) क्वचित् तृतीयान्त पद के साथ 'सह' या 'सहित' का बहुव्रीहि समास होता है और सह या सहित के स्थान में 'स' हो जाता है । यथा—पुत्रेण सह=सपुत्रः । सीतया सहितः—ससीतः । इत्यादि ।

(५) क्वचित् बहुव्रीहि समास में अन्य पदार्थ की प्रधानता नहीं भी रहती । यथा—द्वौ वा त्रयो वा—द्वित्राः (दो या तीन) पञ्चषाः (पाँच या छे) इत्यादि ।

१. कलामिः सह वर्तन्ते इति=सकलाः । २. पुत्रेण सह वर्तते इति =

३. उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यं— सहपुत्रः, तस्मै ।

दन्तरालं सा उत्तरपूर्वा, तस्याम् ।

४. बाहुमिश्रं बाहुमिश्रं गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं—बाहूवाहवि ।

(६) बहुव्रीहि समास में निष्ठान्त पद का पूर्व प्रयोग होता है^१ । यथा —
उदकं पीतं येन सः—पीतोदकः । कृतकृत्यः इत्यादि ।

५. द्वन्द्वः

चकारबहुलो द्वन्द्वः

द्वन्द्वसमासः उभयपदार्थप्रधानः सर्वपदार्थप्रधानो वा भवति^२ ।
यथा—‘घटपटौ’ इत्यत्र घटपटयोः मुख्यत्वेन प्रतीतिः । ‘हरिहरगुरवः’
इत्यादौ च त्रयाणां मुख्यत्वेन प्रतीतिः ।

अनुशीलनो कारिका

यस्मिन् समासे प्राधान्यद्वययोः स्यात् पदार्थयोः ।

स हि द्वन्द्वो द्विधा ज्ञेयो बुधैरिति त्रिनिश्चितः ॥

इतरेतरयोगारूपः समाहाराद्वयस्तथा ।

द्राभ्यां पदाभ्यां बहुभिरुभौ चेति चतुर्विधः ॥

चार्थे द्वन्द्वः—चार्थे वर्तमानम् अनेकं सुवन्तं समस्यते^३ ।

चार्थस्तु चतुर्विधः—(१) समुच्चयः, (२) अन्वाचयः, (३) इतरे-
तरयोगः (४) समाहारश्चेति । तत्र—

(१) समुच्चयः—परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन् अन्वयः ।
यथा—‘ईश्वरं गुरुं च भजस्व’ ।

१. दे० ‘निष्ठा’ सू० ।

२. जिस समास में सभी पद प्रधान हों और उनके बीच का योजक अव्यय
(च) लुप्त रहे उसे द्वन्द्व समास कहते हैं ।

३. चार्थ (इतरेतरयोग और समाहार अर्थ) में वर्तमान अनेक समर्थ सुवन्त
का समास होता है और वह समास द्वन्द्वसंज्ञक होता है ।

नोट—इतरेतर द्वन्द्व समास में समस्तभाग परपद के लिङ्ग को प्राप्त होता
है । दे० ‘परवस्त्रिजं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः सू० ।

(२) अन्वाचयः—अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वेन अन्वयः (यथा—
‘भिक्षामट गाञ्जानय’ । (अत्रोभयत्र असामर्थ्याद् न समासः)

(३) इतरेतरयोगः—मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः । अर्थात्
परस्परसापेक्षसमुदितस्य एकक्रियायामन्वये सति इतरेतरयोगनामा
द्वन्द्वसमासो भवति । यथा—धवश्च खदिरश्च = ववखदिरौ, छिन्वि । अत्र
धवखदिरयोः सहेव छेदनक्रियायामन्वयेन परस्परसाहित्यात् सामर्थ्य-
प्रयुक्तः समासः । उभयोः प्राधान्यं च । एवं—रामकृष्णौ । शिवकेशवौ ।

(४) समाहारः—समूहः समाहारः । अत्र समुदायस्य प्राधान्याद्
एकत्वाच्च नपुंसकत्वम्, एकवचनत्वं चेति समाहारनियमः । यथा—
संज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहारः—संज्ञापरिभाषम् । एवं—पाणि-
पादम् । रथिकाश्वारोहम् । इत्यादि ।

इतरेतरयोगे पदानां परस्परसम्बन्धमात्रं प्रतीयते, समाहारे तु
समाहारस्यापि प्रतीतिरित्यनयोर्वैलक्षण्यम् ।

अनुशीलनी कारिका

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ।

समाहारः स विज्ञेयो यत्रैकत्वं नपुंसकम् ॥

विमर्शः—(१) द्वन्द्वसमासे अल्पाच्पदानां, पूज्यवाचकानां घिसंज्ञ-
कानां पूर्वप्रयोगो भवति । यथा—शिवकेशवौ । तापसपर्वतौ । हरिहरो ।

(२) ब्राह्मणादिवर्णानां तु क्रमेण पूर्वप्रयोगः । यथा—ब्राह्मण-
क्षत्रिय विट्-शूद्राः ।

(३) ‘भ्रातुश्च ज्यायसः’ यथा—युधिष्ठिरार्जुनौ । इत्यादि ।

(४) समानाक्षर ऋतु नक्षत्राणां च क्रमेण पूर्वप्रयोगः । यथा—
हेमन्त-शिशिर-वसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । इत्यादि ।

(५) अप्राणिवाचकानां प्राण्यङ्गानां च समाहार एव । यथा—
कुशकाशम् । धानाशष्कुलि । पाणिपादम् । इत्यादि ।

(६) (क) अचेतनानाम्, (ख) भिन्नलिङ्गानां नदीनाम्, (ग) देशवाचकानाम्, (घ) ग्रामवाचकानाम्, (ङ) क्षुद्रजन्तुवाचकशब्दानाम्, (च) येषां च विरोधः शाश्वतिकः तेषां च समाहार एव ।

यथा—(क) गोधूमचणकम् । (ख) गङ्गाशोणम् ।
(ग) अङ्गवङ्गम् । (घ) मथुरापाटलिपुत्रम् ।
(ङ) यूकालिक्षम् । (च) अहिनकुलम् ।

(७) चवर्गन्ति-दकारान्त-षकारान्त-हकारान्त-समाहारद्वन्द्वेभ्यः समासान्तष्टच्प्रत्ययोऽपि विहितः । तद्यथा—वाक्त्वचम् । त्वक्स्त्रजम् । शमी-दृषदम् । वाक्त्वषम् । छत्रोपानहम् । (एषु सर्वत्र नपुंसकत्वमेकत्वं च) ।

उदाहरण-माला

(छन्दोबद्धा)

(१) द्विपदेतरेतरयोगद्वन्द्वानाम्—

ययोर्बलेन समितौ निहतौ कंसरावणौ ।

सूर्याचन्द्रमसोर्वश्यौ रामकृष्णावहं भजे ॥

(२) बहुपदेतरेतरयोग-द्वन्द्वानाम्—

वापीकूपतडागानां महतां स्थापनादपि ।

धर्मार्थ-काम-मोक्षाश्च सिद्धयन्त्यत्र न संशयः ॥

(३) द्विपदसमाहार-द्वन्द्वानाम्—

शीतोष्णं सुखदुःखं वा सहमानो हि वर्तते ।

नियम्य वाक्त्वचं सम्यक् स हि योगीति कथ्यते ॥

(४) बहुपदसमाहारद्वन्द्वानाम्—

ढक्का-मृदङ्ग-पटहं यस्य दध्वान मन्दिरे ।

अश्व-हस्ति-रथं चाऽस्तु भावुकं तस्य भूभृतः ॥

१. सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ (पुष्पवन्तौ) ।

२. धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च—धर्मार्थकाममोक्षाः ।

६ सं० व्या०

समास-विमर्श

नित्य और अनित्य समास—नित्य और अनित्य को दृष्टि से समास दो तरह का है। 'अविग्रहो नित्य-समासः, अस्वपदविग्रहो वा'। अर्थात् जिस समास में लौकिक विग्रह न हो या जिस समास के लौकिक विग्रह वाक्य में समास के पदों में से कोई एक स्वरूपतः न कहा जाकर अर्थतः कहा जाय वे दोनों नित्य समास हैं। जैसे—कृष्णसर्पः (गेहुमन साँप)। यहाँ 'कृष्णः सर्पः=कृष्णसर्पः' ऐसा लौकिक विग्रह नहीं होता। विग्रह करने से 'काला साँप' अर्थ हो जायगा न कि गेहुमन, जो अमीष्ट है। 'मनुष्याः एव=मनुष्यमात्रम्'। यहाँ विग्रह में मात्र शब्द नहीं कहा गया है—तदर्थक एव शब्द कहा गया है। इसलिए यह भी नित्यसमास है। इसके अतिरिक्त जिसमें लौकिक विग्रह हो वह अनित्य समास है।

विग्रह—'वृत्त्यर्थविबोधकं वाक्यं विग्रहः'—वृत्ति के अर्थ को अभिव्यक्त करने वाले वाक्य को विग्रह कहते हैं। विग्रह वाक्य के द्वारा ही वृत्ति में आये हुए पदों को अलग-अलग करके अर्थ प्रकट किया जाता है। यह विग्रह लौकिक और अलौकिक भेद से दो तरह का होता है। 'लोके प्रयोगार्हः लौकिकः'। अर्थात् लोक में प्रयोग के योग्य जो विग्रह है वह लौकिक है। यथा—'राजपुरुषः' इस समास वृत्ति का अर्थविबोधक वाक्य है 'राज्ञः पुरुषः' और लोक में प्रयोग के अयोग्य, केवल शास्त्रीयप्रक्रिया-प्रदर्शक वाक्य को अलौकिक विग्रह वाक्य कहते हैं। जैसे :—'राजन् अस् पुरुष स्'।

वृत्तिः—'परार्थाभिधानं वृत्तिः' विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः = अन्यः योऽयं विशिष्टैकार्थः, तत्प्रतिपादिका वृत्तिः।

अर्थात् विग्रह वाक्य के अवयव जो पद, उन अर्थों से अतिरिक्त जो एक विशिष्ट समुदायार्थ, उसके प्रतिपादक को वृत्ति कहते हैं। जैसे—'पीतम् अम्बरं यस्य स पीताम्बरः'। यहाँ विग्रह वाक्य के पीत और अम्बर पदों के अर्थों से अतिरिक्त 'पीत अम्बर वाला पुरुष' यह एक विशिष्ट अर्थ समासरूप वृत्ति से ही ज्ञात होता है। इसलिए कहा गया है—

‘पाणिन्यादिभिराचार्यैः शब्दशास्त्र-प्रवक्तृभिः ।
भणिता वृत्तयो या हि विशिष्टैकार्थ-बोधिकाः ॥
समासा एकशेषाश्च तद्धिताश्च कृतस्तथा ।
सनाद्यन्ता धातवश्च ता एव पञ्चधा मताः ॥’

इस प्रकार विशिष्ट एक-अर्थ की बोधक पांच तरह की वृत्तियाँ हैं,
(१) समासवृत्ति, (२) एकशेषवृत्ति, (३) तद्धितवृत्ति, (४) कृदवृत्ति,
और (५) सनाद्यन्तधातुवृत्ति । इन सभी वृत्तियों में पदार्थों से अतिरिक्त एक
समुदायार्थ प्रतीत होता है । जैसे—

- (१) समासवृत्ति में—‘राजपुरुषः’ से ‘राजसम्बन्धी’ ।
- (२) एकशेषवृत्ति में—‘पितरौ’ से ‘माता और पिता’ ।
- (३) तद्धितवृत्ति में—‘दाशरथिः’ से ‘दशरथ का अपत्य’ ।
- (४) कृदवृत्ति में—‘कुम्भकारः’ से ‘कुम्भ का बनाने वाला’ ।
- (५) सनाद्यन्तधातुवृत्ति में—‘पुत्रीयति’ से ‘अपने लिए पुत्र की इच्छा करने वाला’ । इत्यादि ।

‘समर्थः पदविधिः’—पदसम्बन्धी जो कार्य वह समर्थाश्रित होता है ।
अर्थात् ये पूर्वोक्त पदसम्बन्धी कार्य सामर्थ्य रहने पर ही होते हैं । सामर्थ्य दो
तरह के होते हैं—व्यपेक्षारूप और एकार्थीभाव रूप ।

‘स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद् यः परस्परान्वयस्तद्-
व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम् ।’

‘विशिष्ट अपेक्षा व्यपेक्षा’ तथा ‘सम्बद्धान्यः समर्थः’ इस व्युत्पत्ति के
अनुसार अपने-अपने अर्थों में पर्यवसन्न पदों का आकांक्षा, योग्यता और सन्निधि
के कारण जो परस्परान्वय; उसे व्यपेक्षारूप सामर्थ्य कहते हैं । जैसे—राज्ञः
पुरुषः आदि लौकिक विग्रह वाक्य में ।

प्रक्रिया-दशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथग्गृहीतानां पदानां समुदाय-
शक्त्या विशिष्टैकार्थ-प्रतिपादकरूपमेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यम् ।

‘सङ्गतार्थः समर्थः’ ‘संसृष्टार्थः समर्थः’ । इन व्युत्पत्तियों से एकी
भूतरूप अर्थ होता है । अर्थात् सार्थक पृथक्-पृथक् पदों का समुदाय शक्ति

से जो एकीभूत विशिष्ट अर्थ; उसके प्रतिपादक सामर्थ्य को एकार्थीभावरूप सामर्थ्य कहते हैं। इसी सामर्थ्य के रहने पर समास आदि पाँचों वृत्तियाँ होती हैं। यह सामर्थ्य 'राजपुरुषः' आदि वृत्तियों में हो रहता है। अलौकिक विग्रह वाक्य में उसकी कल्पना ही को जाती है। जहाँ यह सामर्थ्य नहीं है वहाँ 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः' (घनी राजा का पुरुष) इस तात्पर्य से 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' ऐसा प्रयोग नहीं होता; क्योंकि राजन् शब्द ऋद्ध के साथ सापेक्ष होने से असमर्थ हो जाता है। 'सापेक्षमसमर्थवत्'।

'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' 'देवदत्तस्य गुरोः कुलम्' इस अर्थ में 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादि स्थलों में 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' की तरह सापेक्ष होने से असमर्थ होने पर भी समास होता है। 'शिवस्य भगवतो भक्तः' इस अर्थ में 'शिवभागवतः' इस महाभाष्यकार के प्रयोग से कहीं पर आपेक्ष रहने पर भी समास होता है। अतः 'केषां शालीनाम् ओदनः' इस अर्थ में 'किमोदनः शालीनाम्' इत्यादि प्रयोग होता है। मर्तृहरि ने कहा है—
'सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।'

अभ्यासार्थ प्रश्नाः

- (क) समासलक्षणं सोदारहणं तद्भेदांश्च प्रदर्श्य 'अभिरामम्' इत्यत्र अव्ययत्वात् सुब्लुक् कुतो नेति सयुक्तिकं विलिखन्तु ।
- (ख) तत्पुरुष-बहुव्रीहि-द्वन्द्वसमानां लक्षणानि तदभेदांश्च राष्ट्रभाषया सोदाहरणं प्रदर्श्य 'देवानां प्रियः' इत्यस्यार्थं च विलिख्य पञ्चानां नलानां समाहारः। षण्णां पदानां समाहारः। चतुर्णां युगानां समाहारः। इति विग्रहेषु समस्तपदस्वरूपाणि प्रदर्शयन्तु। 'यथाजातः इत्यस्य' कोऽर्थः ?
- (ग) शुद्धं कुरुत—यथाशक्त्या उपगङ्गे अधिहरिः निष्ठां कुरु। देवप्रिया ब्राह्मणः चतुर्दशसूत्राणि पठतु। मयूरोकुक्कुट्यौ (मयूरो च कुक्कुटश्च) अहोरात्रौ आलपतः। शत्रुघ्नभरतौ पाटलिपुत्रजनकपुरी पश्यतः।

इति समासप्रकरणम् ।

स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणम्

(१) अजाद्यतष्टाप्—

स्त्रीत्वविशिष्टे अर्थे अजादिगणपठितेभ्यः, अकारान्तेभ्यश्च प्राति-
पादिकेभ्यः 'टाप्' प्रत्ययो भवति ।

(१) अजादिगणपठितानामुदाहरणानि (छन्दोबद्धानि)—

अजाऽश्वा मूषिका बाला, एडका चटका तथा ।

वत्सा होडा विलाता च, साला च चतुरा तथा ॥

(२) अकारान्तानामुदाहरणानि—

अचल-अचला	अवल-अबला	आत्मज-आत्मजा
उत्तम उत्तमा	कामदुघ-कामदुघा	कृपण-कृपणा
कृश-कृशा	खट्व-खट्वा	गत-गता
गम्भीर-गम्भीरा	चञ्चल चञ्चला	विगत-विगता ^२

१. स्त्रीलिङ्ग बनाने के लिए अजादिगणपठित शब्दों के बाद तथा अकारान्त शब्दों के बाद 'टाप्' प्रत्यय लगता है । टाप् का शेष 'आ' तथा वक्ष्यमाण 'ङीप्' 'ङीष्' और 'ङीन्' का शेष 'ई' रहता है । (अजादिगण आकृतिगण है) ।

नोट—'टाप्' होने पर प्रत्यय के ककार के पूर्ववर्ती अकार को इकार होता है । यथा—

कारक-कारिका । नाटक-नाटिका । नायक-नायिका । पाचक-पाचिका । पालक-पालिका । बालक-बालिका । बोधक-बोधिका । सर्वक-सर्विका । आधक-साधिका । इत्यादि । दे० 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः' सू० ।

अपवाद—अधित्यका, उपत्यका, अष्टका, इष्टका, कत्यका, चटका, तारका, इत्यादि के ककार के पूर्ववर्ती अकार को इकार नहीं होता ।

२. अन्यञ्च—चतुर-चतुरा । चपल-चपला । जलद-जलदा । तरल-तरला । तृतीय-तृतीया । त्याज्य-त्याज्या । त्वदीय-त्वदीया । दक्षिण-दक्षिणा । दीन-दीना । दुर्गम-दुर्गमा । देय-देया । द्वितीय । द्वितीया-धर्मज्ञ-धर्मज्ञा । निपुण-

विमर्शः—अज--अश्च- एडक--मृषिक--प्रभृतीनाम् अजादिगणपाठता-
नामपि अजन्तत्वादेव तेभ्यः टापः सिद्धत्वेपि पृथग्गणे पाठः वक्ष्य-
माणस्य 'वयसि प्रथमे' इति डीपः 'जातेरस्त्रीविषयादयोपतधात्' इति डीपः,
'पुंयोगादाख्यायाम्' डीपश्च बाधनार्थो बोध्यः ।

(२) ऋन्नेभ्यो डीप्—

स्त्रीत्वविशिष्टे अर्थे (१) ऋकारान्तेभ्यः (२) नकारान्तेभ्यश्च
प्रातिपदिकेभ्यः 'डीप्' प्रत्ययो भवति ।

उदाहरण-माला

(१) कर्तृ--कर्त्री	दातृ--दात्री	प्रसवितृ--प्रसवित्री
कवयितृ--कवयित्री	घातृ--घात्री	भवितृ--भवित्री
क्रोष्टृ--क्रोष्ट्री	नप्तृ--नप्त्री	भोक्तृ--भोक्त्री, इत्यादि ।

निपुणा । पठनीय--पठनीया । पश्चिम--पश्चिमा । पूर्व--पूर्वा । पेय--पेया । प्रथम--
प्रथमा । प्रबल--प्रबला । फलद--फलदा । भवदीय--भवदीया । मदीय--मदीया ।
मध्यम--मध्यमा । मनोरम--मनोरमा । मुखं मूर्खा । रम--रमा । रमणीय--
रमणीया । लघुतर--लघुतरा । वरद--वरदा । शिष्य--शिष्या । सरल--सरला ।
सुगम--सुगमा । हसित--हसिता । इत्यादि ।

१. ऋकारान्त तथा नान्त शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में 'डीप्' होता है ।

नोट--(क) संख्यावाची नकारान्त—षष्ठन्, सप्तन्, नवन्, दशन् तथा
ऋकारान्त 'स्वसृ' आदि शब्दों के परे 'डीप्' नहीं होता । दे० 'न षट्स्वस्नादिभ्यः
पञ्चम्यः' सू० । 'स्वसा तिसृश्चतसृश्च नान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते
स्वस्रादय उदाहृताः ॥

(ख) 'मन्' भागान्त शब्दों के उत्तर भी डीप् नहीं होता । यथा—पामन्--
पामा । महिमन्--महिमा । सीमन्--सीमा । सुदामन्--सुदामा । इत्यादि ।

(ग) 'डीप्' होने पर अन् भागान्त शब्दों की उपधा का लोप हो जाता
है । यथा—राजन्--राज्ञी । इत्यादि ।

(२) गुणिन्-गुणिनी उपकारिन्-उपकारिणी तपस्विन्-तपस्विनी
अनुरागिन्-अनुरागिणी अधिकारिन्-अधिकारिणी दण्डिन्-दण्डिनी इत्यादि^१ ।

(३) जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्—

स्त्रीत्वविशिष्टे अर्थे जातिवाचकेभ्यः, नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नेभ्यः यकारो-
पघभिन्नेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः 'ङीप्' प्रत्ययो भवति^२ ।

उदारहण-माला

काक-काकी	चक्रवाक-चक्रवाकी	
कुक्कुर-कुक्कुरी	जम्बूक-जम्बूकी	ब्राह्मण-ब्राह्मणी
गोप-गोपी	तट-तटी	मल्लूक-मल्लूकी
गर्दभ-गर्दभी	निशाचर-निशाचरी	महाशूद्र-महाशूद्री ^३
घोटक-घोटकी	पिशाच-पिशाची	(शूद्र का शूद्रा)

१. यथा—पयस्विन्-पयस्विनी । प्रियवादिन्-प्रियवादिनी । मनस्विन्-
मनस्विनी । मनोहारिन्-मनोहारिणी । मानिन्-मानिनी । मायाविन्-मायाविनी ।
मालिन्-मालिनी । मेघाविन्-मेघाविनी । मामिन्-मामिनी । भोगिन्-भोगिनी ।
विलासिन्-विलासिनी । हस्तिन्-हस्तिनी । विद्यार्थिन्-विद्यार्थिनी ।

२. नित्य स्त्रीलिङ्ग और यकारोपघ से भिन्न अकारान्त जातिवाचक शब्द के
उत्तर ङीप् प्रत्यय होता है । ङीप् का 'ई' मात्र शेष बचता है । (जातित्व का
परिष्कार विमर्श में देखें ।)

नोट—हयी, गवयी, मुकयी, मनुष्य-मनुषी तथा मत्स्य-मत्सी में
यकारोपघका प्रतिषेध नहीं होता । दे० 'योपघप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्यमत्स्या-
नामप्रतिषेधः' वा० ।

३. यथा—आमीर-आमीरी औपगव-औपगवी । कपाल-कपाली । कुरङ्ग-
कुरङ्गी । चाण्डाल-चाण्डाली । मराल-मराली । महिष-महिषी । मृग-मृगी ।
विडाल-विडाली । व्याघ्र-व्याघ्री । शूकर-शूकरी । शृगाल-शृगाली । इत्यादि ।

(४) वयसि प्रथमे —

स्त्रीत्वविशिष्टेऽर्थे प्रथमवयोवाचकेभ्यः अदन्तप्रातिपदिकेभ्यः डीप्^१ ।

अत्र प्राणिनां कालकुताऽवस्थाविशेषो वयः प्रोच्यते । तथा च अर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य यः शब्दः श्रुतमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते ।

तच्च वयः त्रिविधम्—[१] कौमारम्, [२] यौवनम्, [३] वार्द्धकं च । तत्र कौमारवाचकेभ्यः एव डीप् प्रत्ययो भवति ।

उदाहरण-माला

कुमार कुमारी^२ । किशोर-किशोरी । वधूट-वधूटी । चिरण्ट-चिरण्टी । इत्यादि ।

विमर्शः १—‘वयस्यचरम इति वाच्यम्’ इत्युक्त्वा वार्तिककारास्तु यौवनवयोवाचकेभ्योऽपि डीपमिच्छन्ति । अत एव यौवनवाचकाद् ‘वधूट-चिरण्ट’ शब्दात् डीप् भवतीत्यवसेयम् ।

२—‘कन्या’ शब्दस्य प्रथमवयोवाचकत्वेऽपि ‘कन्यायाः कनीन च’ इति निर्देशात् डीप् न भवति ।

३—‘शिशु’ शब्दस्य प्रथमवयोवाचकत्वेऽपि अदन्तत्वाऽभावात् डीप्-टापो न भवतः ।

४—‘बाला’ इत्यादौ तु अजादित्वात् टावेवेत्युक्तं प्राक् ।

१. प्रथम वयस् के बोधक अकारान्त शब्दों के उत्तर स्त्रीलिङ्ग में डीप् प्रत्यय होता है । (अत एव वृद्धा, स्थविरा आदि में डीप् नहीं होता) ।

२. कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

किशोरमापञ्चदशाद् यौवनं तु ततः परम् ॥

(५) षिद्गौरादिभ्यश्च—

स्त्रीत्वशिष्टे अर्थे षिदन्तेभ्यः गौरादिगणपठितेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः ङीप्प्रत्ययो भवति^१ ।

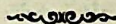
उदाहरण-माला

(१) षिदन्तानाम्—

आसुरायण-आसूरायणी	खनक-खनकी	ननक-ननकी
कात्यायन-कात्यायनी	गार्ग्यायण-गार्ग्यायणी	रजक-रजकी । इत्यादि ।

(२) गौरादीनाम्—

आढक आढकी	गवय-गवयी	तरुण-तरुणी
आमलक-आमलकी	गौतम-गौतमी	तलुन-तलुनी । इत्यादि ^२
कौशातक-कौशातकी	गौर-गौरी	

१. षिदन्त तथा गौरादिगणपठित से स्त्रीलिंग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

नोट—क्वचित् षित्वप्रत्युक्त ङीप् नहीं भी होता । यथा—दंश् + धृन्-द्रंष्ट्रा ।

२. यथा—द्रोण-द्रोणी । नट-नटी । मङ्गल-मङ्गली । पिप्पल-पिप्पली ।

बृहत-बृहती । शृङ्ग-शृङ्गी । मङ्गल-मङ्गली । मत्स्य-मत्सी । मातामह-मातामही ।

मुकय-मुकयी । शृङ्ग-शृङ्गी । श्वन्-श्वनी । हय-हयी : हरिण-हरिणी । हरोतक-

हरीतकी । इति गौरादिः ।

स्त्रीप्रत्यय-विमर्श

जैसे विसर्ग (:) और 'अम्' से क्रमशः पुंस्त्व और नपुंसकत्वं द्योतित होता है, वैसे ही कुछ स्त्रीत्व के भी द्योतक-प्रकाशक प्रत्यय हैं। इन्हीं प्रत्ययों के योग से स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द बनते हैं। जैसे—

आ (टाप्, डाप्, चाप्), ई (डीप्, डीष्, डीन्), ऊ (ऊङ्) और ति ।

१. टाप्—'अजाद्यतष्टाप्' (दे० पृ० १३३)

२. डाप्—'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (सू०)—जिसके अन्त में 'मन्' हो, उस मन्त्रन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिंग में 'डाप्' (आ) होता है। जैसे—सीमन् सीमा। दामन्-दामा। इत्यादि।

३. चाप्—'सूर्याद् देवतायां चाब् वाच्यः' (वा०)—देवता अर्थ में सूर्य शब्द से स्त्रीलिंग में चाप् (आ) प्रत्यय होता है। जैसे—सूर्यस्य स्त्री देवता 'सूर्या'।

४. डीप्—

(क) 'ऋन्नेभ्यो डीप्' (सू०)।

(ख) 'उगितश्च' (सू०)—उगित् (उ-ऋ-लृ-इत्) अर्थात्—१. मनुप्,

२. इयसुन्, ३. क्तवतु और ४. शतृप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिंग में डीप् (ई) प्रत्यय होता है।

उदाहरण-माला (छन्दोवद्धा)

पतन्ती भवनात् बाला गतं गच्छति पश्यत ।

एषा धनवती भूयात् जाया बुद्धिमती तव ॥

भार्या पतिमती पूज्या वापी पद्मवती च या ।

वनं गतवती सीता शीतं पीतवती जलम् ।

१—धनवत्-धनवती। बलवत्-बलवती। श्रीमत्-श्रीमती।

२—गरीयस्-गरीयसी। लघीयस्-लघीयसी। श्रेयस्-श्रेयसी।

३—कृतवत्-कृतवती। गतवत्-गतवती। श्रुतवत्-श्रुतवती।

४—ददत्-ददती। पठत्-पठन्ती। भवत्-भवती। इत्यादि।

(ग) 'टिङ्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतयपृठक्ठञ्कञ्क्वरपः' (सू०) —
 १. टित् (टकारेत्संज्ञक), २. ढक्, ३. अण्, ४. अञ्, ५. द्वयसच्, ६. दग्धञ्, ७. मात्रच्, ८. तयप्, ९. ठक्, १०. ठञ्, ११. कञ् तथा १२ क्वरप् प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में डीप् (ई) प्रत्यय होता है ।
 यथा—१—कुरुचरी । २—सौपर्ण्यी । ३—ऐन्द्री । ४—औत्सी । ५—ऊरुद्वयसी । ६—ऊरुदघ्नी । ७—ऊरुमात्री । ८—पञ्चतयी । ९—आक्षिकी । १०—लावणिकी । ११—यादृशी । १२—इत्वरी, इत्यादि ।

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

नदी कुरुचरी तत्र सौपर्ण्यी च कन्यका ।
 ऐन्द्री दिक् चैयमौत्सी चैयमूरुद्वयसी नदी ॥
 ऊरुदघ्नी प्रभो गङ्गा चोरुमात्री च वापिका ।
 पञ्चतय्यः प्रभोः शाला आक्षिकी कन्यका तव ॥
 एषा लावणिकी नारी कीदृशी तव वाटिका ।
 यादृशी वाटिका स्वर्गे तादृशी मम विद्यते ॥
 अस्मादृशी न कन्याऽत्र बाला युष्मादृशी नहि ।
 भवादृशी न सा बाला गत्वरी इत्वरी च या ॥

(घ) 'नञ्स्नञ्जीकक्ख्युस्तर्णतलुनानामुपसंख्यानम्' (वा०) —
 नञ् स्नञ् ईकक् एवं ख्युत् प्रत्ययान्त तथा तर्ण और तलुन शब्दों से डीप् (ई) प्रत्यय होता है । जैसे—स्त्रैणो, पौंस्नी, शक्तिको, आन्वङ्करणी, तर्णी, तलुनो । इत्यादि ।

(ङ) यञश्च' (सू०) —अपत्य के अधिकार में विहित जो 'यञ्' प्रत्यय तदन्त प्रातिपदिक से डीप् होता है । (डीप् होने के बाद अकार और यकार का लोप हो जाता है) । जैसे—

गगंस्य अपत्यं स्त्री गार्गी । वत्सस्य अपत्यं स्त्री वात्सी । इत्यादि ।

(च) 'द्विगोः' (सू०) —द्विगुसमास में अकारान्त शब्दों से डीप् होता है । जैसे—

१. दे० 'यस्येति च,' 'हलस्तद्धितस्य' (सू०)

त्रिलोकी, पञ्चमूलो, सप्तशती, पञ्चाश्वी, आदि । किन्तु त्रिफला, त्र्यनीका आदि में अजादित्वात् टाप् ही होता है ।

नोट—

(१) यदि बहुव्रीहि समास में संख्या^१ और अव्ययादि से परे ऊधस् शब्द हो तो डीप् होता है और ऊधस् शब्दान्त बहुव्रीहि को स्त्रीलिङ्ग में अन्त्य सकार की जगह अनङ् आदेश हो जाता है । जैसे—

द्वे ऊधसी यस्याः सा द्यूष्नी, अतिशयितम् ऊधः यस्याः सा अत्यूष्नी । बहुव्रीहि से भिन्न में नहीं होता । जैसे—ऊधः अतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

(२) बहुव्रीहि समास में संख्यावाचक शब्द से परे यदि दामन् और हायन शब्द हो तो डीप्^२ होता है । जैसे—द्वे दामनी यस्याः सा द्विदाम्नी, द्वौ हायनी यस्याः सा द्विहायनी—बाला । इत्यादि ।

(३) 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (सू०)—यज्ञ के साथ सम्बन्ध रूप अर्थ रहने पर पति शब्द को स्त्रीलिङ्ग में नकारान्तादेश (नान्तलक्षण^३ डीप्) होता है । जैसे—वशिष्ठस्य पत्नी । यज्ञसंयोग नहीं रहने पर ग्रामस्य इयं पतिः, सभाया इयं पतिः—होता है ।

'विभाषा सपूर्वस्य'—यदि पति शब्द समास का अन्तिम अवयव रूप होकर स्त्रीत्व का वाचक हो तो नकारान्तादेश हो जाता है और तब नान्त मानकर^४ डीप् होता है । जैसे—गृहस्य पतिः—गृहपत्नी—गृहपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः, सभापत्नी—सभापतिः ।

समास में पति शब्द यदि समान, एक, वीर, पिण्ड, भ्रातृ, पुत्र आदि शब्दों के बाद आवे तो नित्य ही नकारान्तादेश होता है जैसे—समानः पतिः यस्याः सा सप्तान् एवं एकपत्नी, वीरपत्नी, भ्रातृपत्नी, पुत्रपत्नी आदि ।

१. दे० संख्याव्ययादेर्डीप्, 'ऊधसोऽनङ्' (सू०) ।

२. दे० 'दामहायनान्ताच्च' (सू०) । ३. दे० ऋन्नेभ्यो डाप् (सू०) ।

४. दे० 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (सू०) ।

(४) पूतक्रतु^१ (इन्द्र), वृषाकपि (शिव-विष्णु), अग्नि, कुसित तथा कुसिद (सूदखोर या देवविशेष) शब्द से पुंयोग अर्थ में डोप् और ऐकारान्तादेश हो जाता है । यथा—पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी (इन्द्राणी), वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी (गौरी-लक्ष्मी), अग्नायी, कुसितायी (सूदखोर की स्त्री), कुसिदायी (सूदखोरकी स्त्री) ।

(५) मनु शब्द को पुंयोग में ओंकार तथा ऐकार आदेश विकल्प से होता है^२ और साथ ही डीप् भी होता है । जैसे—मनोः स्त्री मनावी, मनायी, मनुः ।

५. डोष्—(क) 'षिद् गौरादिभ्यश्च' (सू० —१-पित् (षकारेत्संज्ञक) प्रातिपदिक से तथा २-गौरादिगणपठित शब्दों से डीष् होता है । जैसे—

(१) षित्-नर्तकी; रजकी, रञ्जकी, लुण्टाकी-लुण्ठाकी (लूटने वाली), कुट्टाकी (काटने वाली), इत्यादि ।

(२) गौरादि—गौरी, पिप्पली, मृगी, हरिणी, मातामही, पितामही, मत्सी,^३ मनुषी^४, सुन्दरी^५ (स्त्री), पाण्डुरी^६ (स्त्री) इत्यादि ।

(ख) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (सू०)—जो पुंवाचक शब्द (१—दाम्पत्य रूप या २—जन्य-जनक भावरूप) पुंयोग से स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान हो उससे डीष् होता है । जैसे—

(१) गोपस्य स्त्री—गोपी, सूर्यस्य स्त्री—सूरी^७ (कुन्ती), अगस्त्यस्य स्त्री—अगस्ती, गणकस्य स्त्री—गणकी इत्यादि ।

(२) केकयस्य कन्या—केकयी, देवकस्य दुहिता—देवकी, पुत्रस्य दुहिता—पौत्री । जनकस्य दुहिता—जानकी, इत्यादि ।

१. दे० 'पूतक्रतोरैच्' । 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः' (सू०) ।

२. दे० 'मनो रौ वा' (सू०)

३. दे० 'मत्सस्य ड्याम्' (वा०)—मत्स्य में यकार का लोप हो जाता है ।

४. दे० 'हलस्तद्धितस्य' (सू०) मनुष्य में यकार का लोप हो जाता है ।

५-६. मनुष्य जाति से भिन्न में—'सुन्दरा' 'पाण्डुरा' भूमिः होता ।

७. दे० 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्या च' (वा०) ।

नोट—यदि पुंवाचक शब्द के अन्त में 'पालक' शब्द हो तो डीष् नहीं होता । जैसे—गोपालकस्य स्त्री गोपालिका^१, अश्वपालकस्य स्त्री—अश्वपालिका, इत्यादि ।

(ग) 'इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणामानुक्' (सू०)—इन्द्र, वरुण, भव, शर्व, रुद्र, मृड, हिम, अरण्य, यव, यवन, मातुल और आचार्य शब्दों से पुंयोग में आनुक् तथा उसी के साथ डीष् भी होता है । जैसे—

इन्द्रस्य स्त्री—इन्द्रायणी, वरुणस्य स्त्री—वरुणानी, एवं—भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी, मातुलानी तथा आचार्यानी^२ ।

६. डीन्—(क) 'शार्ङ्गरवाद्यत्रो डीन्' (सू०)—जातिवाचक १—शार्ङ्गरव आदि शब्दों से तथा २-अब् प्रत्ययान्त शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में डीन् प्रत्यय होता है । जैसे—

(१) शार्ङ्गरवी, ब्राह्मणी इत्यादि । (२) वैदी, पार्थवी । इत्यादि ।

(ख) 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (सू०)—नृ और नर शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में डीन् तथा उसके साथ वृद्धि भी होती है । जैसे, नृ—नारी एवं नर—नारी ।

७. ऊङ्—'ऊङुतः' (सू०)—यकारोपध से भिन्न मनुष्य जातिवाचक उकारान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् (ऊ) होता है । जैसे—कुरुः ।

नोट—(१) संज्ञा में बाहुशब्दान्त^३ प्रातिपदिक से तथा 'पङ्कु' शब्द से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् होता है । जैसे—भद्रबाहूः, पङ्कः ।

(२) श्वशुर शब्द से स्त्रीलिङ्ग में ऊङ् होता है और साथ ही मध्य उकार तथा अन्त्य अकार का लोप^४ हो जाता है । जैसे—श्वशुरस्य स्त्री श्वशूः ।

(३) पूर्व पद उपमानवाचक हो और ऊरु उत्तरपद में हो, तो ऐसे

१. दे० 'पालकान्ताम्' (वा०) ।

२. दे० 'आचार्यादिणत्वं च' सू० । (या तु स्वयम् अध्यापिका व्याख्यात्री वा—सा आचार्या ।)

३. दे० 'बाह्वन्तात् संज्ञायाम्' (सू०)

४. दे० 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा०) ।

प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में 'ऊङ्' होता है ।^१ जैसे—करभी इव ऊरु यस्याः सा—करभोरुः, रम्भोरुः, इत्यादि ।

(४) संहित शफ, लक्षण तथा वाम और सहित एवं सह शब्दों में से कोई पूर्व पद में हो और ऊरु यदि उत्तर पद में हो तो स्त्रीलिङ्ग में 'ऊङ्' होता है ।^२ जैसे—

संहितोरुः, शफोरुः, लक्षणोरुः, वामोरुः सहितोरुः तथा सहोरुः ।

८. तिः—'यूनस्तिः' (सू०)—युवन् शब्द से स्त्रीलिङ्ग में 'ति' प्रत्यय होता है और वह तद्धितसंज्ञक होता है । जैसे—युवतिः ।

नोट—शतृप्रत्ययान्त 'युवन्' शब्द से स्त्रीलिङ्ग में 'युवती' रूप होता है ।

विमर्श—(क) 'स्वाज्ञाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्'—इस सूत्र में त्रिविध स्वाङ्गों का ग्रहण किया जाता है—

(१) 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्'—अद्रवं—(न विद्यते द्रवो यस्य तद्) जो द्रववाची नहीं हो । अतः (शोमनः, स्वेदः=घर्मजः—उदकप्रस्रवो यस्याः सा) 'सुस्वेदा' में डीष् नहीं हुआ । मूर्तिमत्—(स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिस्तद्वत्) जो मूर्तिमात्र हो । अत एव 'सुज्ञाना' में 'डीष् नहीं हुआ । प्राणिस्थम्—(प्राणिनि=प्राणवति जन्तौ, विद्यमानम्) जो प्राणी में स्थित हो । अतः 'सुमुखा शाला' में डीष् नहीं हुआ । अविकारजम्—(रोगादिविकाराऽजन्यम्) जो विकार से उत्पन्न नहीं हुआ हो । इसलिए (सु=अधिकः, शोफः=अधयथु यस्याः सा) 'सुशोफा' में डीष् नहीं हुआ ।

(२) 'अतत्स्थं तत्र दृष्टं च'—(अतत्स्थं=सम्प्रति अप्राणिस्थम् अपि च=किन्तु, तत्र=प्राणिनि, दृष्टं=दृश्यमानं, यत्तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः) जो सम्प्रति प्राणी में स्थित न भी हो किन्तु कभी भी प्राणी में देखा गया हो । अतः 'सुकेशी

१. दे० 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' (सू०)

२. दे० 'संहितशफलक्षणवामादेव' (सू०) ।

'संहित सहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा०) ।

सुकेशा वा रथ्या (गली)' में डीष् सिद्ध हुआ । क्योंकि गली में बिखरे हुए केश सम्प्रति प्राणिस्थ नहीं भी है किन्तु कभी तो वे केश प्राणिस्थ (प्राणी के मस्तकादि पर) देखे गये थे ।

(३) 'तेन चेत्तत्तथा युतम्'—(यनाऽङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं, तेन तत्सदृशेन अङ्गेन, तद्=अप्राणिरूपं वस्तु, तथा प्राणिवत्, युतं=युक्तं चेत्=स्यात्, तदपि प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः) प्राणी की तरह ही अप्राणी में स्थित हो । अत एव 'सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा' (सुन्दर स्तनों वाली मूर्ति) यहाँ डीष् सिद्ध हुआ ।

(ख) 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' सूत्र में त्रिविध जाति का ग्रहण होता है—

(१) 'आकृतिग्रहणा जातिः'—आकृति (स्वरूप) देखने से ही जो जानी जा सके अर्थात् अनुगतसंस्थान (अवयवसन्निवेशविशेष) से ही जो अभिव्यंग्य हो सके, वह जाति कहलाती है । यथा— तटी 'घटी' आदि । (दे० पृ० १३४)

(२) 'लिङ्गानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिग्राह्या' (असर्वलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनाद् व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा—जातिरिति) जिससे सब लिंग नहीं होते हों और एक व्यक्ति में कहने पर अन्य व्यक्ति में विना कहे ही जाति का ज्ञान हो सके—वह भी जाति कहलाती है । 'वृषलत्व' जाति के सिद्ध करने में प्रथम लक्षण साधक नहीं हो सका क्योंकि हस्ताद्यवयवसन्निवेश जैसा वृषल (शूद्र) में है, वैसा ही ब्राह्मणादियों में भी देखा जाता है । अतः 'लिङ्गानां च' इस द्वितीय लक्षण की आवश्यकता हुई । उदाहरण देखें 'वृषली' । यहाँ एक ही व्यक्ति में 'वृषलत्व' का ज्ञान कराने पर उसके पुत्र, भाई, आदि में कराये बिना भी वृषलत्व जाति सुग्रह हो जाती है ।

(३) 'गोत्रञ्च चरणेः सह' (अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाव्येतृवाची च शब्दो 'जातिकार्यं लभत इत्यर्थः ।) अपत्य प्रत्ययान्त शब्द और शाखाव्येतृवाची जो शब्द, वह भी जातिकार्य को प्राप्त होता है । उदाहरण है 'औपगवी' और 'कठी' यहाँ अनुगतसंस्थान-व्यङ्ग्यत्व का अभाव है और उभयत्र सर्वलिङ्गता भी है । अतः 'गोत्रं च' इस तृतीय लक्षण की भी आवश्यकता हुई ।

अभ्यासार्थं प्रश्न

१. स्त्रीलिङ्ग में रूप लिखिए—अश्व, कारक, अश्वल, कर्तृ, तपस्विन्, गोप, निशाचर, बालक, वधूट, अशुर, आचार्य, मातुल, नृ, नर गृहपति, राष्ट्रपति और युवन् ।

२. स्त्रीप्रत्यय कितने हैं ? प्रत्येक का उल्लेख करके उदाहरण दीजिए ।

शुद्ध कीजिए—उपत्यका सुन्दर्या भूमी नटिका नायका नृत्यति । धातु मात्रा अशुरा च शिशोः पालनकर्तारः । किशोरा घोटकाम् आरोहति । भृङ्गा दंष्ट्री भवति । इमे युवानौ रजका गोपा च वीरपती स्तः ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

परिशिष्टम् तद्धितप्रकरणम्

तद्धितवृत्ति—वृत्ति के सम्बन्ध में विचार करते हुए पहले बतलाया गया है कि तद्धित भी एक वृत्ति है, क्योंकि इसमें भी अवयवार्थ से अतिरिक्त एक विशिष्ट समुदायार्थ प्रतीत होता है। यह तद्धित प्रत्यय प्रातिपदिक से होता है और तद्धितान्त शब्द पुनः प्रातिपदिक होकर सुबन्त हो जाता है। ये तद्धित प्रत्यय अनेक तरह के हैं जो अनेक अर्थों में होते हैं उन सब का विवेचन तो यहाँ असम्भव है, केवल प्रसिद्ध प्रत्ययों में से कुछ का विवेचन किया जाता है।

तद्धित प्रत्ययों में अ, ण, क् आदि अनुबन्ध लगाये जाते हैं; जो २ प्रत्यय क्रमशः णित् णित् कित् आदि कहलाते हैं। उन २ प्रत्ययों के परे रहते प्रकृति के आदि अच् की वृद्धि हो जाती है। और-और अनुबन्धों के इसी तरह और-और प्रयोजन है^२।)

(१) 'तस्यापत्यम्' 'अत इञ्'—साधारणतः 'तस्य अपत्यम्' (उसकी सन्तान) इस अर्थ में प्रातिपदिक से अण् (अ) प्रत्यय होता है, किन्तु प्रातिपदिक यदि ह्रस्व अकारान्त हो तो इञ् (इ) प्रत्यय होता है। यथा—यदोरपत्यं पुमान् यादवः, स्त्री यादवी। रघोरपत्यं राघवः, इत्यादि। किन्तु दशरथस्य अपत्यं दाशरथिः। व्यासस्य अपत्यं वैयासकिः। वरुणस्य अपत्यं वारुणकिः इत्यादि। परन्तु वसुदेवस्य अपत्यं वासुदेवः (अण्)। दितेः अपत्यं

१. तद्धित होने पर (समास की तरह) प्रातिपदिकावयव सुप् (विभक्ति) का लोप हो जाता है। दे० 'कृतद्धितसमासाश्च' तथा 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' (सू०)।

२. 'अण्' प्रत्यय के परे रहते प्रातिपदिक के आदि स्वर को वृद्धि, अन्त के अवर्ण इवर्ण का लोप और उवर्ण रहने पर 'उ' को गुण होकर अवादेश हो जाता है। दे० 'तद्धितेष्वचामादेः' 'यस्येति च' तथा 'ओगुणः' इत्यादि (सू०)।

दैत्यः (ण्य) अदितेः अपत्यम् आदित्यः, (ण्यत्) इत्यादि । स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द से अपत्य अर्थ में ठक् (ठ = एय) प्रत्यय होता है । जैसे—विनतायाः अपत्यं वनतेयः । पार्वत्या अपत्यं पार्वतेयः, इत्यादि ।

अनुशीलनी कारिका

सम्बन्धेऽपि भवन्त्येतेऽणादयः प्रत्ययाः खलु ।

विष्णोः सम्बन्धिनो ये हि वैष्णवास्ते प्रकीर्तिताः ॥

शिवस्येमे हि शैवाः स्युर्बोद्धा बुद्धानुयायिनः ।

जिनसम्बन्धिनो जैनाः गुरोः सम्बन्धि गौरवम् ॥

(१) 'तेन रक्तं रागात्'—रंगवाचक शब्दों से 'तेन रक्तम्' (उससे रंगा हुआ) इस अर्थ में अण् प्रत्यय होता है । यथा—कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम्, इत्यादि । किन्तु लक्षया रक्तः पटः लक्षिकः, रौचनिकः । यहाँ ठक् (इक्) प्रत्यय होता है । पीत से (कन्) पीतकम् । हरिद्रा से (अण्) हरिद्रम् ।

(२) 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'—नक्षत्रवाचक शब्दों से 'युक्तः कालः' (नक्षत्र से युक्त काल) इस अर्थ में अण् होता है । यथा 'पुष्येण युक्तम्' पौषं दिनम् । पौषो रात्रिः । अश्विन्या युक्ता पूर्णिमा आश्विनी । कार्तिकी ।

(४) 'सास्मिन् पौर्णमासीति'—'सा पौर्णमासी अस्मिन् अस्ति' (वह पूर्णिमा इस मास में है) इस अर्थ में अण् होता है । जैसे—पौषी पौर्णमासी अस्मिन् इति पौषो मासः । किन्तु आग्रहायणी से आग्रहायणिको मासः (ठक्)

(५) 'सास्य देवता'—'सा देवता अस्य' (वह देवता इसका) इस अर्थ में अण् होता है । यथा—इन्द्रः देवता अस्य ऐन्द्रः मन्त्रः, ऐन्द्रं हविः, इत्यादि ।

(६) 'तस्य समूहः'—अमूह अर्थ में अण् होता है । यथा—काकानां समूहः काकम्, वाकम्, इत्यादि । युवतीनां समूहः यौवनम् । किन्तु हस्तिनां समूहः हास्तिकम् (ठक्) । धेनूनां समूहः धेनुकम् । जनानां समूहः जनता (तल्) एवं ग्रामता । बन्धुता । इत्यादि ।

(७) 'तदधीते तद्वेद'—'उसे पढ़ता है' और 'उसे जानता है' इन अर्थों

में अण् होता है । यथा— व्याकरणमधीते, वेद वा वैयाकरणः । किन्तु न्यायम् नैयायिकः (ठक्) एवं वृत्ति—वार्तिकः । लोकायतं—लौकायतिकः, इत्यादि ।

(८) 'तस्य निवासः'—'उसका निवास स्थान' इस अर्थ में अण् होता है । जैसे—शिवीनां निवासो देशः शैवः । अङ्गानां निवासो जनपदः अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः, इत्यादि ।

(९) 'शेषे'—अपत्यादि पूर्वं अर्थों से भिन्न अर्थों में भी प्रातिपदिकों से अण् होता है । यथा—चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रवणेन गृह्यते श्रावणः शब्दः अश्वैः उह्यते आश्वो रथः ।

(१०) 'तत्र जातः' (११) 'तत्र भवः', (१२) 'तत आगतः'—इन अर्थों में भी अण् प्रत्यय होता है । जैसे—मिथिलायां जातः मैथिलः (मिथिला में उत्पन्न) । पञ्चालेषु भवः पाञ्चालः । विदर्भादागतः वैदर्भः ।

(१३) 'तस्येदम्' 'उसका यह' इस अर्थ में प्रातिपदिक से अण् प्रत्यय होता है । शत्रोः इदम् शत्रवम् । शत्राः अयं शत्रवः । शत्रोः इयं शत्रवी । इनमें अण् प्रत्यय हुआ है । किन्तु मम अयम् मामकः (अण्) मामकीनः, (खञ्), मदीयः (छः) । आवयोः अस्माकं वा अयम् आस्माकः, आस्माकीनः, अस्मदीयः । तव अयं तावकः, तावकीनः—त्वदीयः । युवयोः युष्माकं वा अयम् यौष्माकः, यौष्माकीनः—युष्मदीयः । ऐसे ही स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग में भी समझे ।

अनुशीलनी कारिका

- (१) त्यदादिभ्यश्च वृद्धाच्च सम्बन्धे 'इय' इष्यते ।
 (२) येषामाद्यच् भवेद् दार्घ्यः स वृद्ध इति कथ्यते ।
 (३) स्याद्युष्मदस्मदोः स्थाने एकत्वेत्वच्च भत् सदा ।
 बहुत्वे त्वन्मदौ नैव स्थाने च युष्मदस्मदोः ॥

उदाहरण-माला

तदीयं च मदीयं च भवदीयं च तद् गृहम् ।
 तवेदं च त्वदीयं च मदीयं मम यद् भवेत् ॥

अस्मदीयमिदं गेहमस्मदीया च पुस्तको ।
युष्मदीयं गृहं कासो इदमीयं च कुत्र वै ॥

(१४) 'तस्य विकारः'—'उससे बना हुआ' इस अर्थ में सो अण् होता है । यथा—गोधूमस्य विकारः गोधूमः—अपूरः । मृत्तिकायाः विकारः मार्तिकः । किन्तु—गोविकारः गव्यम् । पयस्यम् । यहाँ यत् होता है ।

(१५) 'तस्येश्वरः'—'उसका स्वामी' इस अर्थ में अण् होता है । यथा—सर्वभूतेः ईश्वरः सावंमोमः (चक्रवर्ती राजा) । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः (राजा) ।

(१६) 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'—जिसके तुल्य क्रिया हो उसके बोधक शब्द से वति प्रत्यय होता है । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अधोते । क्रिया को तुल्यता ही में वति प्रत्यय होता है । इसलिए पित्रा तुल्यः स्थूलः, यहाँ 'पितृवत्' नहीं होता ।

(१७) 'तत्र तस्येव'—'उस स्थान को तरह' या 'उसकी तरह' इन अर्थों में भी 'वति' प्रत्यय होता है । गृहे इव इति गृहवत्—वने मुनयो वसन्ति । पितुरिव इति पितृवत्—पुत्रस्य साहसम् । विधिमर्हति 'विधिवत्'—पूज्यते ।

नोट—यद्, तद्, एतद्, इदम्, किम् इन सर्वनामों से 'परिमाण' अर्थ में 'वत्' होता है । यथा—यत् पारमाणमस्य = यावान् । तावान् । एतावान् । कियात् । इयात्, इत्यादि । स्त्रीलिङ्ग में यावती, तावती, इत्यादि ।

(१८) 'तस्य भावस्त्वतलो' (पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा)—उसका भाव (धर्म, स्वभाव, अवस्था आदि) अर्थ में प्रातिपदिक से 'त्व' तथा 'तल्' प्रत्यय होते हैं और पृथ्वादि शब्दों से 'त्व' 'तल्' 'अण्' के साथ 'इमनिच्' प्रत्यय भी विकल्प से होते हैं । जैसे—मनुष्यस्य भावः मनुष्यत्वम्, मनुष्यता । गोर्भावः गोत्वम् गोता इत्यादि ।

नोट—'त्वान्त' शब्द नपुंसकलिङ्ग और 'तलन्त' शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं ।

(१९) 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा'—पृथ्वादि प्राकृतिक षष्ठ्यन्त प्रातिपदिक से भाव अर्थ में इमनिच् प्रत्यय विकल्प से होता है । पृथोर्भावः प्रयुत्वम् पृथुता, पार्श्वम् और प्रथिमा (विशालता) । 'इमनिच्' प्रत्यय करने से निम्नलि-

खित रूप होते हैं। मृदु-मृदिमा । महत्-महिमा । तनु-तनिमा । लघु-लघिमा । बहु-भूमा । गुरु-गरिमा । ह्रस्व-ह्रसिमा । दीर्घ-द्राघिमा । प्रिय-प्रेमा । अणु-अणिमा, इत्यादि ।

नोट—‘इमनिच्’ प्रत्ययान्त शब्द पुंल्लिङ्ग होते हैं ।

शुक्ल आदि गुणवाचक शब्दों से तथा दृढ़, भृश, कृश, वक्र, मधुर—इन शब्दों से त्व-तल्-इमनिच् के साथ ष्यञ् (य) भी होता है । जैसे—शुक्लस्य भावः शुक्ल-त्वम्, शुक्लता, शुक्लिमा और शौक्यम् । दृढस्य भावः दृढत्वम्, दृढता, द्रढिमा और दाढ्यम् । ^१

(२०) ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’—विशेषणीभूत शब्द से तथा ब्राह्मणादि शब्दों से कर्म और भाव अर्थों में ष्यञ् (य) भी होता है । यथा—सुन्दरस्य कर्म भावो वा = सौन्दर्यम् । कवेः कर्म = काव्यम् । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा = ब्राह्मण्यम्, इत्यादि । किन्तु सख्युः भावः कर्म वा = सख्यम् (य) एवं द्व्यम् । शुचेः—शौचम् । मुनेः—मौनम्, इत्यादि ।

(२१) ‘तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्’—‘यह उसको हो गया’ इस अर्थ में तारकादिगणपठित शब्दों से इतच् (इत) प्रत्यय होता है । यथा—तारकाः संजाताः अस्य = तारकितं—गगनम् । पण्डा (सदसद्विवेकिनी बुद्धिः) संजाता अस्य = पण्डितः । पुष्पितः, दीक्षितः, गवितः, हर्षितः, मूर्च्छितः, निद्रितः, मुद्रितः, इत्यादि ।

(२२) ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्’—‘तत् अस्य अस्ति’ (वह इसको है) या ‘तद् अस्मिन् अस्ति’ (वह इसमें है) इस अर्थ में प्रातिपदिक से मतुप् (मत्) प्रत्यय होता है । यथा मतिः अस्ति अस्य = मतिमान्, गावः सन्ति अस्य = गोमान्, पितृमान् । अग्निमान्, इत्यादि ।

(२३) ‘मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः’—‘झयः’—‘यवादि’ शब्दों को छोड़कर मकारान्त-मकारोपध-, अवर्णान्त-अवर्णोपध तथा झयन्त शब्दों से परे ‘मत्तुप्’ का ‘म’ ‘व’ हो जाता है । यथा; मकारान्त—किवान् । मकारोपध—लक्ष्मीवान् । अवर्णान्त—धनवान्, विद्यावान् । अवर्णोपध—यशस्वान्, भास्वान् ।

१. दे० ‘वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च’ (सू०)

क्षयन्त — 'विद्युत्वान्, सुहृद्वान् । किन्तु यवादि से परे—यवमान्, भूमिमान् । ककु-
च्चान्, गुरुमान्, इत्यादि । उदक से (समुद्र अर्थ में) उदन्वान् । राजन् से (सौराज्य
अर्थ में) राजन्वती—पृथिवी ।

अनुशीलनी कारिका

(१) 'अस्याऽस्ति वाऽस्मिंश्चे'त्यर्थे प्रथमान्ताद् भवेन्मतुप् ।
विद्याऽस्याऽस्ति तथा चाऽस्मिन् विद्यावान् सोऽभिधीयते ॥
पुत्रवान् गृहवानेवमक्षवान् सुतवांस्तथा ।
गावोऽस्य सन्ति चाऽस्मिन् वा स गोमानभिधीयते ॥
मतिमान् बुद्धिमान् बालो गतिमान् भानुमान् रविः ।
अवर्णान्तान्मतो मस्य वकारो धनवान् यथा ॥

(२) भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः' ॥

(२४) 'अत इनिठनौ'—'ब्रीह्यादिभ्यश्च'—अदन्त प्रातिपदिक से तथा
ब्रीह्यादि शब्दों से मतुप् प्रत्यय के अर्थ में इनि (इन्), ठच् (इक्) प्रत्यय
भी होते हैं । यथा—घनी, घनिकः । दण्डी, दण्डिकः । ब्रीह्यादि से माली, शिखी,
शाली । नाविकः, इत्यादि ।

अनुशीलनी कारिका

अकारान्तादिनिकश्च स्यातामुक्तार्थकाविह ।

धनमस्याऽस्ति चाऽस्मिन् वा स धनी धनवान् तथा ॥

१. अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति
श्लोकवार्तिकार्थः । उदाहरणानि यथा—

भूमेः (बाहुल्ये)—घनवान्, गोमान्, इत्यादि । निन्दायां—वाचालः कुष्ठो,
इत्यादि । प्रशंसायां—गुणवान् गुणवती, इत्यादि । नित्ययोगे—लोमशः (पुरुषः)
क्षीरिणः (वृक्षाः) इत्यादि । अतिशायने (अत्युक्तौ)—अनुदरी, उदरिणी
(कन्या) इत्यादि । सम्बन्धे—दण्डी, खड्गी, सत्तायां—अस्तिमान् ।

पुत्री च पुत्रिकः पुत्राद् गृही च गृहिका गृहात् ।

वस्त्री च वस्त्रिको वस्त्रात् कुटुम्बी च कुटुम्बिकः ॥

यशोऽस्याऽस्ति तथाऽस्मिन् वा यशस्वान् सोऽभिधीयते ।

(२५) 'अस्मायामेधास्रजो विनिः'—असन्त शब्द, माया, मेधा स्रज् इन शब्दों से मत्वर्थ में विनि (विन्) प्रत्यय होता है । यथा—यशस्वी । तपस्वी । मायावी । (मायी और मायिकः भी होता है) । स्रज्वी ।

अनुशीलनी कारिका

माया-मेधा-स्रजोऽमन्ताद् विन्नपि प्रत्ययो भवेत् ।

अस्याऽस्ति चाऽस्मिन् वेत्यर्थे मायावीति निगद्यते ॥

मायावानपि विज्ञेयो मायिकोऽपि स उच्यते ।

मेधावी मेधया ज्ञेयो मेधावानपि भाष्यते ॥

स स्रज्वी च यशस्वी च यशस्वानपि कथ्यते ।

(२६) 'वाचो गिमनिः'—वाच् शब्द से मत्वर्थ में 'गिम्' प्रत्यय होता है ।

अनुशीलनी कारिका

वाचो 'गिम्' प्रत्ययो वाग्मी स्याद्भाषणे षट् ।

आल्लोटौ प्रत्ययौ वाच्यः कुत्सिते बहुभाषिणि ॥

कुत्सितं बहु यो वक्ति वाचालः स हि कथ्यते ।

वाचाटोऽपि स एवोक्तो मा वाचाट ! वृथा वद ।

वाचाटोऽपि त्वमेतेषां वाचालस्ते पिताऽपि सः ।

(२७) 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ'—दो सजातीय व्यक्तियों या वस्तुओं में जब एक का दूसरे से उत्कर्ष या अपकर्ष बतलाया जाता है तो 'उससे 'तरप्' (तर) और ईयसुन् (ईयस्) प्रत्यय होते हैं । इन प्रत्ययों में

‘ईयसुन्’ केवल गुणवाचक^१ (विशेषण) शब्दों से होता है और ‘तरप्’ सभी से । यथा—अयमनयोः अतिशयेन पटुः = पटुतरः, पटीयान् । लघुः = लघुतरः, लघीयान् । अयमनयोः अतिशयेन विद्वान् = विद्वत्तरः । धनवत्तरः, इत्यादि, यहाँ ईयसुन् नहीं होगा ।

(२८) ‘अतिशायने तमविष्ठनौ’—जब दो से अधिक सजातीय व्यक्तियों या वस्तुओं में एक का अत्यन्त उत्कर्ष या अपकर्ष बतलाया जाता है तो उससे ‘तमप्’ (तम) और ‘इष्ठन्’ (इष्ठ) प्रत्यय होते हैं । ‘इष्ठन्’ प्रत्यय भी ईयसुन् की तरह विशेषण शब्द से ही होता है । यथा—अयम् एषाम् एषु वा पटुः = पटुतमः, पटिष्ठः । लघुतमः, लघिष्ठः । विद्वत्तमः, धनवत्तमः इत्यादि । ईयसुन् और इष्ठन् प्रत्यय करने पर कुछ शब्दों के रूप विशेष प्रकार के हो जाते हैं । यथा—ज्यायान्, ज्येष्ठः । श्रेयान्, श्रेष्ठः । इत्यादि ।

नोट—‘विन्’ और ‘मनुप्’ प्रत्ययान्त शब्दों में ईयसुन् और इष्ठन् के परे विन् और मनुप् का लोप हो जाता है । यथा, स्रग्विन्—स्रजोयान्; स्रजिष्ठः । बलवत्—बलीयान्; बलिष्ठः, इत्यादि ।

(२९) ‘कृभ्रवस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः’ ‘अभूततद्भाव इति वाच्यम्’—अभूत तद्भाव में अर्थात् जो जैसा नहीं है उसके वैसा हो जाने पर विकृतिवाचक शब्द से ‘कृ’ या ‘भू’ या ‘अस्’ धातु के योग में ‘च्वि’ प्रत्यय होता है ।

‘च्वि’ से पूर्वं अवर्ण का ईकार; ह्रस्व इ उ का डीर्घ और ऋ का ‘री’ हो जाता है^२ । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते तं करोतीति—शुक्लीकरोति । अग्रामः ग्रामः संपद्यते तं करोतीति—ग्रामीकरोति । अगङ्गा गङ्गा संपद्यते तथा स्यात् गङ्गीस्यात् ।

(३०) ‘विभषा साति .कात्स्न्ये’—च्वि प्रत्यय के अर्थ में ‘साति’ (सात्) प्रत्यय भी विकल्प से होता है । यथा—अग्निसाद् भवति । जलसात् संपद्यते ।

(३१) ‘कृजो द्वितीय-तृतीय-शम्भ्र-बोजात् कृषौ । ‘संख्यायाश्च गुणा-

१. दे० ‘अजादी गुणवचनादेव (सू०) ।’

२. दे० ‘अस्य च्वौ’, ‘च्वौ च’, रीडूतः’ (सू०) (

न्तायाः'—द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज, तथा द्विगुण, त्रिगुण आदि गुणान्त संख्यावाचक शब्दों से 'कृन् के योग में क्षेत्रकर्षणरूप अर्थ में 'डाच् प्रत्यय होता है। यथा—द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति = द्वितीयाकरोति। तृतीयाकरोति। शम्बाकरोति। बीजाकरोति। द्विगुणाकरोति। त्रिगुणाकरोति।

(३२) संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'—क्रिया की गणना के अर्थ में संख्यावाचक शब्दों से 'कृत्वसुच्' (कृत्वस्) प्रत्यय होता है। यथा—पञ्चकृत्वः भुङ्क्ते, दशकृत्वः भुङ्क्ते (पाँच बार या दस बार खाता है)।

किन्तु क्रिया की गणना अर्थ में द्वि, त्रि और चतुर् शब्दों से 'सुच्' (स्) ही होता है और एक शब्द के स्थान में सुच् के साथ 'सकृत्' आदेश भी हो जाता है।^१ यथा—द्विः त्रिः चतुर्भुङ्क्ते। सकृत् कायं करोति।

(३३) 'संख्याया विधार्थे घा' क्रिया या द्रव्य का भेद दिखाने के लिए संख्यावाचक शब्दों से 'घा' प्रत्यय होता है। यथा—अमुं घान्य-राशं द्विधा कुर्व (अनाज के इस ढेर को दो भागों में बाँटो)। स इमं श्लोकं पञ्चधा व्याचष्टे। ऐसे ही—एकधा, त्रिधा, चतुर्धा, षोढा, सप्तधा, इत्यादि।

किन्तु द्वि और त्रि शब्द से पूर्वोक्त अर्थ में 'घा' की जगह घमुन् और एघाच् भी होते हैं^२। यथा—द्वैधम्-द्वेधा, त्रैधम्-त्रेधा।

(३४) 'नित्यवीप्सयोः'—१-'नित्यता' अर्थात् किसी क्रिया के लगातार होने या, बहुत होने में तथा २—वीप्सा, अर्थात् किसी पदार्थ की व्यापकता दिखाने में पदों को द्वित्व हो जाता है। यथा—

१. भुक्त्वा भुक्त्वा न तृप्तः। छात्रः ग्रामं ग्रामं गच्छति।

२. ग्रामे ग्रामे लोकानामियं दशा। वृक्षं वृक्षं सिञ्चति।

(३५) 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमति-कोपकुत्सनभर्त्सनेषु'—

२. दे० 'द्विटृचतुभ्यः सुच्' 'एकस्य सकृच्च' (सू०)।

१. दे० 'द्विभ्योश्च घमुन्', 'एघाच्च' (सू०)।

असूया, संमति, कोप, कुत्सन (निन्वा) तथा भर्त्सना प्रकट करने के लिए वाक्य के सम्बोधन पद की द्विरक्ति^१ होती है । यथा—

असूया—सुन्दर ! सुन्दर !! वृथा ते सौन्दर्यम् ।

संमति—देव ! देव !! वन्द्योऽसि ।

कोप—दुर्विनीत ! दुर्विनीत !! इदानीं ज्ञास्यसि ।

कुत्सन—धानुष्क ! धानुष्क !! वृथा ते धनुः ।

भर्त्सना—चोर ! चोर !! घातयिष्यामि त्वाम् ।

(३६) 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा०)—
भय और आदर प्रकट करने के लिए पदों की द्विरक्ति ही नहीं, त्रिरक्ति भी हो जाती है यथा—सर्पः सर्पः सर्पः, पश्य पश्य पश्य । गुरुर्गुरुर्गुरुः, आनय आनय आनय—आसनम् ।

इति तद्धितप्रकरणम्

१. प्रयोजनवश वाक्य में किसी-किसी पद को दुहराकर बोलने को द्विरक्ति कहते हैं ।

संख्या-गणनाक्रमः

१ = एकः	२७ = सप्तविंशतिः	५३ = त्रिपञ्चाशत्
२ = द्वौ	२८ = अष्टाविंशतिः	५४ = चतुःपञ्चाशत्
३ = त्रीणि	२९ = ऐकोनत्रिंशत्	५५ = पञ्चपञ्चाशत्
४ = चत्वारि	३० = त्रिंशत्	५६ = षट्पञ्चाशत्
५ = पञ्च	३१ = एकत्रिंशत्	५७ = सप्तपञ्चाशत्
६ = षट्	३२ = द्वित्रिंशत्	५८ = अष्टपञ्चाशत्
७ = सप्त	३३ = त्रयस्त्रिंशत्	५९ = ऐकोनषष्टिः
८ = अष्टौ, अष्ट	३४ = चतुस्त्रिंशत्	६० = षष्टिः
९ = नव	३५ = पञ्चत्रिंशत्	६१ = एकषष्टिः
१० = दश	३६ = षट्त्रिंशत्	६२ = द्विषष्टिः
११ = एकादश	३७ = सप्तत्रिंशत्	६३ = त्रिषष्टिः
१२ = द्वादश	३८ = अष्टात्रिंशत्	६४ = चतुःषष्टिः
१३ = त्रयोदश	३९ = ऐकोनचत्वारिंशत्	६५ = पञ्चषष्टिः
१४ = चतुर्दश	४० = चत्वारिंशत्	६६ = षट्षष्टिः
१५ = पञ्चदश	४१ = एकचत्वारिंशत्	६७ = सप्तषष्टिः
१६ = षोडश	४२ = द्विचत्वारिंशत्	६८ = अष्टषष्टिः
१७ = सप्तदश	४३ = त्रिचत्वारिंशत्	६९ = ऐकोनसप्ततिः
१८ = अष्टादश	४४ = चतुश्चत्वारिंशत्	७० = सप्ततिः
१९ = ऐकोनविंशतिः	४५ = पञ्चचत्वारिंशत्	७१ = एकसप्ततिः
२० = विंशतिः	४६ = षट्चत्वारिंशत्	७२ = द्विसप्ततिः
२१ = एकविंशतिः	४७ = सप्तचत्वारिंशत्	७३ = त्रयः सप्ततिः
२२ = द्वाविंशतिः	४८ = अष्टचत्वारिंशत्	७४ = चतुःसप्ततिः
२३ = त्रयोविंशतिः	४९ = ऐकोनपञ्चाशत्	७५ = पञ्चसप्ततिः
२४ = चतुर्विंशतिः	५० = पञ्चाशत्	७६ = षट्सप्ततिः
२५ = पञ्चविंशतिः	५१ = एकपञ्चाशत्	७७ = सप्तसप्ततिः
२६ = षट्विंशतिः	५२ = द्विपञ्चाशत्	७८ = अष्टसप्ततिः

७९ = एकोनाशीतिः	८७ = सप्ताशीतिः	९४ = चतुर्णवतिः
८० = अशीतिः	८८ = अष्टाशीतिः	९५ = पञ्चनवतिः
८१ = एकाशीतिः	८९ = एकोननवतिः	९६ = षण्णवतिः
८२ = द्व्यशीतिः	९० = नवतिः	९७ = सप्तनवतिः
८३ = त्र्यशीतिः	९१ = एकनवतिः	९८ = अष्टनवतिः
८४ = चतुरशीतिः	९२ = द्विनवतिः	९९ = एकोनशतम्
८५ = पञ्चाशीतिः	९३ = त्रिनवतिः	१०० = शतम्
८६ = षडशीतिः	(त्रयो नवतिः)	१००० = सहस्रम्

विमर्श—(१) संख्यावाचक 'एक' शब्द नित्य एकवचनान्त है। 'द्वि' शब्द नित्यद्विवचनान्त तथा 'त्रि' से लेकर 'अष्टादश' पर्यन्त शब्द नित्य बहुवचनान्त हैं। एकोनविंशति (१९) से आगे सभी संख्यावाचक शब्द एकवचनान्त ही होते हैं।

(२) इन में एक से लेकर अष्टादश (१८) पर्यन्त संख्या केवल संख्येय अर्थ में, अर्थात् विशेषण रूप में प्रयुक्त होती है। जैसे—

एकः छात्रः, दश छात्राः, न कि छात्रस्य एकः, छात्राणां दश आदि किन्तु एकोनविंशति से लेकर आगे की संख्यायें संख्या और संख्येय दोनों में प्रयुक्त होती हैं। जैसे—

विंशतिः छात्राः छात्राणां विंशतिः, आदि।

तदुक्तम्—

अष्टादशान्ता एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः॥

(३) एक से अष्टादश पर्यन्त संख्या तीनों लिङ्गों में प्रयुक्त होती है और ऊनविंशति से लेकर 'नवनवति' पर्यन्त संख्यायें स्त्रीलिङ्ग हैं। जैसे— ऊनविंशतिः विंशतिर्वा बालिकाः, विंशतिः बालिकाः, विंशतिः फलानि, इत्यादि।

(४) ऊनविशत्यादि संख्यायें जब संख्या (विशेष्य) अर्थ में प्रयुक्त होती हैं तब उनसे द्विवचन और बहुवचन भी होते हैं । जैसे—

द्वे विशतो (४०), तिस्रः विशतयः (६०) आदि । छात्राणां विशतिः (२०), छात्राणां विशती (४०), छात्राणां विशतयः (६०) इत्यादि तथा गवां शतं, शते, शतानि, इत्यादि ।

अनुशीलनी कारिका

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 लक्षं च नियुतं चैव कोटिरबुंदमेव च ॥
 वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः ।
 अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥

रचनानुवादखण्डम्

रचना-प्रकारः

सुबन्त और तिङत का विचार पहले (प्रथम खण्ड में) हो चुका है । अब दोनों के योग से वाक्य-रचना पर विचार करना है ।

कम से कम एक कर्ता (सुबन्त पद) और क्रिया (तिङत पद) वाक्य रचना के लिये आवश्यक है ।

अनुशीलनी कारिका

सुबन्तं च तिङन्तं च पदमित्यभिधायते ।

सुप्-तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥

नोट—‘सु’ से लेकर ‘सुप्’ पर्यन्त २१ विभक्तियों को ‘सुप्’ एवं ‘तिप्’ से लेकर ‘महिङ्’ पर्यन्त १८ विभक्तियों को तिङ् कहते हैं । ‘सुप्’ जिसके अन्त में हो वह सुबन्त तथा ‘तिङ्’ जिसके अन्त में हो वह ‘तिङन्त’ कहा जाता है । ‘तिङ्’ लकार के स्थान पर होता है ।

काल

भूत, वर्तमान और भविष्यत् के भेद से काल तीन प्रकार का होता है ।

(१) जो काल बीत चुका है उसे भूतकाल और उस काल के बोधक क्रिया को भूतकालिक क्रिया कहते हैं ।

(२) जो काल अभी है, उसे ‘वर्तमान काल’ और उसकी प्रतिपादक क्रिया को वर्तमानकालिक क्रिया कहते हैं ।

(३) जो समय आगे आनेवाला है उसे ‘भविष्यत् काल’ और उसकी बोधक क्रिया को भविष्यत्कालिक क्रिया कहते हैं ।

भूतकाल के तीन भेद होते हैं—१. सामान्य (पूर्ण) १. अनद्यतन^१ (आसन्न) परोक्ष^२ ।

१. ‘अतीतायाः रात्रेः पथार्धेन, आगमिन्याः रात्रेः पूर्वार्धेन च सहितः कालः ‘अद्यतनः’—तद्विभोऽनद्यतनः ।’ अर्थात् पूर्वं दिन की आधी रात (१२ बजे) के बाद से लेकर वर्तमान दिन की आधी रात (१२ बजे) तक के काल को ‘अद्यतन काल’ और उससे मिला काल को ‘अनद्यतन काल’ कहते हैं ।

२. दे० ‘परोक्षे लिङ्’—भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्घातो लिङ् ।

भविष्यत् काल के भी दो भेद होते हैं—१. अनद्यतन^१ (आसन्न) और सामान्य (पूर्ण) । इस प्रकार काल के ६ भेद होते हैं ।

पुरुष

प्रत्येक धातु के प्रत्येक लकार में जो रूप होते हैं वे तीन वर्गों में विभाजित हैं—१. प्रथम पुरुष, २. मध्यम पुरुष, और ३. उत्तम पुरुष ।

क्रिया के साथ युष्मत् या अस्मद् शब्द से भिन्न शब्दों का प्रयोग रहने पर प्रथम (अन्य) पुरुष, युष्मद् शब्द का प्रयोग रहने पर मध्यम पुरुष और अस्मद् शब्द का प्रयोग रहने पर उत्तम पुरुष की क्रिया होती है । कर्ता का जो वचन रहे वही वचन क्रिया का भी होता है ।

अनुशीलनी कारिका

युष्मदस्मत्-प्रयोगाभ्यां भिन्नं नामाभिधीयते ।
 नाम युष्मत् तथा चाऽस्मत् कर्तरीत्यभिधीयते ॥
 आद्यमध्योत्तमैः पुमिर्योजनीयाः प्रयत्नतः ।
 नाम कर्तरि चाद्यस्य क्रिया पुंसः प्रयुज्यते ॥
 युष्मत्कर्तरि मध्यस्य भवेत् पुंसः क्रियापदम् ।
 अस्मत्कर्तृपदे च स्यादुत्तमस्य क्रियापदम् ॥

नोट—(१) यदि वाक्य में दो अथवा दो से अधिक कर्ता च शब्द से जुड़े हुए हों और उनमें एक उत्तम पुरुष, दूसरा मध्यम पुरुष तथा तीसरा प्रथम पुरुष हो तो क्रिया-उत्तम-पुरुष के अनुसार होगी और क्रिया में वचन कर्ताओं की संख्या के अनुसार होगा । अर्थात् वाक्य में दो से अधिक कर्ता होने पर क्रिया बहुवचनान्त तथा दो कर्ता होने पर द्विवचनान्त होगी । जैसे—

कृष्णः, त्वम् अहं च अत्र तिष्ठामः (कृष्ण, तू और मैं यहाँ खड़े हैं) ।

कथं नाहं, त्वं गोविन्दश्च मृगयार्थं गच्छेम ? (तुम, मैं और गोविन्द शिकार के लिये क्यों न जावें, ?

१. दे० 'अनद्यतने लुट्'— भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोलुट् ।

(२) यदि वाक्य में एक कर्ता मध्यम पुरुष तथा दूसरा उत्तम पुरुष का हो और दोनों कर्ता 'च' शब्द से जुड़े हों तो क्रिया उत्तम पुरुष की होगी । और उनका वचन उपर्युक्त नियम के अनुसार होगा । यथा —

त्वम् अहं च पचावः (तुम और मैं पकाते हैं ।)

(३) यदि वाक्य में एक कर्ता प्रथम पुरुष का और दूसरा मध्यम पुरुष का हो तो क्रिया मध्यम पुरुष के अनुसार होगी । यथा—

त्वं यज्ञदत्तः कर्णश्च अत्रैव तिष्ठत (तुम, यज्ञदत्त और कर्ण यहीं रहो) ।

(४) यदि वाक्य में भिन्न भिन्न पुरुषों के कर्ता 'च' से न मिल कर 'वा' शब्द से मिले हों तो सबसे अन्तिम कर्ता के अनुसार क्रिया में पुरुष और वचन होंगे । जैसे—

१—स यूयं वा एतत् कर्म कुरुत (वह या तुम यह काम करो ।)

२—स, त्वम् अहं वा एतद् दुष्करं सम्पादयितुं शक्नोमि (वह, तुम या मैं इस कठिन काम को कर सकता हूँ ।)

३—त्वं तव भ्रातरो वा न्यायालयं गच्छेयुः (तुम या तुम्हारे भाई कचहरी जायें) ।

(५) 'युष्मद्' शब्द के स्थान पर भी सम्मान सूचित करने के लिये 'भवत्' शब्द का प्रयोग करने पर 'भवत्' शब्द के साथ मध्यम पुरुष न आकर प्रथम पुरुष ही आता है । यथा —

किं करोति भवान् ? (आप क्या करते हैं ?)

अभ्यासार्थ प्रश्न

शुद्ध कीजिए—सखे ! अहं च त्वं च काशीं गच्छथ । भरत ! त्वं शत्रुघ्नश्च अयोध्यायां तिष्ठताम् । वयं यूयं च कुत्र स्थास्यथ ? स च अहं पाठशालायां गमिष्यतः । वयं च ते च चन्द्रम् अपश्यन् । अहं त्वं वा वेदम् अपठम् । स त्वं रामश्च श्लोकं पठन्ति । त्वं भरतश्च दण्डकारण्यं गच्छताम् । भद्र ! न वयं वा यूयं वा कुपये स्थास्यामि । युवां मम त्रयो मित्राश्च वाराणसीं गच्छन्ति ।

कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य और भाववाच्य

(१) कर्तृवाच्य—जहाँ 'कर्ता' प्रधानरूप से वाच्य रहता है वहाँ सकर्मक

या अकर्मक धातु से कर्ता में लकार (तिङ्) होता है, और तिङन्त क्रियापद कर्ता के अनुसार बदलता है। इसी को 'कर्तृवाच्य' कहते हैं। (पृ ९६ भी देखें)

(२) कर्मवाच्य—जहाँ 'कर्म' प्रधानरूप से वाच्य रहता है वहाँ सकर्मक धातु से कर्म में लकार होता है और क्रियापद कर्म के अनुसार बदलता है। इसको 'कर्मवाच्य' कहते हैं।

(३) भाववाच्य—जहाँ 'भाव' (क्रिया) प्रधान रहता है वहाँ अकर्मक धातु से भाव में लकार होता है और क्रियापद नित्य एकवचनान्त ही होता है। इसी को 'भाववाच्य' कहते हैं।

अनुशीलनी कारिका

- (१) प्रयोगाः षड्विधा ज्ञेयाः सामान्येन तु संस्कृते ।
 सकर्मकाऽकर्मकयोः कर्मणि स्युस्तथा पुनः ॥
 भावे द्विकर्मके कर्मकर्तर्येवं हि शास्त्रतः ॥
- (२) कर्तृ-कर्म-क्रियायुक्तः प्रयोगः स्यात् सकर्मकः ।
 अकर्मकः कर्मशून्यः कर्मद्वन्द्वो द्विकर्मकः ॥
 धात्वर्थो भाव इत्युक्तो भावना सैव च क्रिया ।
 उत्पादना च तन्नाम शास्त्रविद्भिः प्रदर्शितम् ॥

(१) कर्तृवाच्य में कर्ता प्रथमान्त, कर्म द्वितीयान्त तथा क्रिया के पुरुष-वचन कर्ता के अनुसार होते हैं। यथा—'बालिका पुष्पं चिनोति।'।

(२) कर्मवाच्य में कर्ता तृतीयान्त, कर्म प्रथमान्त तथा क्रिया के पुरुष-वचन कर्म के अनुसार होते हैं। यथा—रामेण वेदाः पठ्यन्ते।'।

(३) भाववाच्य में कर्ता कर्मवाच्यवत् तृतीयान्त होता है, पर कर्म नहीं होता तथा क्रिया सदैव प्रथम (अन्य) पुरुष की एकवचनान्त ही होती है। यथा—अस्माभिः स्थायते'। इत्यादि ।

अनुशीलनी कारिका

- (१) प्रयोगे कर्तृवाच्यस्य कर्तरि प्रथमा भवेत् ।
द्वितीया कर्मणि, तथा क्रिया कर्तृपदान्विता ॥
- (१) प्रयोगे कर्मवाच्यस्य तृतीया स्यात् कर्तरि ।
कर्मणि प्रथमा चैव क्रिया कर्मानुसारिणी ॥
- (३) कर्माभावः सदा भावे तृतीया चैव कर्तरि ।
प्रथमः पुरुषश्चैकवचनं च क्रियापदे ॥

उदाहरण-माला (छन्दोबद्धा)

- (१) रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिम् ।
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडामणिम् ॥
- (२) सज्जनः सेव्यते धर्मः प्रजामिः पूज्यते नृपः ।
मूर्खेण लभ्यते दुःखं पण्डितैः प्राप्यते सुखम् ॥
- (३) पापाद् विरम्यते सद्भिरज्ञैर्विपदि मुह्यते ।
स्वगेहे स्पृह्यते मूर्खैर्विद्वद्भिः स्थोयते सुखम् ॥

सकर्मक और अकर्मक

अनुशीलनी कारिका

धातवो भ्वाद्यो ज्ञेयास्तेषु केचिदकर्मकाः ।
सकर्मकाश्च कतिचित् कतिचिच्च द्विकर्मकाः ॥
फलव्यापारयोरेक-निष्ठतायामकर्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्मिमेव सकर्मक उदाहृतः ॥

(१) अकर्मक धातु उसे कहते हैं—जिसका फल और व्यापार एक ही आश्रय में हो जैसे—‘रामः शेते’। यहाँ विश्राम रूप फल और चक्षुर्निमीलनादि

१. फल-समानाधिकरणव्यापारवाक्यत्वम्—‘अकर्मकत्वम्’ ।

रूप व्यापार दोनों राम में ही हैं। अतः शीङ् धातु अकर्मक है। इसी प्रकार 'बालकः हसति' यहाँ भी हँसना रूप व्यापार और उसका फल दोनों एक बालक में ही हैं।

(२) सकर्मक धातु उसे कहते हैं—जिसके फल और व्यापार भिन्न-भिन्न आश्रय में रहते हों। जैसे—'देवदत्तः तण्डुलं पचति' यहाँ विक्लृप्तिरूप फल तण्डुल में और पाकरूप व्यापार देवदत्त में है, अतः पच् धातु सकर्मक है। इसी प्रकार 'रामः वनं गच्छति' यहाँ गमनरूप व्यापार राम में है किन्तु इसका फल (वन-संयोग) वन में है।

सामान्य नियम—साकांक्ष क्रिया 'सकर्मक कहलाती है। यथा—पठति, खादति आदि। यहाँ—क्या पढ़ता है, क्या खाता है, यह आकांक्षा होती है। एवं—निराकांक्ष क्रिया 'अकर्मक' कहलाती है। यथा—जागति, हसति इत्यादि। यहाँ—क्या जागता है, क्या हँसता है, यह आकांक्षा नहीं होती।

साधारणतः—लजाना, रहना, ठहरना, जागना, बढ़ना, क्षय होना, डरना, जीना, मरना, सोना, खेलना, रुचना, प्रकाशित होना—इतने अर्थवाले धातु अकर्मक होते हैं और गमनादि धातु सकर्मक तथा दुहादि धातु (दे० पृ० ९५ भी) द्विकर्मक होते हैं।

अनुशीलनी कारिका

(१) लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणं वृद्धि-क्षय-भय-जीवन-मरणम् ।
शयन-क्रोडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

(२) गमने भक्षणे याने हनने भाषणे तथा ।
अर्जने वर्जने पाने रक्षणे करणे तथा ॥
परिधाने तथा दाने श्रवणे क्षालने तथा ।
भजनं नमने त्यागे सेवने हवने तथा ॥
एवमादिषु वाच्येषु धातवः कर्मसंयुताः ॥

१. 'फल-व्यधिकरण-व्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम्'

(३) दुहि-याचि-रुचि-प्रच्छि-भिक्षि-चिजो,
 ब्रुवि-शासि-जि-दण्डि-वृ-मन्थि-वदः ।
 इति चोभयकर्मदुहादि विदुः,
 कृषि-नी-वहि-ह-प्रभृतीति परम् ॥

अथवा

गौणं कर्म दुहादीनां प्रधानं नी-ह-कृष्-वहाम् ।
 उक्तं तिळादिभिर्नित्यं ण्यन्ते कर्ता च कर्म यत् ॥
 प्रथमा जायते तत्र द्वितीया च ततोऽन्यतः ।
 द्विकर्मणां तु धातूनां व्यवस्था कीर्तिता बुधैः ॥

उदाहरणमाला (छन्दोबद्धा)

- (१) वसन्ति मुनयोऽरण्ये रात्रौ जागर्ति पेचकः ।
 कुपथ्यैर्वर्धन्ते व्याधिरायुः क्षयति किल्बिषैः ॥
- (२) कुवाक्यं नैव भाषेत सेवेत सततं गुरुम् ।
 पठेत् पाठ श्रमेणैव क्रोधं यत्नेन वज्रयेत् ॥
- (३) धेनुं दोग्धि पयो गोपो दीनोऽर्थं याचते नृपम् ।
 रुरोध गां व्रजं-कृष्णो गुरुं धर्मं स पृच्छति ॥
 चिन्वन्ति ते तरुं पुष्पं ब्रूते पुत्रं हितं पिता ।
 देवं वरं वृणोत्येव शिशुं गहं निनाय सः ॥

प्रत्ययान्तधातुः

(१) एयन्तप्रकरणम्

तत्प्रयोजको हेतुश्च—

कर्ता के प्रयोजक (प्रेरक) की हेतुसंज्ञा होती है ।

हेतुमति च—

प्रवर्तक (प्रेरक) व्यापार में धातु से 'णिच्' प्रत्यय होता है । णिच् में इकार मात्र शेष रहता है । सभी धातुओं में प्रेरक व्यापार प्रतीत कराने के लिये णिच् प्रत्यय जोड़ा जाता है । णिच् प्रत्यय जिसके अन्त में रहता है 'ण्यन्त' कहलाता है । सभी ण्यन्त^१ धातुओं से परस्मैपद और आत्मनेपद विवक्षानुसार होते हैं ।

विमर्श

(१) उपर्युक्त णिच् में 'इ' का 'अय्' के रूप में श्रवण होता है ।

(२) प्रायः अजन्त धातु से णिच् होने पर अन्त्य—'इ, उ, ऋ' के स्थान पर क्रम से आय्, आव्, आर् का श्रवण होता है । यथा—क्षि-क्षाय्, भू-भावि, कृ-कारि, इत्यादि ।

(३) प्रायः धातुके उपधा^२ में आकार वा ह्रस्व 'इ, उ, ऋ' वणं रहे तो उसके स्थान पर क्रम से आय्, आव्, अर्, का श्रवण होता है । यथा—पच्-पाचि-सिच्-सेचि, बुध्-बोधि, दृश्-दर्शि, इत्यादि ।

(४) जिन धातुओंके अन्तमें 'अस्' हो तथा घट्, व्यथ्, प्रथ्, नट्, ज्वर्, स्पृ, ट्, चल्, सर्, जन्, रञ्ज्, आदि धातुओंकी उपधा में ह्रस्व अकार ही णिच् में रहता है^३ । अर्थभेद से कुछ धातु ह्रस्व और दीर्घ उभयविध प्रयुक्त होते हैं । यथा—गम्-गमि, रम्-रमि, नम्-नमि, घट्-घटि, अप् (पाक अर्थ में—अपि अन्यत्र आपि) ।

१. दे 'सनाद्यन्ता धातवः' (सू०) ।

२. दे० 'अलोन्त्यात् पूर्वं उपधा' (सू०) ।

३. दे० 'मितां ह्रस्वः' (सू०) ।

(५) जृ और जागृ के स्थान पर-जरि तथा जागरि का प्रयोग होता है । एवं-
हृन्-घाति, पा-(रक्षा) पालि, शद्-शाति, रम्-लम्--रम्भि, गूह-गूहि,
दूष्-दूषि-दोषि, रध्-रन्धि, प्री-प्रीणि-प्रापि, भो-भीषि, घू-घूनि-
घावि, स्मी-स्मापि-स्मायि, पा--(पीना) पायि, इ--गमि, इत्यादि ।

अनुशीलनी कारिका

प्रेरणायां च धातोः स्यात् सदा णिच् प्रत्ययः खलु ।
प्रयोजकानुसारेण जायते च क्रियापदम् ॥
गतिबुद्धयशनार्थेषु शब्दकर्मस्वकर्मसु ।
अहेतौ यो भवेत् कर्ता स हेतौ कर्म जायते ॥

अथवा

गमनाहारबोधार्थ-शब्दार्थाऽकर्मधातुषु ।
अणिजन्तेषु यः कर्ता स्याण्णिजन्तेषु कर्म तत् ॥

उदाहरणमाला (छन्दोबद्धा)

शिष्यो बोधयति मोमांसां शिष्यं बोधयते गुरुः ।
पुत्रं गमयति प्राज्ञो जलं पाययति प्रभुः ॥
वीणां वादयते योषिद् ग्रामे वासयते सुतम् ।
तापयत्यग्निना दुग्धं जीवयत्यम्बुना वृणम् ॥
मारयत्यरिवर्गं स त्याजयत्यम्बरं हरिः ।
विप्रान् भोजयते साधुर्बालं पाययते स्तनम् ॥

- (१) भृत्यः ग्रामं गच्छति, प्रभुः भृत्यं ग्रामं गमयति ।
- (२) पुत्रः अन्नं भुङ्क्ते, माता पुत्रम् अन्नं भोजयति ।
- (३) शिष्यः धर्मं बुध्यते, गुरुः शिष्यं धर्मं बोधयति ।
- (४) विष्णुमित्रः वेदम् अधीते, अध्यापकः विष्णुमित्रं वेदम् अध्यापयति ।
- (५) पुत्रः शेते, माता पुत्रं शाययति ।

अनुशीलनी कारिका

नी-खाद्योरादिशब्दाय-क्रन्दिह्वानां तथा पुनः ।
प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं कदाचिन्नोपजायते ॥

उदाहरण-माला

- (१) देवदत्तः भारं नयति, यज्ञदत्तो देवदत्तेन भारं नाययति ।
(२) पुत्रः अन्नं खादति, माता पुत्रेण अन्नं खादयति ।
(३) माणवकः ओदनम् अत्ति, माणवकेन ओदनम् आदयते ।

अनुशीलनी कारिका

हृ-कृ-कर्ता च कर्म स्याण्णिजन्तत्वे विभाषया ।
अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपद एव तु ॥

उदाहरणमाला

- (१) भृत्यः भारं हरति, हारयति भारं भृत्यं भृत्येन वा ।
(२) पुत्रः स्वकार्यं करोति, कारयति स्वकार्यं पुत्रं पुत्रेण वा ।
(३) शिष्यः देवम् अभिवन्दति, अभिवादयते देवं शिष्यं शिष्येण वा ।
(४) शिशुः चन्द्रं पश्यति, दर्शयते चन्द्रं शिशुं शिशुना वा ।

धातुरूपाणि—

(१) ष्ठा—स्था = स्थापि (गति और निवृत्ति कराना)

(लट्)

(लृट्)

स्थापयति स्थापयतः स्थापयन्ति स्थापयिष्यति स्थापयिष्यतः स्थापयिष्यन्ति
स्थापयसि स्थापयथः स्थापयथ स्थापयिष्यसि स्थापयिष्यथः स्थापयिष्यथ
स्थापयामि स्थापयावः स्थापयामः स्थापयिष्यामि स्थापयिष्यावः स्थापयिष्यामः

(लोट्)

(लङ्)

स्थापयतु-त्ताद् स्थापयतां स्थापयन्तु अस्थापयत् अस्थापयताम् अस्थापयन्
स्थापय-त्ताद् स्थापयतम् स्थापयत अस्थापयः अस्थापयतम् अस्थापयत
स्थापयामि स्थापयाव स्थापयाम अस्थापयम् अस्थापयाव अस्थापयाम

(वि० लिङ्)

स्थापयेत्	स्थापयेताम्	स्थापयेयुः
स्थापयेः	स्थापयेतम्	स्थापयेत
स्थापयेयम्	स्थापयेव	स्थापयेम

(२) ज्ञा-ज्ञापि (ज्ञान और ज्ञापन कराना)

(लट्)

(लृट्)

ज्ञापयति	ज्ञापयतः	ज्ञापयन्ति	ज्ञापयिष्यति	ज्ञापयिष्यतः	ज्ञापयिष्यन्ति
ज्ञापयसि	ज्ञापयथः	ज्ञापयथ	ज्ञापयिष्यसि	ज्ञापयिष्यथः	ज्ञापयिष्यथ
ज्ञापयामि	ज्ञापयावः	ज्ञापयामः	ज्ञापयिष्यामि	ज्ञापयिष्यावः	ज्ञापयिष्यामः

(लोट्)

(लङ्)

ज्ञापयतु-तात्	ज्ञापयताम्	ज्ञापयन्तु	अज्ञापयत्	अज्ञापयताम्	अज्ञापयन्
ज्ञापय-तात्	ज्ञापयतम्	ज्ञापयत	अज्ञापयः	अज्ञापयतम्	अज्ञापयत
ज्ञापयानि	ज्ञापयाव	ज्ञापयाम	अज्ञापयम्	अज्ञापयाव	अज्ञापयाम

(वि० लिङ्)

ज्ञापयेत्	ज्ञापयेताम्	ज्ञापयेयुः
ज्ञापयेः	ज्ञापयेतम्	ज्ञापयेत
ज्ञापयेयम्	ज्ञापयेव	ज्ञापयेम

(२) श्रु = श्रावि (सुनाना)

(लट्)

(लृट्)

श्रावयति	श्रावयतः	श्रावयन्ति	श्रावयिष्यति	श्रावयिष्यतः	श्रावयिष्यन्ति
श्रावयसि	श्रावयथः	श्रावयथ	श्रावयिष्यसि	श्रावयिष्यथः	श्रावयिष्यथ
श्रावयामि	श्रावयावः	श्रावयामः	श्रावयिष्यामि	श्रावयिष्यावः	श्रावयिष्यामः

(लोट्)

श्रावयतु-तात्	श्रावयताम्	श्रावयन्तु
श्रावय-तात्	श्रावयतम्	श्रावयत
श्रावयाणि	श्रावयाव	श्रावयाम

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अश्रावयत्	अश्रावयताम्	अश्रावयन्	श्रावयेत्	श्रावयेतां	श्रावयेयुः
अश्रावयः	अश्रावयतम्	अश्रावयत	श्रावयेः	श्रावयेतम्	श्रावयेत
अश्रावयम्	अश्रावयाव	अश्रावयाम	श्रावयेयं	श्रावयेव	श्रावयेम

(३) दृश्=दर्शि (देखाना)

(लट्)

(लृट्)

दर्शयति	दर्शयतः	दर्शयन्ति	दर्शयिष्यति	दर्शयिष्यतः	दर्शयिष्यन्ति
दर्शयसि	दर्शयथः	दर्शयथ	दर्शयिष्यसि	दर्शयिष्यथः	दर्शयिष्यथ
दर्शयामि	दर्शयावः	दर्शयामः	दर्शयिष्यामि	दर्शयिष्यावः	दर्शयिष्यामः

(लोट्)

दर्शयतु-तात्

दर्शयताम्

दर्शयन्तु

दर्शय-तात्

दर्शयतम्

दर्शयत

दर्शयानि

दर्शयाव

दर्शयाम

(लङ्)

अदर्शयत्

अदर्शयताम्

अदर्शयन्

अदर्शयः

अदर्शयतम्

अदर्शयत

अदर्शयम्

अदर्शयाव

अदर्शयाम

(वि० लिङ्)

दर्शयेत्

दर्शयेतां

दर्शयेयुः

दर्शयेः

दर्शयेतं

दर्शयेत

दर्शयेयं

दर्शयेव

दर्शयेम

(४) खाद्य=खादि (भोजन कराना)

(लट्)

खादयति

खादयतः

खादयन्ति

खादयसि

खादयथः

खादयथ

खादयामि

खादयावः

खादयामः

(लृट्)

खादयिष्यति	खादयिष्यतः	खादयिष्यन्ति
खादयिष्यसि	खादयिष्यथः	खादयिष्यथ
खादयिष्यामि	खादयिष्यावः	खादयिष्यामः

(लोट्)

खादयतु-त्तात्	खादयताम्	खादयन्तु
खादय-तात्	खादयतम्	खादयत
खादयानि	खादयाव	खादयाम

(लङ्)

अखादयत्	अखादयताम्	अखादयन्
अखादयः	अखादयतम्	अखादयत
अखादयम्	अखादयाव	अखादयाम

(वि० लिङ्)

खादयेत्	खादयेताम्	खादयेयुः
खादयेः	खादयेतम्	खादयेत
खादयेयं	खादयेव	खादयेम

(५) हुन् = घाति (मरवाना)

(लट्)

घातयति	घातयतः	घातयन्ति	घातयिष्यति	घातयिष्यतः	घातयिष्यन्ति
घातयसि	घातयथः	घातयथ	घातयिष्यसि	घातयिष्यथः	घातयिष्यथ
घातयामि	घातयावः	घातयामः	घातयिष्यामि	घातयिष्यावः	घातयिष्यामः

(लोट्)

घातयतु-त्तात्	घातयताम्	घातयन्तु
घातय-तात्	घातयतम्	घातयत
घातयानि	घातयाव	घातयाम

(लङ्)

अघातयत्	अघातयताम्	अघातयन्	घातयेत्	घातयेतां	घातयेयुः
अघातयः	अघातयतम्	अघातयत	घातयेः	घातयेतं	घातयेत
अघातयम्	अघातयाव	अघातयाम	घातयेयं	घातयेव	घातयेम

(वि० लिङ्)

(६) दा = दापि (दान कराना)

(लट्)

(लृट्)

दापयति	दापयतः	दापयन्ति	दापयिष्यति	दापयिष्यतः	दापयिष्यन्ति
दापयसि	दापयथः	दापयथ	दापयिष्यसि	दापयिष्यथः	दापयिष्यथ
दापयामि	दापयावः	दापयामः	दापयिष्यामि	दापयिष्यावः	दापयिष्यामः

(लोट्)

दापयतु-तात्

दापयताम्

दापयन्तु

दापय-तात्

दापयतम्

दापयत

दापयानि

दापयाव

दापयाम

(७) जन् = जानि (उत्पन्न कराना)

(लट्)

(लृट्)

जनयति ^१	जनयतः	जनयन्ति	जनयिष्यति	जनयिष्यतः	जनयिष्यन्ति
जनयसि	जनयथः	जनयथ	जनयिष्यसि	जनयिष्यथः	जनयिष्यथ
जनयामि	जनयावः	जनयामः	जनयिष्यामि	जनयिष्यावः	जनयिष्यामः

(लोट्)

जनयतु-तात्

जनयताम्

जनयन्तु

जनय-तात्

जनयतम्

जनयत

जनयानि

जनयाव

जनयाम

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अजनयत्	अजनयताम्	अजनयन्	अजनेत्	अजनेतां	अजनेयुः
अजनयः	अजनयतम्	अजनयत	अजनेः	अजनेतम्	अजनेत
अजनयम्	अजनयाव	अजनयाम	अजनेयम्	अजनेव	अजनेम

(८) युज = याजि (मिलाता)

(लट्)

(लृट्)

योजयति	योजयतः	योजयन्ति	योजयिष्यति	योजयिष्यतः	योजयिष्यन्ति
योजयसि	योजयथः	योजयथ	योजयिष्यसि	योजयिष्यथः	योजयिष्यथ
योजयामि	योजयावः	योजयामः	योजयिष्यामि	योजयिष्यावः	योजयिष्यामः

१. 'मितां ह्रस्वः' सू० । 'बुध-युध-नद्य-जनेङ्' - इति परस्मैपदम् ।

(लोट्)

योजयतु-तात्	योजयताम्	योजयन्तु
योजय-तात्	योजयतम्	योजयत
योजयानि	योजयाव	योजयाम
(लङ्)		(वि० लि०)

अयोजयत्	अयोजयताम्	अयोजयन्	योजयेत्	योजयेताम्	योजयेयुः
अयोजयः	अयोजयतम्	अयोजयत	योजयेः	योजयेतम्	योजयेत
अयोजयम्	अयोजयाव	अयोजयाम	योजयेयम्	योजयेव	योजयेम

(६) कृ = कारि (कराना)

(लट्)

(लृट्)

कारयति	कारयतः	कारयन्ति	कारयिष्यति	कारयिष्यतः	कारयिष्यन्ति
कारयसि	कारयथः	कारयथ	कारयिष्यसि	कारयिष्यथः	कारयिष्यथ
कारयामि	कारयावः	कारयामः	कारयिष्यामि	कारयिष्यावः	कारयिष्यामः

(लोट्)

कारयतु-तात्	कारयताम्	कारयन्तु
कारय-तात्	कारयतम्	कारयत
कारयाणि	कारयाव	कारयाम

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अकारयत्	अकारयताम्	अकारयन्	कारयेत्	कारयेतां	कारयेयुः
अकारयः	अकारयतम्	अकारयत	कारयेः	कारयेतम्	कारयेत
अकारयम्	अकारयाव	अकारयाम	कारयेयम्	कारयेव	कारयेम

(२) सन्नन्तप्रकरणम्

‘सनाद्यन्ता धातवः’—सन् से लेकर ‘कमेणिङ्’ सूत्रविहित ‘णिङ्’ पर्यन्त द्वादश प्रत्ययान्तों की धातुसंज्ञा होती है । सन्नन्त धातुओं की पदव्यवस्था इनके मूलरूपानुसार ही होती है ।

(१) सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाचारक्विप्-णिज्-यङोः ।

यगाय-ईयङ् णिङ् चेति द्वादशाऽमी सनादयः ॥

(२) उक्तो यो यत्पदी धातुः सन्नन्तोऽपि स तत्पदी ।

सर्वत्राऽयं विधिर्ज्ञेयः स्मृद्दशादौ^१ व्यतिक्रमः ॥

‘धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा’ (सन्)—‘इष्’ धातु का जो कर्ता, वही कर्ता हो जिसका, ऐसे धातु से इच्छा अर्थ में सन् प्रत्यय विकल्प से होता है । जैसे—

‘रामः पठितुम् गच्छति’ यहाँ इष् धातु का कर्ता राम है और वही राम पठ धातु (पठितुम्) का भी कर्ता है तथा इष् धातु (पठितुम्) कर्म भी है, अतः पठ धातु से ‘सन्’ प्रत्यय हुआ ।

नोट—कोई क्रिया करने की इच्छा अर्थ में उस क्रियाबोधक धातु में विकल्प से सन् प्रत्यय लगता है । ‘सन्’ में ‘स’ शेष वचता है । सन् होने पर लिट् लकार के समान धातु को द्वित्व, अभ्यास कार्य तथा भ्वादिगणीय धातुओं के समान शप् (अ) विकरण होता है ।

अनुशीलनी कारिका

समानकर्तृकाद् धातोरिच्छार्थे सन् भवेत् खलु ।

इच्छाया यो भवेत् कर्ता कर्मणोऽपि स एव चेत् ॥

इच्छार्थे सर्वधातुभ्यः ‘सन्’ हि सर्वत्र जायते ।

उदाहरणमाला (छन्दोबद्धा)

पिपठिषति खगोलं भूमिपो दूरदर्शी

जिगमिषति नरेशः स्वं गृहं तस्य देशात् ।

विवरिषति नलं तं भीम-कन्या सुसाध्वी

तितरिषति नदीशं रामचन्द्रो नरेशः ॥

स जिगमिषति भूपालं स जिघृक्षति रावणम् ।

बुभूषति नैलो राजा तं सुषुप्सति बालकः ॥

सुषुप्साम्यहमत्रैव चिकीर्षामि घटं नवम् ।

जिहीर्षति खलः सीतां मुमूर्षति खगेश्वरः ॥

१. दे० ‘ज्ञा-श्रु-स्मृ-दशां सतः’ सू०, धर्मं जिज्ञासते, गुरुन् श्रुश्रूषते, सुस्मृषते दिदृक्षते ।

धातुरूपाणि

(१) पठ् = पठितुमिच्छति-पिपठिषति ।

(लट्)

पिपठिषति	पिपठिषतः	पिपठिषन्ति
पिपठिषसि	पिपठिषथः	पिपठिषथ
पिपठिषामि	पिपठिषावः	पिपठिषामः

(लृट्)

(लोट्)

पिपठिष्यति	पिपठिष्यतः	पिपठिष्यन्ति	पिपठिषतु-तात्	पिपठिषतां	पिपठिषन्तु
पिपठिष्यसि	पिपठिष्यथः	पिपठिष्यथ	पिपठिष-तात्	पिपठिषतं	पिपठिषत
पिपठिष्यामि	पिपठिष्यावः	पिपठिष्यामः	पिपठिषाणि	पिपठिषाव	पिपठिषाम

(लङ्)

(बि० लिङ्)

अपिपठिषत्	अपिपठिषताम्	अपिपठिषन्	पिपठिषेत्	पिपठिषेतां	पिपठिषेयुः
अपिपठिषः	अपिपठिषतम्	अपिपठिषत	पिपठिषेः	पिपठिषेतं	पिपठिषेत
अपिपठिषम्	अपिपठिषाव	अपिपठिषाम	पिपठिषेयं	पिपठिषेव	पिपठिषेव

(२) अद् = अत्तुमिच्छति-जिघत्सति ।

(लट्)

जिघत्सति	जिघत्सतः	जिघत्सन्ति
जिघत्ससि	जिघत्सथः	जिघत्सथ
जिघत्सामि	जिघत्सावः	जिघत्सामः

(लृट्)

(लोट्)

जिघत्सिष्यति	जिघत्सिष्यतः	जिघत्सिष्यन्ति	जिघत्सतु-तात्	जिघत्सतां	जिघत्सन्तु
जिघत्सिष्यसि	जिघत्सिष्यथः	जिघत्सिष्यथ	जिघत्स-तात्	जिघत्सतं	जिघत्सत
जिघत्सिष्यामि	जिघत्सिष्यावः	जिघत्सिष्यामः	जिघत्सानि	जिघत्साव	जिघत्साम

(लङ्)

(बि० लिङ्)

अजिघत्सत्	अजिघत्सताम्	अजिघत्सन्	जिघत्सेत्	जिघत्सेतां	जिघत्सेयुः
अजिघत्सः	अजिघत्सतम्	अजिघत्सत	जिघत्सेः	जिघत्सेतं	जिघत्सेत
अजिघत्सम्	अजिघत्साव	अजिघत्साम	जिघत्सेयं	जिघत्सेव	जिघत्सेव

(३) कृ = कर्तुमिच्छति-चिकीर्षति ।

(लट्)

चिकीर्षति	चिकीर्षतः	चिकीर्षन्ति
चिकीर्षसि	चिकीर्षथः	चिकीर्षथ
चिकीर्षामि	चिकीर्षावः	चिकीर्षामः

(लृट्)

(लोट)

चिकीर्षिष्यति	चिकीर्षिष्यतः	चिकीर्षिष्यन्ति	चिकीर्षन्तु-तात्	चिकीर्षतां	चिकीर्षन्तु
चिकीर्षिष्यसि	चिकीर्षिष्यथः	चिकीर्षिष्यथ	चिकीर्षन्तात्	चिकीर्षतं	चिकीर्षत
चिकीर्षिष्यामि	चिकीर्षिष्यावः	चिकीर्षिष्यामः	चिकीर्षाणि	चिकीर्षाव	चिकीर्षाम

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अचिकीर्षत्	अचिकीर्षताम्	अचिकीर्षन्	चिकीर्षेत्	चिकीर्षेतां	चिकीर्षेयुः
अचिकीर्षः	अचिकीर्षतम्	अचिकीर्षत	चिकीर्षेः	चिकीर्षेतं	चिकीर्षेत
अचिकीर्षम्	अचिकीर्षाव	अचिकीर्षाम	चिकीर्षेयं	चिकीर्षेव	चिकीर्षेम

(४) दृश् = द्रष्टुमिच्छति-दिदृक्षते ।

(लट्)

(लृट्)

दिदृक्षते	दिदृक्षेते	दिदृक्षन्ते	दिदृक्षिष्यते	दिदृक्षिष्येते	दिदृक्षिष्यन्ते
दिदृक्षसे	दिदृक्षेथे	दिदृक्षध्वे	दिदृक्षिष्यसे	दिदृक्षिष्येथे	दिदृक्षिष्यध्वे
दिदृक्षे	दिदृक्षावहे	दिदृक्षामहे	दिदृक्षिष्ये	दिदृक्षिष्यावहे	दिदृक्षिष्यामहे

(लोट्)

दिदृक्षताम्	दिदृक्षेताम्	दिदृक्षन्ताम्
दिदृक्षस्व	दिदृक्षेथाम्	दिदृक्षध्वम्
दिदृक्षौ	दिदृक्षावहौ	दिदृक्षामहौ

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अदिदृक्षत्	अदिदृक्षताम्	अदिदृक्षन्त	दिदृक्षेत्	दिदृक्षेयातां	दिदृक्षेरन्
अदिदृक्षथाः	अदिदृक्षेथाम्	अदिदृक्षध्वम्	दिदृक्षेथाः	दिदृक्षेयाथां	दिदृक्षेध्वम्
अदिदृक्षे	अदिदृक्षावहि	अदिदृक्षामहि	दिदृक्षेय	दिदृक्षेवहि	दिदृक्षेमहि

(५) दा = दातुमिच्छति-दित्सति ।

(लट्)

(लृट्)

दित्सति	दित्सतः	दित्सन्ति	दित्सिष्यति	दित्सिष्यतः	दित्सिष्यन्ति
दित्ससि	दित्सथः	दित्सथ	दित्सिष्यसि	दित्सिष्यथः	दित्सिष्यथ
दित्सामि	दित्सावः	दित्सामः	दित्सिष्यामि	दित्सिष्यावः	दित्सिष्यामः

(लोट्)

दित्सतु-तात्	दित्सताम्	दित्सन्तु
दित्स-तात्	दित्सतम्	दित्सत
दित्सानि	दित्साव	दित्साम

(लङ्)

(वि० लिङ्)

अदित्सत्	अदित्सताम्	अदित्सन्	दित्सेत्	दित्सेताम्	दित्सेयुः
अदित्सः	अदित्सतम्	अदित्सत	दित्सेः	दित्सेतम्	दित्सेत
अदित्सम्	अदित्साव	अदित्साम	दित्सेयम्	दित्सेव	दित्सेम

(३) यङन्त

क्रियासमभिहारे यङ्—किसी क्रिया को बार-बार या बहुत करने को 'क्रियासमभिहार' कहते हैं। इस अर्थ में हलादि एकाच् घातुओं से विकल्प से 'यङ्' । य) प्रत्यय होता है।

नोट—गत्यर्थक घातुओं से वक्रगमन के अर्थ में तथा लुपादि (लुप्, सद्, चर्, जप्, जम्, दह्, दश् तथा गृ) घातुओं से निन्दित क्रिया के अर्थ में ही होता है, क्रियासमभिहार में नहीं।

अनुशीलनी कारिका

एकस्वरसमायुक्ताद् धातोर्व्यञ्जनपूर्वकात् ।

पौनःपुन्ये तथाऽत्यर्थे प्रायश्चो यङ् विधीयते ॥

गत्यर्थेभ्यश्च कौटिन्धे यङन्तादात्मनेपदम् ॥

नोट—यङ् प्रत्यय होने पर मूल घातु में द्वित्व एवं अभ्यास कार्य होते हैं। यङन्त घातु केवल आत्मनेपदी होते हैं और उनमें म्वादिबत् शप् (अ) विकरण यङ् होता है। यथा—पुनः पुनः अतिशयेन वा भवति—बोझ्यते।

१२ सं० व्या०

(१) व्रज्=कुटिलं व्रजति—वाव्रज्यते ।

(लट्)

(लृङ्)

वाव्रज्यते	वाव्रज्येते	वाव्रज्यन्ते	वाव्रजिष्यते	वाव्रजिष्येते	वाव्रजिष्यन्ते
वाव्रज्यसे	वाव्रज्येथे	वाव्रज्यध्वे	वाव्रजिष्यसे	वाव्रजिष्येथे	वाव्रजिष्यध्वे
वाव्रज्ये	वाव्रज्यावहे	वाव्रज्यामहे	वाव्रजिष्ये	वाव्रजिष्यावहे	वाव्रजिष्यामहे

(लोट्)

(लङ्)

वाव्रज्यतां	वाव्रज्येतां	वाव्रज्यन्ताम्	अवाव्रज्यत	अवाव्रज्येताम्	अवाव्रज्यन्त
वाव्रज्यस्व	वाव्रज्येथां	वाव्रज्यध्वम्	अवाव्रज्यथाः	अवाव्रज्येथाम्	अवाव्रज्यध्वम्
वाव्रज्यं	वाव्रज्यावहे	वाव्रज्यामहे	अवाव्रज्ये	अवाव्रज्यावहि	अवाव्रज्यामहि

(वि० लिङ्)

वाव्रज्येत	वाव्रज्येयाताम्	वाव्रज्येरन्
वाव्रज्येथाः	वाव्रज्येयाथाम्	वाव्रज्येध्वम्
वाव्रज्येय	वाव्रज्येवहि	वाव्रज्येमहि

(२) श्रु=पुनः पुनः अतिशयेन वा शृणोति—शोश्रूयते ।

(लट्)

(लृङ्)

शोश्रूयते	शोश्रूयेते	शोश्रूयन्ते	शोश्रूयिष्यते	शोश्रूयिष्येते	शोश्रूयिष्यन्ते
शोश्रूयसे	शोश्रूयेथे	शोश्रूयध्वे	शोश्रूयिष्यसे	शोश्रूयिष्येथे	शोश्रूयिष्यध्वे
शोश्रूये	शोश्रूयावहे	शोश्रूयामहे	शोश्रूयिष्ये	शोश्रूयिष्यावहे	शोश्रूयिष्यामहे

(लोट्)

(लङ्)

शोश्रूयतां	शोश्रूयेतां	शोश्रूयन्ताम्	अशोश्रूयत	अशोश्रूयेताम्	अशोश्रूयन्त
शोश्रूयस्व	शोश्रूयेथां	शोश्रूयध्वम्	अशोश्रूयथाः	अशोश्रूयेथाम्	अशोश्रूयध्वम्
शोश्रूयं	शोश्रूयावहे	शोश्रूयामहे	अशोश्रूये	अशोश्रूयावहि	अशोश्रूयामहि

(वि० लिङ्)

शोश्रूयेत	शोश्रूयेयाताम्	शोश्रूयेरन्
शोश्रूयेथाः	शोश्रूयेयाथाम्	शोश्रूयेध्वम्
शोश्रूयेय	शोश्रूयेवहि	शोश्रूयेमहि

(३) दृश् = पुनः पुनः अतिशयेन वा पश्यति — दरीदृश्यते ।

(लट्)

(लृट्)

दरीदृश्यते दरीदृश्येते दरीदृश्यन्ते दरीदृशिष्यते दरीदृशिष्येते दरीदृशिष्यन्ते
दरीदृश्यसे दरीदृश्येथे दरीदृश्यध्वे दरीदृशिष्यसे दरीदृशिष्येथे दरीदृशिष्यध्वे
दरीदृश्ये दरीदृश्यावहे दरीदृश्यामहे दरीदृशिष्ये दरीदृशिष्यावहे दरीदृशिष्यामहे

(लोट्)

(लङ्)

दरीदृश्यतां दरीदृश्येतां दरीदृश्यन्ताम् अदरीदृश्यत अदरीदृश्येताम् अदरीदृश्यन्त
दरीदृशिष्व दरीदृशिष्येथां दरीदृशिष्वं अदरीदृश्येथाः अदरीदृश्येथां अदरीदृश्यध्वम्
दरीदृशिष्यै दरीदृशिष्यावहै दरीदृशिष्यामहै अदरीदृश्ये अदरीदृश्यावहि अदरीदृश्यामहि

(वि० लिङ्)

दरीदृश्येत

दरीदृश्येयाताम्

दरीदृश्येरन्

दरीदृश्येथाः

दरीदृश्येयाथाम्

दरीदृश्येध्वम्

दरीदृश्येय

दरीदृश्येवहि

दरीदृश्येमहि

(४) दा = पुनः पुनः अतिशयेन वा ददाति — देदीयते ।

(लट्)

(लृट्)

देदीयते देदीयेते देदीयन्ते देदीयिष्यते देदीयिष्येते देदीयिष्यन्ते
देदीयसे देदीयेथे देदीयध्वे देदीयिष्यसे देदीयिष्येथे देदीयिष्यध्वे
देदीये देदीयावहे देदीयामहे देदीयिष्ये देदीयिष्यावहे देदीयिष्यामहे

(लोट्)

(लङ्)

देदीयतां देदीयेतां देदीयन्ताम् अदेदीयत अदेदीयेताम् अदेदीयन्त
देदीयस्व देदीयेथां देदीयध्वम् अदेदीयथाः अदेदीयेथाम् अदेदीयध्वम्
देदीयै देदीयावहै देदीयामहै अदेदीये अदेदीयावहि अदेदीयामहि

(वि० लिङ्)

देदीयेत

देदीयेयाताम्

देदीयेरन्

देदीयेथाः

देदीयेयाथाम्

देदीयेध्वम्

देदीयेय

देदीयेवहि

देदीयेमहि

(४) नामधातु

सुबन्त (नाम^१) शब्दों के आगे कुछ प्रत्ययों के लगाने से जो धातु बनते हैं, उन्हें नामधातु कहते हैं । उन धातुओं के रूप भ्वादिगणीय धातुओं के समान होते हैं ।

नाम धातु बनानेके ७ प्रत्यय हैं—१. क्यच्, २. काम्यच्, ३. क्यङ्, ४. क्तिप्, ५. णिच्, ६. क्यप् और ७. णिङ् ।

१-२ क्यच् काम्यच्—आत्म (स्व) सम्बन्धी इच्छा हो तो, उस इच्छा का जो कर्म, अर्थात् अपनी इच्छा का जो विषय (सम्बन्धी) हो, उस इच्छा-विषयक सुबन्त से क्यच् तथा काम्यच् प्रत्यय होता है । (क्यच् में 'य' और काम्यच् में 'काम्य' शेष रहता है ।) यथा—आत्मनः पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति वा । (क्यच् और काम्यच् प्रत्ययान्त धातु परस्मैपदी होता है ।)

नोट—अकारान्त शब्द से क्यच् होने पर क्यच् के परे रहते अन्तिम अकार को ईकार हो जाता है । (दे० 'क्यचि च' सू०) ।

३. क्यङ्—उपमानवाचक कर्तृपद के आगे आचार अर्थ में तथा अभूततदभाव अर्थ में भी क्यङ् (य) प्रत्यय होता है । यथा—(१) कृष्ण इव आचरति = कृष्णायते । (२) अमृशो भृशो भवति = भृशायते । इत्यादि । (क्यङन्त आत्मनेपदी होता है ।)

अनुशीलनी कारिका

इच्छायामेषितुः स्वार्थे क्यच्-काम्यौ कर्मणः परे ।
आचारे चोपमानात् क्यच् तथाऽधिकरणादपि ॥
शब्दादेः करणे क्यङ् स्यात् सुखादिभ्यश्च वेदने ।
वाष्पोष्मादेरुद्धमने रोमन्थाद् वर्तने तथा ॥
उपमानाच्च कर्तुः क्यङ् आचारार्थे प्रजायते ।
भृशादिभ्यश्च्यर्थ एव क्यङन्तादात्मनेपदम् ॥

१. संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण तथा अव्यय शब्दों को 'नाम' कहते हैं ।

४. क्विप्—आचार अर्थ में क्यङ् के समान हो उपमानवाचक सभी प्रातिपदिकों से क्विप् प्रत्यय होता है। यथा—कृष्ण इव आचरति = कृष्णति। कविरिव आचरति = कवयति। इत्यादि। (क्विप् प्रत्ययान्त धातु परस्मैपदी होता है।)

५. णिच्—करने और कहने के अर्थों में कर्मबोधक प्रातिपदिक से तथा अतिक्रमण के अर्थ में करणबोधक प्रातिपदिक से णिच् प्रत्यय होता है। (यथा—(१) पट्टं करोति = पटयति। (२) हितम् आचष्टे = हितयति। (३) अश्वेन नदीम् आक्रामति = अश्वयति, नदीम्। इत्यादि। (णिच् प्रत्ययान्त धातु परस्मैपदी होता है।)

६. क्यप्—लोहितादि तथा 'डाच्' प्रत्ययान्त तद्धित शब्दों से होने के अर्थ में क्यप् (य) प्रत्यय होता है। यथा—लोहितायति—लोहितायते। पटपटायति—पटपटायते। इत्यादि। (क्यप् प्रत्ययान्त धातु उभयपदी होता है।)

७. णिङ्—पुच्छ शब्द से उत्प्रेक्षादि अर्थ में, माण्ड शब्द से इकट्ठा करने के अर्थ में और चोवर शब्द से अर्जन तथा परिधान अर्थों में णिङ् (इ) प्रत्यय होता है। यथा—उत्पुच्छयते। सम्माण्डयते। भिक्षुः सञ्चोवरयते।

अनुशीलनी कारिका

सर्वशब्देभ्य आचारे प्रत्ययः क्विब् हि जायते।

कर्मवाचकशब्देभ्यः करोत्यर्थे ग्रहादिषु ॥

णिच्प्रत्ययो भवत्यत्र नामधातौ यथाक्रमम्।

डाच्प्रत्ययान्तशब्देभ्यो लोहितादिभ्य एव च ॥

क्यप्प्रत्ययो भवत्यर्थे क्रियते शब्दिकैरिह।

उत्क्षेपणार्थे पुच्छादि स्यात् समाचयने तथा ॥

माण्डशब्दादर्जनेऽर्थे परिधाने च चोवरात्।

णिङ्प्रत्ययो भवेदेवमन्येऽप्युद्याः स्वशुद्धिभिः ॥

क्यङन्त शब्दाय धातु के रूप (शब्दं करोति शब्दायते=शब्द करता है)

(लट्)

(लोट्)

शब्दायते	शब्दायेते	शब्दायन्ते	शब्दायताम्	शब्दायेताम्	शब्दायन्ताम्
शब्दायसे	शब्दायेथे	शब्दायध्वे	शब्दायस्व	शब्दायेथाम्	शब्दायध्वम्
शब्दाये	शब्दायावहे	शब्दायामहे	शब्दायै	शब्दायावहै	शब्दायामहै

लृट्)

(लङ्)

शब्दायिष्यते शब्दायिष्येते शब्दायिष्यन्ते अशब्दायत अशब्दायेताम् अशब्दायन्त
शब्दायिष्यसे शब्दायिष्येथे शब्दायिष्यध्वे अशब्दायथाः अशब्दायेथाम् अशब्दायध्वम्
शब्दायिष्ये शब्दायिष्यावहे शब्दायिष्यामहे अशब्दाये अशब्दायावहि अशब्दायामहि

(शेष नामधातुओं के रूप लेखक की 'रूपचन्द्रिका' में देखिये ।)

पदव्यवस्था

आत्मनेपदप्रकरणम्

क्रिया का फल यदि कर्तृगामी हो अर्थात् कर्म करनेवाला ही यदि उस कर्म के फल को प्राप्त करे—तो 'स्वरितेत्'^१ 'बित्' तथा णिजन्त धातुओं से आत्मनेपद होता है और क्रिया का फल यदि परगामी हो तो पूर्वोक्त धातुओं से परस्मैपद होता है । यथा—

'स पचते' (वह अपने लिए पकाता है ।) तथा 'स पचति' (वह दूसरों के लिए पकाता है ।)

किन्तु कुछ धातुओं से नियमतः आत्मनेपद ही होता है । जैसे—'अनुदात्तेत्'^२ (एष् आदि) तथा ङित् (शीङ् आदि) एवं भाववाच्य^३ तथा कर्मवाच्य-में नियमतः आत्मनेपद ही होता है । यथा—'हस्यते बालेन', पठ्यते छात्रेण ग्रन्थः' इत्यादि ।

१. दे० 'स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' 'णिचश्च' (सू०)

२. दे० 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू० । ३. दे० 'भावकर्मणोः' सू० ।

कुछ उपसर्गों के साथ तथा कुछ अर्थों में कतिपय धातुओं से आत्मनेपद ही होता है यथा —

१. 'विपराभ्यां जेः'—वि अथवा परा उपसर्गपूर्वक 'जि' धातु से आत्मनेपद होता है। जैसे—वि जयते, पराजयते। विजयतां देवः, शत्रुं पराजयस्व।

२. 'परिव्यवेभ्यः क्रियः'—परि, वि अथवा अव उपसर्गपूर्वक 'क्री' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—'पुस्कं परिक्रीणीते, अवक्रीणीते वा' (पुस्तक खरीदता है)। 'अन्नं विक्रीणीते' (अनाज बेचता है)।

३. नेविशः—'नि' पूर्वक 'विश' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—'निविशते सन्मार्गम्' (अन्यत्र तु 'झटिति प्रविशति गेहम्')।

४. आङि नुप्रच्छयोः—आङ् अथवा नु उपसर्गपूर्वक 'प्रच्छ' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—आनुते। आपृच्छते।

अनुशीलनी कारिका

जयतेविपराभ्यां च क्रियो विपर्ययात्तथा।

नेविश आङि नुप्रच्छयोः सदा स्यादात्मनेपदम् ॥

५. समवप्रविभ्यः स्थः—सम्, अव, प्र अथवा वि^१ पूर्वक 'स्था' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते।

६. 'उदोऽनूध्वकर्मणि -यदि उठने का अर्थ न रहे तो उत् पूर्वक स्था धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—'ज्ञानाय उत्तिष्ठते' (ज्ञान के लिए प्रयत्न करता है) किन्तु उठने अर्थ में तो—'आसनात् उत्तिष्ठति' होता है।

७. 'उपाद्देवपूजा-सङ्गतिकरण-मित्रकरण पथिष्विति वाच्यम्'—उप उपसर्गपूर्वक 'स्था' धातुओं से अधोलिखित अर्थों में आत्मनेपद होता है—

(क) देवोपासना के अर्थ में यथा—'सूर्यम् उपतिष्ठते'।

१. प्रतिज्ञा अर्थ में 'आङ्' उपसर्गपूर्वक 'स्था' धातु से भी आत्मनेपद होता है। दे० 'आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्'—वैयाकरणाः शब्दं नित्यम् आतिष्ठन्ते।

(ख) संगतिकरण (संगम) के अर्थ में यथा---‘प्रयागे गङ्गा यमुनाम् उपतिष्ठते’ ।

(ग) मैत्रीकरण (मित्र बनाने) के अर्थ में यथा---‘छात्रः छात्रम् उपतिष्ठते’ ।

(घ) ‘मार्ग आगे की ओर बढ़ता है’ इस अर्थ में यथा---‘पन्थाः नगरम् उपतिष्ठते’ ।

८. उपान्मन्त्रकरणे---वैदिक मन्त्र के द्वारा स्तुति करने के अर्थ में उप-पूर्वक ‘स्था’ धातु से आत्मनेपद होता है । यथा---‘आग्नेय्या आग्नीध्रम् उपतिष्ठते’ (अग्निदेवता की ऋचा से आग्नीध्र की स्तुति करता है ।)

९. ‘अकर्मकाच्च’---‘उप’ पूर्वक अकर्मक ‘स्था’ धातु से आत्मनेपद होता है । यथा---‘भोजनकाले उपतिष्ठते’ ।

१०. ‘वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्’---लिप्सा अर्थ में ‘उप’ पूर्वक ‘स्था’ धातु से आत्मनेपद विकल्प से होता है । यथा---‘याचकः प्रभुम् उपतिष्ठति, उपतिष्ठते वा’ ।

अनुशीलनी कारिका

समवप्रविपूर्वाच्च स्थाधातोरात्मनेपदम् ।

उत्पूर्वादपि तज्ज्ञेयमृत्थानं चेन्न गम्यते ॥

सङ्गतौ देवपूजायां मैत्रीकरण एव च ।

मन्त्रेणैव स्तुतौ नित्यं तथैव पथि कर्तरि ॥

१. ‘प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च’---प्रकाशन (अभिप्राय की अभिव्यक्ति) तथा स्थेय (विवादास्पद विषय के निर्णायक), अर्थों में उपसर्ग रहित ‘स्था’ धातु से भी आत्मनेपद होता है । यथा (१) प्रकाशन में---‘गोपी कृष्णाय तिष्ठते’ (गोपी कृष्ण के लिए अपना आशय प्रकट करती है) । (२) स्थेयाख्य में---‘संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः’ (जो संशय में पड़कर कर्ण आदि को निर्णायक मानता है) ।

आत्मनेपदमेव स्यात् स्थाधातोरुपपूर्वतः ।

अकर्मकाश्च नित्यं तल्लिप्सायां तु विभाषया ॥

११. 'भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः'—भासन (युक्तिपूर्वकं बोलने), उपसम्भाषा (उपसान्त्वना देने), ज्ञान, यत्न, विमति (विपरीत कहने) तथा उपमन्त्रण (प्रार्थना करने), अर्थों में 'वद' धातु से कर्तृगामी क्रियाफल में आत्मनेपद होता है । यथा—'पण्डितः शास्त्रे वदते ।' 'प्रभुः भृत्यान् उपवदते' । 'क्षेत्रे वदते' । 'क्षेत्रे विवदन्ते कृषकाः' । 'याचकः दातारम् उपवदते' । इत्यादि ।

१२. 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे'—(व्यक्तवाचां = मनुष्यवाचाम्) मनुष्यों के एक साथ बोलने के अर्थ में 'वद' धातु से आत्मनेपद होता है । यथा—'सम्प्रवदन्ते छात्राः' (मनुष्यभिन्ने तु—'सम्प्रवदन्ति काकाः') ।

१३. 'अनोरकमकात्'—मनुष्य यदि कर्ता हो तो 'अनु' पूर्वक अकर्मक 'वद' धातु से आत्मनेपद होता है । यथा—'छात्रः गुरोः अनुवदते' (छात्र गुरु जैसा बोलता है । 'मनुष्यभिन्ने तु—'भाषया संस्कृतम् अनुवदति' ।

१४. 'विभाषा विप्रलापे'—बहुत लोगों के एकसाथ परस्पर विरोधी बातें कहने के अर्थ में 'वद' धातु से आत्मनेपद विकल्प करके होता है । यथा—'रोगे विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः' इत्यादि ।^१

अनुशीलनी कारिका

वदौ दीप्तौ तथा यत्ने सान्त्वने चोपमन्त्रणे ।

विमतौ च तथा याने नित्यं स्यादात्मनेपदम् ॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ च तथैवानोरकमकात् ।

आत्मनेपदमेव स्याद् विप्रलापे विभाषया ॥

१. 'अप' उपसर्गपूर्वक 'वद' धातु से कर्तृगामी क्रियाफल में भी आत्मनेपद होता है । यथा—'चौरः न्यायम् अपवदते' । दे० 'अपाद् वदः' सू० ।

१५ 'निसमुपविभ्यो ह्वेः'—नि सम्, उप अथवा विपूर्वक 'ह्वेञ्' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते। इत्यादि।

१६. 'स्पर्धायांमाङः'—आङ् पूर्वक 'ह्वेञ्' धातु से स्पर्धा अर्थ में आत्मनेपद होता है। यथा—'मल्लः मल्लम् आह्वयते' (स्पर्धामिच्छे तु—'पिता पुत्रम् आह्वयति')।

अनुशीलनी कारिका

उप-सं-नि-वि-पूर्वस्य ह्वेधातोरात्मनेपदम् ।

आङ्पूर्वस्यापि वक्तव्यं यदि स्पर्धावगम्यते ॥

१७. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्—(प्रारम्भे अनयोस्तुल्यार्थता) तुल्यार्थक 'प्र' और 'उप' पूर्वक 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—प्रक्रमते, उपक्रमते (प्रारम्भ करता है)।

१८. 'आङ् अद्गमने (ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्)—'आङ्' पूर्वक 'क्रम' धातु से ज्योति के उद्गमन अर्थ में आत्मनेपद होता है। यथा—सूर्यः आक्रमते—सूर्य उदित होता है। (ज्योतिमिच्छे तु—'आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्')।

१९ 'वेः पादविहरणे'—पादप्रक्षेपण अर्थ में 'वि' पूर्वक 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है। 'साधु विक्रमते वाजी'।

अनुशीलनी कारिका

प्रोपाभ्यामपि चारम्भे तथाङो ज्योतिरुद्गतौ ।

विषर्वात् पादविक्षेपे क्रमः स्यादात्मनेपदम् ॥

१. वृत्ति (स्वच्छन्द गति) सर्ग (उत्साह) तथा तयान (वृद्धि) अर्थों में उपसर्ग रहित भी 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा—'शास्त्रे क्रमते बुद्धिः' (शास्त्र में बुद्धि अशतित है) 'अध्ययनाय क्रमते' (पढ़ने के लिए उत्साह करता है)। 'काचे प्रकाशः क्रमते' (शीशे में प्रकाश बढ़ता है)। दे० 'वृत्तिसर्गायनेषु क्रमः' सू० ।

२०. समस्तृतीयायुक्तात् तृतीयान्त पद के साथ प्रयुक्त 'सम्' पूर्वक 'चर्' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा--'रथेन सञ्चरते'--रथ से जाता है।

२१. 'उदश्चरः सकर्मकात्'--'उद्' पूर्वक सकर्मक 'चर्' धातु से आत्मनेपद होता है। यथा--'स धर्मम् उच्चरते'--वह धर्म का उल्लंघन करता है (अकर्मके तु--'वाष्पम् उच्चरति' भाप ऊपर उठती है।

अनुशीलनी कारिका

चरः सम्पूर्वकान्नित्यं तृतीयान्तेन योगतः ।

आत्मनेपदमेव स्यादुत्पूर्वात्तु सकर्मकात् ॥

२२. समो गम्यच्छिभ्याम्'--'सम्' पूर्वक अकर्मक 'गम्' तथा 'ऋच्छ' धातुओं से आत्मनेपद होता है। यथा--'वाक्यं सञ्जच्छते' समृच्छते'।

२३. 'अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति वृत्तव्यम्'--'सम्' पूर्वक अकर्मक ऋ, श्रु तथा दृश् धातु से आत्मनेपद होता है। यथा--'हितान्न यः सशृणुते स किं प्रभुः' (यहाँ कर्म की अविवक्षा से 'श्रु' धातु अकर्मक है)। 'प्रभोः कुपया अन्धोऽपि संपश्यते'।

अनुशीलनी कारिका

गमो दृशः शृणोतेश्च विद ऋच्छस्तथैव च ।

अकर्मकाद् भवेन्नित्यं सम्पूर्वादात्मनेपदम् ॥

परस्मैपदप्रकरणम्

'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्'--(पूर्व कथित) आत्मनेपद से रहित धातुओं से कर्ता में परस्मैपद होता है। यथा--अस्ति । भवति । आदि ।

नोट--अधोलिखित स्थलों में केवल परस्मैपद ही होता है--

१. अनुपराभ्यां कृजः--'अनु' तथा 'परा' पूर्वक 'कृ' धातु से परस्मैपद होता है। यथा--'पुत्रः पितुः अनुकरोति' 'स विघ्नान् पराकरोति'।

२. 'अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः'--अभि प्रति तथा अति पूर्वक 'क्षिप्' धातु से परस्मैपद होता है। यथा--अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति । इत्यादि ।

३. 'प्राद् वह्' प्र पूर्वक 'वह्' धातु से परस्मैपद होता है। यथा--वायुः प्रवहति'।

४. 'परेर्मृषः--परि पूर्वक 'मृष्' धातु से परस्मैपद होता है। यथा--'स परिमृष्यति परिमर्षति वा'।

५. 'व्याङ्परिभ्यो रमः', 'उपाच्च', 'विभाषाऽकर्मकात्'—वि, आङ्, परि तथा उप पूर्वक 'रम' धातु से परस्मैपद होता है। किन्तु 'उप' पूर्वक 'रम्' धातु यदि अकर्मक हो तो परस्मैपद विकल्प से होता है। यथा--कार्यात् विरमति। मध्यन्तरे आरमति। मित्रं दृष्ट्वा परिरमति। सभाध्यक्षः वक्त्तारम् उपरमति। अकर्मके तु--बालकः क्रोडनाद् उपरमन्ति, उपरमन्ते वा।

६. 'बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णे'—बुध्, युध्, नश्, जन्, इङ्, प्रु, द्रु, तथा सु इन आठ ण्यन्त धातुओं से केवल परस्मैपद होता है। यथा-१. बोधयति कमलानि। २. योधयति काष्ठानि। ३. नाशयति दुःखानि। ४. जनयति सुखानि। ५. अध्यापयति वेदान्। ६. प्रावयति कष्टानि। ७. द्रावयति घृतानि। स्त्रावयति जलानि।

अनुशीलनो कारिका

अनुपूर्वपरापूर्वात् कृधातोरथ च क्षिपः।

अभिप्रत्यतिपूर्वाच्च प्रपूर्वाच्च वहेस्तथा ॥

परिपूर्वान्मृषेश्च परस्मैपदमिष्यते।

व्याङ्पयुपूर्वकाच्च रसधातोरथ क्रमात् ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रु ण्यन्तादपि च तद्भवेत् ॥

उपसर्गप्रकरणम्

१. प्र-परा-अप-सम-अनु—आदि उपसर्ग नियमतः धातु से पूर्वं प्रयुक्त होते हैं। इनमें से कुछ तो धातु के अर्थों को बदल देते हैं। जैसे—गच्छति-आ-

१. प्र परा अप सम् अनु अन् निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि सु उत् अभि प्रति परि उप्—ये २० प्रादि उपसर्ग हैं।

गच्छति । क्रीणाति -- विक्रीणीते । आदि । कुछ धातु के अर्थों का अनुसरण करते हैं । जैसे — गच्छति — अनुगच्छति । सरति — अनुसरति आदि । और कुछ उपसर्ग धातु के अर्थों को और परिवर्धित कर देते हैं । जैसे — भवति — सम्भवति वदति — प्रवदति । आदि ।

अनुशीलनी कारिका

(१) धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिष्टं तमेवाऽर्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

(२) उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराऽऽहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥

सोपसर्गधात्वर्थाः

(१) अय गतौ—

अयते—जाता है
उदयते—उगता है
दुरयते—दुखी होता है
दुलयते—काँपता है
निरयते—निकलता है
पलायते—भागता है
विलयते—विलीन होता है
व्ययते—खर्च करता है

(२) आस उपवेशने—

आस्ते—बैठता है
अध्यास्ते—रहता है
अन्वास्ते—पीछे बैठता है
उदास्ते—उदासीन होता है
उपास्ते—ध्यान करता है

(३) इण् गतौ—

एति—जाता है
अत्येति—नष्ट होता है
अन्वेति—पीछे मिलता है
अपैति—दूर होता है
अभिप्रैति—इष्ट करता है
अभ्येति—सामने आता है
अवेति—जानता है
उदेति—उदित होता है
उपैति—पास जाता है
प्रत्येति—विश्वास करता है
विपर्येति—उल्टता है
व्यत्येति—उटल-पलट करता है
व्येति—खर्च करता है
समन्वेति—समन्वय करता है
समवेति—सम्बद्ध होता है

(४) कृञ् करणे---

करोति—करता है
 अधिक्रुस्ते—क्षमा वा पराम्भ करता है
 अनुकरोति—नकल करता है
 अपकरोति—हानि करता है
 अलंकरोति—सजाता है
 अपाकरोति—खण्डन करता है
 आविष्करोति—प्रकट करता है
 उत्क्रुस्ते—चुगली करता है
 उदाक्रुस्ते—क्षपटता है
 उपकरोति—मलाई करता है
 उपक्रुस्ते—उपकार करता है
 उपस्कृस्ते—दूसरे का गुण लेता है
 तिरस्करोति—अनादर करता है
 निराकरोति—हटाता है
 परिष्करोति—परिष्कृत करता है
 प्रक्रुस्ते—जबर्दस्ती करता है
 प्रतिकरोति—बदला लेता है
 प्रत्युपकरोति—प्रत्युपकार करता है
 विक्रुस्ते—विडता या विकार प्राप्त करता है
 संस्करोति—संस्कार करता है

(५) क्रमु षादविक्षेपे—

क्रामति—चलता है
 अतिक्रामति—उल्लंघन करता है
 अपक्रामति—हटता है
 उपक्रमते—आरम्भ करता है
 निष्क्रामति—निकलता है
 परिक्रामति—धूमता है

विक्रमते—पराक्रम करता है
 संक्रामति—संक्रान्त करता है

(६) क्षिप् प्रेरणे---

क्षिपति—फेकता है
 अधःक्षिपति—नीचे फेंकता है
 अधिक्षिपति—तिरस्कार करता है
 आक्षिपति—दोष लगाता है
 उत्क्षिपति—ऊपर फेकता है
 प्रक्षिपति—प्रक्षेप कहता है
 विक्षिपति—विक्षिप्त होता है
 संक्षिपति—छोटा करता है

(७) गग्लु गनौ—

गच्छति—जाता है
 अधिगच्छति—प्राप्त करता है
 अनुगच्छति—पीछे जाता है
 अपगच्छति—दूर हटता है
 अभ्यागच्छति—सामने आता है
 अभ्युपगच्छति—स्वोच्चार करता है
 अवगच्छति—जानता है
 आगच्छति—आता है
 उदूच्छति—ऊपर जाता है
 निगच्छति—निकलता है
 प्रतिगच्छति—लौटता है
 संगच्छते—संगत होता है

(८) चर गतिभक्षणयोः—

चरति—चलता या चरता है
 अतिचरति—अधिक गमन करता है

अनुचरति—अनुसरण करता है
 आचरति—आचरण करता है
 उच्चरति—ऊपर जाता है
 उच्चरते—उल्लङ्घन करता है
 उपचरति—उपचार करता है
 दुराचरति—बुरा आचरण करता है
 परिचरति—सेवा करता है
 विचरति—विचरण करता है
 व्यभिचरति—दुराचार करता है
 संचरते—भ्रमण करता है

(६) ज्ञां अवबोधने—

जानाति—जानता है
 अनुजानाति—अनुमति देता है
 अपजानाते—छिपाता है
 अभिजानाति—पहचानता है
 अभ्यनुजानाति—स्वीकार करता है
 प्रतिजानोने—प्रतिज्ञा करता है
 विजानाति—निन्दा करता है
 संजानीते—देखता है

(१०) जीञ् प्रापणे—

नयति—ले जाता है
 अनुनयति—मानता है
 अपनयति—हटाता है
 अभिनयति—अभिनय करता है
 आनयति—लाता है
 उन्नयते—ऊपर ले जाता है
 उपनयति—पास में लाता है
 निणयति—निर्णय करता है

परिणति—विवाह करता है
 प्रणयति—प्रेम करता है
 विनयति—विनय करता है
 विनयते—गिनता या खर्च करता है

(११) दिश् अतिसज्जने—

दिशति—देता है
 अपदिशति—बहाना करता है
 आदिशति—आज्ञा देता है
 उपदिशति—उपदेश करता है
 निदिशति—बतलाता है
 प्रतिनिदिशति—विधेय को बतलाता है
 व्यपदिशति—मुख्य व्यवहार करता है
 संदिशति—संदेह कहता है

१२) पल्लु पतने—

पतति—गिरता है
 उत्पतति—उड़ता है
 प्रणिपतति—प्रणाम करता है
 निपतति—गिरता है

(१३) पद् गतौ—

पद्यते—जाता है
 उत्पद्यते—पंदा करता है
 उपपद्यते—युक्त होता है
 निष्पद्यते—निष्पन्न होता है
 प्रतिपद्यते—शाखा मांगता है
 विपद्यते—मरता है
 व्युत्पद्यते—व्युत्पन्न होता है
 संपद्यते—सुखी हाता है

(१४) बन्ध् बन्धने—

बध्नाति—बांधता है

उद्बध्नाति—फांसी लगाता है

निर्बध्नाति—प्रेम करता है

प्रतिबध्नाति—रोक लगाता है

प्रवध्नाति—प्रबन्ध करता है

सम्बध्नाति—जोड़ता है

(१५) भू सत्तायाम्—

भवति—होता है

अनुभवति—अनुभव करता है

अन्तर्भवति—छिपाता है

अभिभवति—दबाता है

आविर्भवति—प्रकट होता है

उद्भवति—उत्पन्न होता है

परामवति—परामव करता है

परिभवति—तिरस्कार करता है

प्रभवति—समर्थ या पंदा करता है

प्रादुर्भवति—प्रकट होता है

सम्भवति—हो सकता है

(१६) मनु अवबोधने—

मन्यते—मानता है

अनुमन्यते—सलाह देता है

अभिमन्यते—घमण्ड करता है

अवमन्यते—तिरस्कार करता है

विमन्यते—उपेक्षा करता है

संमन्यते—सम्मान करता है

(१७) रुह् बीजजन्मनि—

रोहति—जमता है

अधिरोहति—बढ़ता है

अत्रोहति—चढ़ता है

आरोहति—उत्पन्न होता है

प्ररोहति—मिलता है

संरोहति—पीछेसे मिलता है

(१८) लप् लपने—

लपति—बोलता है

अपलपति—छिपाता है

आलपति—बोलता है

प्रलपति—बकवास करता है

विलपति—विलाप करता है

संलपति—वार्तालाप करता है

(१९) वद् व्यक्तायां वाचि—

वदति—बोलता है

अनुवदति—अनुवाद करता है

अनुवदते—तुल्य बोलता है

अपवदति—दूषित करता है

अपवदते—छोड़ता है

उपवदते—प्राथना करता है

प्रतिवदति—जवाब देता है

विप्रवदन्ते—विरुद्ध बोलता है

विवदते—झगड़ता है

संप्रवदन्ते—मिलकर बोलते है

संवदति—बात करता है

(२०) वृत्तु वर्तने

वर्तते—है

अनुवर्तते—पीछे पीछे चलता है

आवर्तते—दुहराता है

निवर्तते—लौटता है

परिवर्तते—धूमता है

प्रवर्तते—प्रवृत्त होता है

विवर्तते—बदलता है

(२१) पदलृ विशरणगत्यवसादनेषु

सीदति—दुःखी होता है

अवसीदति—थकता है

उपसीदति—पास बैठता है

निषीदति—बैठता है

पर्यवसीदति—समाप्त होता है

प्रसीदति—प्रसन्न होता है

विषीदति—खिन्न होता है

(२२) ष्ठा गतिनिवृत्तौ—

तिष्ठति—ठहरता है

अनुतिष्ठति—करता है

अवतिष्ठते—स्थिर होता है

उत्तिष्ठति—उठता है

उपतिष्ठते—उपस्थान करता है

प्रतिष्ठते प्रस्थान करता है

(२३) हम् हरणे—

हरति—ले जाता है

अनुहरति—नकल करता है

अपहरति—चुराता है

अभ्यवहरति—खाता है

आहरति—लाता है

उद्धरति—निकालता है

उदाहरति—उदाहरण देता है

उपसंहरति—उपसंहार करता है

उपहरति—उपहार देता है

उपाहरति—लाता है

परिहरति—छोड़ता है

प्रत्युदाहरति—दूसरा उदाहरण देता है

प्रहरति—मारता है

विहरति—बिहार करता है

व्यवहरति—व्यवहार करता है

व्याहरति—बोलता है

संहरति—नाश करता है

समाहरति—इकट्ठा करता है

(अनुवादोपयोगी शब्दकोश लघुकौमुदी 'इन्दुमती' टीका के परिशिष्ट में देखिये)

गुप्ताञ्जुद्धिप्रदर्शनम्

(क) १. हे रामाऽन्नागच्छ, स्त्रीकर्तृकं एतं कर्म पश्य ।

२. अहवाश्चर्यं, सो हि महात्माः देवानांप्रियं दृष्ट्वा भूयस्तस्मै नमन्ति ।

३. ततो सारथी शास्त्रोक्तां विधिमनुश्रीत्य मातायै किञ्चित् फलानि दत्त्वा महाराजानं प्रणमन्ति ।

४. ते तान्नवलोक्य विषयान्नाह ।

५. त्वं नरपत्यां सह तां सन्धि करोतु ।

६. सो एव सत् नराः ये सर्वासां अतिथिं पूजयन्ति ।
 ७. गुरवस्य तां निधिं अवलोक्य चकितास्ते पेचकाः ।
 ८. तस्यामेव अवधौ नमः मेघाच्छन्नो जातः ।
 ९. अस्य गिरौ तपस्वीणां बह्व्यः समाधयः सन्ति ।

- (ख) १. एवं चिन्तयन् सो निशा अतिचक्राम ।
 २. अकिञ्चनेन मा धनं याच्यतां भवान् ।
 ३. प्रीतिपात्रा भार्या प्रस्थिते तस्याः सार्धं वयमिति काशीं प्रस्थितः ।
 ४. तं दिवसमारभ्य अहमपि अत्र तिष्ठेरन् ।
 ५. अहं पादयोर्खञ्जः भवान् नेत्रयोर्काणः ।
 ६. विजयतु महाराजा, स मम विशतिं मुद्रां धारयन् शिलायामधिशेते ।
 ७. पर्वते हिमालयो उच्चतरस्तस्यां रभ्यः मानसरोवरं दृश्यते ।

- (ग) १. हे भगवान्, केन कर्मण नरः वाञ्छितं फलः प्राप्यते ।
 २. स मृषां भाषते, अतः केऽपि तं न विश्वसति ।
 ३. तावुचुः—निशिषु द्वादशे वादने अहं काशीं गच्छामः ।
 ४. विद्यामुपार्जयित्वा नराः सर्वे स्थाने पूज्यतरो भवति ।
 ५. युधिष्ठिरोवाच—भ्रातराः, एहि, मातरं प्रणमामः ।

- (घ) अस्ति मगधदेशे पाटलिपुत्रं नाम नगरी । तस्मिन् अस्तमितायां भानौ प्रस्थितो वयम् । तत्र नगरं बहिरेव पुत्रवत्सला एका शिशोः अङ्कमारोपयित्वा पणमेकं दातुं वयं पार्थयामास । तस्य वचनमाकर्ण्य अस्माकं मित्रोवाच—सखे, एषा महतया क्षुधया पीडिता पश्यते, तत् दरिद्रामेनां किञ्चित् पणं देहि, नोचेदस्य प्राणः एव निःसरेयुः ।

गुप्ताशुद्धिकारिका

१ पतिना रक्षिता २ सर्वा ३ दारा भवति ४ शोभना ५ ।

सर्वा ६ विधिं गृहानां ७ सा ८ करोति ९ मतिना १० मुदा ॥ १ ॥

१. पत्या । २. रक्षिताः । ३. सर्वे । ४. भवन्ति । ५. शोभनाः । ६. सर्वम् ।
 ७. गृहाणाम् । ८. ते । ९. कुर्वन्ति । १०. मत्या ।

ते^१ गृहः^२ कुत्र^३ मित्रास्ति द्रक्षिष्यामि^४ सखेरहं^५ ।
 विहित्वा^७ सर्वकार्यानि^८ विप्रं^९ दद्यां बहुं^{१०} धनम् ॥ २ ॥
 प्रभुक्त्वा^{११} त्वं गृहेणाद्य^{१२} आगतो^{१३} सखिना^{१४} सह ।
 भ्रातृत्वदीयमित्रोऽत्र^{१५} नागतः^{१७} केन हेतुना ॥ ३ ॥
 तव^{१८} साकं^{१९} गमिष्येऽहं नोचेत् प्रेमस्य^{२०} बन्धने^{२१} ।
 मरिष्ये^{२२} नात्र सन्देहस्त्यजिष्यामि^{२३} असुं^{२४} निजम्^{२५} ॥ ४ ॥
 वर्त्मनानेन^{२६} गच्छन्तः कर्म^{२७} कुर्वन्ति ये नरः^{२८} ।
 नमस्कृत्वा^{२९} प्रभुं यान्ति मरित्वा^{३०} ते न संशयः ॥ ५ ॥
 गुरुणा^{३१} श्रुतिमधीते नाधीती शब्दानुशासनम्^{३२} ।
 न्यायशास्त्रमधायन्तो^{३३} नो बिभ्यन्ति^{३४} केनचित्^{३५} ॥ ६ ॥
 ये नो ददन्ति^{३६} नो भुङ्क्ते^{३७} पुनर्रमन्ति^{३८} योषितैः^{३९} ।
 जहित्वा सर्वं ते^{४०} जान्ति^{४१} जगतेऽस्मिन् विनिन्दितः ॥ ७ ॥
 सन्धिस्त्वया न कर्तव्या^{४३} महती^{४४} रिपुणा सह ।
 प्राप्ते^{४५} विपत्तौ धोरत्वं नो जहन्ति^{४६} महज्जनाः^{४७} ॥ ८ ॥

१. तव । २. गृहम् । ३. मित्र । अस्ति । ४. द्रक्ष्यामि । ५. सख्युः । ६. अहम् ।
 ७. विधाय । ८. कार्याणि । ९. विप्राय । १०. बहु । ११. प्रभुज्य । १२. गृहात् ।
 १३. आगतः । १४. सख्या । १५. भ्रातृत्वदीयम् । १६. मित्रम् । १७. नागतम् ।
 १८. त्वया । १९. गमिष्यामि । २०. प्रेम्णः । २१. बन्धनात् । २२. मरिष्यामि ।
 २३. त्यक्ष्यामि । २४. असून् । २५. निजान् । २६. वर्त्मना । २७. कर्म ।
 २८. नराः । २९. नमस्कृत्य । ३०. मृत्वा । ३१. गुरोः । ३२. शब्दानुशासने ।
 ३३. अधीयानः । ३४. बिभ्यति । ३५. कस्माच्चित् । ३६. ददति । ३७. भुङ्जते ।
 ३८. पुनारमन्ते । ३९. योषिद्भिः । ४०. हात्वा । ४१. यान्ति । ४२. जगति ।
 ४३. कर्तव्यः । ४४. महात् । ४५. प्राप्तायाम् । ४६. जहति । ४७. महाजनाः ।

निबन्ध-खण्डम्

(१) महर्षिः पाणिनिः

अस्य महापुरुषस्य नाम कस्यापि संस्कृतज्ञस्य नाऽविदितमस्ति । विद्वत्समाजे अस्याभिधानं सादरं स्मृतिपथं नीयते । महाभाष्कारेण पतञ्जलिना पाणिनेः विषये दाक्षीपुत्र-शालातुरीयशब्दयोः प्रयोगौ विहितौ — ‘सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षी-पुत्रस्य पाणिनेः’ इति । अनेन सिद्धयति यत् पाणिनेः मातुर्नाम ‘दाक्षी’ अस्ति । प्राचीनकाले पितुरपेक्षया मातृनामोल्लेखोऽधिकं भवति स्म । दाक्ष्याः गर्भाद् उत्पन्नोऽयं महर्षिः शालातुरनगरं समलञ्चकार । पुरातत्त्वविदो विद्वांसः अनेकप्रबल-प्रमाणैः पाणिनिजन्मस्थानं पेशावरस्य समीपस्थं ‘लाहुर’ (लाहीर) नामकं नगरं मन्यन्ते । भट्टसोमेश्वर-मतानुसारेण महर्षिः पाणिनिः पाटलिपुत्रनिवासिनः उपवर्षाचार्यस्य अन्तेवासित्वे विद्याध्ययनं चकार । अन्येनापि राजशेखरोद्धृत-वचनेन पाणिनेः विद्याध्ययनं पाटलिपुत्रे (पटनानगरे) अभूद् इति प्रतीयते । तदुक्तं काव्यमीमांसायाम्—

‘श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा—‘अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गला-विह व्याडिः । वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥’ इति ।

श्रूयते यद् बाल्यकाले पाणिनिः अतीव जडमतिरासीत् । अन्येषां वररुचि-प्रभृतीनां सहपाठिनां प्रगतिं विलोक्य स मानसिकव्यथया पीडितः सन् प्रयागराजं गत्वा अक्षयवटतले सशरीरतापम् अखण्डं तपश्चक्रे । भगवतः आशुतोषस्य प्रसादात् चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि लब्ध्वा, तदनु चतुःसहस्र-संख्यानि अष्टाध्यायीसूत्राणि विरचय्य परिश्रमेणाऽल्पेन समस्तविद्याज्ञानं लेभे । शास्त्रार्थे वररुचिप्रभृतयः तेन परास्ताः । व्याकरणनिर्माणानन्तरम्—‘आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम्’—अनुसारेणाऽनेन ‘जाम्बवतीजय’—महाकाव्यमपि विरचितम् ।

अस्य व्याकरणविज्ञानं समस्तं विश्वं मोहयति । समग्रभाषायाः सारं निष्कास्य लघुकायग्रन्थे उपस्थप्तरूपा ईदृशी व्याकरणप्रणाली नूनम् अद्यापि

न क्वापि आविर्भूता । एवं हि तेन महर्षिणा व्याकरणशास्त्रकाव्यनिर्माणे एव प्रायशः स्वजीवनं यापितम् । 'महात्मनां हि विलक्षणमृत्युर्भवति' इति नियमेन महर्षेः पाणिनेरपि सिद्धासनस्य वने सिंहेन मृत्युरभूदिति पञ्चतन्त्रस्य-
'सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः' इत्यादिकथा प्रसङ्गा-
दुपलभ्यते ।

(२) संस्कृत-भाषा

(सुरभारती । देववाणी । अमरवाणी)

'संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः'

अमृतं मधुरं सम्यक् संस्कृतं हि ततोऽधिकम् ।

देवभाष्यमिदं यस्माद् देवभाषेति कथ्यते ॥

यावद् भारतवर्षं स्याद् यावद् विन्ध्यहिमाचलौ ।

यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम् ॥

सुरभारत्याः साहित्यस्य प्राचीनतमत्वे, सर्वभाषासाहित्यानां देशिकानां वैदेशिकानां च मूलभूतत्वे अत्यन्तमुपादेयत्वे च नास्ति लेशतोऽपि सन्देहः भाषा-
तत्त्वविदां विद्वन्मूर्धन्यानाम् माधुर्ये गान्भीर्ये सौन्दर्येऽपि अन्यासां सर्वासां भाषाणां
मूर्धन्यैव इयं सुरभारती । सर्वासां गिरामियं जननी इति हेतोः कस्यामपि भाषायां
प्रावीण्यम् आसादयितुम् अस्याः अध्ययनस्य परमावश्यकत्वं प्रतिक्षणम् अनुभवन्ति
भाषातत्त्वविदः । संस्कृतभाषा भारतीयानाम् अनुपममक्षयं पैतृकं धनम् । यावद्
एतद् धनं भारतमधिकरोति न जगति कोऽपि देवस्तावद् देशमिमं ज्ञानेऽधरीकृतुं
प्रमविष्णुः ।

संस्कृतभाषायाः इदं गुह्यतरं वैशिष्ट्यमस्ति यद् अस्यामेकस्य शब्दस्य अनेके
समर्थाः सन्ति । अस्याः व्याकरणमपि अनुपमम् । एतच्च प्रमाणयति यद्
परस्सहस्रवर्षेभ्यः प्रागपीयं भाषा चरमां समृद्धिम् अमजत । चत्वारो वेदाः
उपवेदाः ब्राह्मणग्रन्थाः आरण्यग्रन्थाः उपनिषत्पुराणेतिहासधर्मशास्त्रादयश्च सर्वे
संस्कृते एव संगृहीताः सन्ति । तेषां परिज्ञानार्थं संस्कृतस्य स्वाध्यायः अत्यन्तम्
आवश्यकः । विदेशेष्वपि संस्कृतस्य महान् प्रचारः पुरा आसीत् । अधुनाऽपि
अमेरिका-रूस-इङ्ग्लैण्डप्रभृतिषु देशेषु संस्कृतभाषाग्रन्थाः अनुद्यन्ते प्रचार्यन्ते अभि-

जीयन्ते सम्मान्यन्ते च । अतः भारतवर्षस्य विश्वस्य च अखिलप्राणिनां कल्याणाय तापत्रयशमनाय च संस्कृतसाहित्यस्य संरक्षणे प्रचारे च सर्वेरेव भारतीयः महान् प्रयत्नो विधातव्यः ।

(३) विद्या

(विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् । किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या)

इह जगति विद्यैव सर्वप्रधानं धनमस्ति । विद्या माता इव रक्षति, पिता इव हिते नियुङ्क्ते कान्ता इव खेदमपनीय अभिरमयति । किं बहुना, विद्या कल्पलता इव सर्वकार्यसाधिका अस्ति । मनुष्याणां हृदये अन्धतमसावृते बहुविधाः नाना-विषयाश्च शक्तयः तिष्ठन्ति । ताः न स्वतः प्रकाशन्ते । शिक्षया दूरीकृते तस्मिन् तमसि तेजोऽवरोधिना, तास्ताः शक्तयः प्रकाशमासाद्य पुमांसं प्रतिष्ठाम् आनयन्ति । तेनैव च प्रकाशेन मनुष्याणां शीलं शुद्धयति, स्वभावो विवेकभाग् भवति, चरित्रं चास्ताम् अश्वति, वार्तालापः परिपक्वप्रबोधो भवति । विद्या एव सर्वधनानां गूलम्, अनेकसंशयोच्छेदिका, परोक्षार्थस्य दर्शिका चाऽस्ति । विद्या नरस्य सनुन्नति-पथं विशदीकरोति, बुद्धिं प्रखरीकरोति, कर्तव्यपालनपरां धियम् आदधाति । अत एव इह लोके विद्या सर्वश्रेष्ठं धनम् अस्ति । सुखस्य परमं कारणं विद्यैव । विद्याया यावज्जीवनं तृप्तिर्भवति । विद्या विनयं ददाति, विनयात् पात्रतां याति, पात्रत्वाद् धनमाप्नोति, धनात् धर्मं ततः सुखम् एति । इत्यलमतिविस्तरेण, 'विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्' । तदुक्तम्—

न चौरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।

व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥

अपि च—

मातैव रक्षति पितैव हिते नियुङ्क्ते कान्तेव चाऽभिरमयत्यपनीय खेदम् ।

लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्ति, किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

(४) विद्यालयः

(शिक्षा-संस्था, ग्राम्यपाठशाला, शिशुसदनम्)

नगराद् बहिः एकान्ते सुरभ्ये स्थले विद्यालयस्य भवनानि दर्शकानां चेतांसि हरन्ति । विद्यालयः देशस्य सर्वस्वम् अस्ति । अत्र पुस्तकानाम् एव पठनं पाठनं

च न भवति, अपि तु सदाचारस्य पाठोऽपि पठ्यन्ते छात्रैः । विनयस्याऽनुशासनस्य च प्राथमिकं शिक्षणम् अत्रैव भवति । समाजसेवायाः देशभक्तेश्चात्र शिक्षा छात्राः गृह्णन्ति ।

महाविद्यालये अध्यापकानां संख्या षष्टिः तथा छात्राणां संख्या शतादधिकं भवति । महाविद्यालयस्य अध्यापकाः विविधविद्यापारङ्गताः शिक्षणकलानिपुणाः भवन्ति । महाविद्यालये अन्यग्रन्तेभ्योऽपि छात्रा अध्ययनार्थं समागच्छन्ति । क्रीडने, धावने, तरणे, अनुशासने, संयमे, समाजसेवायाम्, देससेवायाम्, प्रतियोगितापरीक्षासु, भाषणप्रतियोगितासु च ये छात्राः प्रथमं स्थानं लभन्ते ते वार्षिकोत्सवासरे पुरस्कृताः भवन्ति । विद्यालयस्य अनुशासनपालकाः छात्राः हृष्ट पुष्टशरीराः, विकसितवदनाः, मद्रवेशाश्च भवन्ति ।

महाविद्यालयस्य एकदेशे, तदन्तिके, ग्रामे ग्रामे, नगरखण्डे वा एका पाठशाला 'वेसिकस्कूल' नामकं शिशुसदनं वा शिक्षाधिकारीणां संस्थाप्यते । ग्राम्य-पाठशालायाः लाभः प्रचुरप्रचारको भवति । अत्र शिशुभिः प्रारम्भिकी शिक्षा निःशुल्कं लभ्यते । यः व्ययसाध्यां शिक्षाम् अधिगन्तुम् अनीशः तस्याऽपि साक्षरताऽत्र जायते । प्रत्येकशिशोः गुणावगुणौ ज्ञात्वा अध्यापकः तस्य गुणानां समृद्धये दोषाणाम् अपचयाय च प्रयतते । एषा पाठशाला सारल्येन जीवननिर्वाहं मितव्ययशीलतां च शिक्षयित्वा शिशुं भाविजीवनयात्रायां प्रशस्तयति ।

आसु ग्राम्यपाठशालासु पठनं लिखनं प्रारम्भिकगणितं च अध्यापकेन शिक्ष्यते सम्प्रति ग्राम्यपाठशालानां ह्रासस्य समयः समुपस्थितः । नवीनयुगस्य नीति-रीती अनुसृत्य चालिताः एव वेसिकपाठशालाः सर्वत्र स्थाप्यन्ते । प्राचीनग्रामपाठशाला यत्र विद्यतेऽपि तत्राऽपि तस्याः अवस्था शोचनीयैव । तदीयान् दोषान् दूरीकर्तुं प्रयस्य यदि पुनः प्रतिग्रामं प्रतिपल्लि च तासां प्रतिष्ठापनं क्रियते तदा महान् उपकारः कुतो भवति भारतवर्षस्येति ।

(५) स्त्री-शिक्षा

मानवजातेः चतुरस्रसमुन्नती पुरुषाणां स्त्रीणां च परस्परं बुद्धिपूर्वकस्य सहयोगस्य अपरिहार्यत्वेन आवश्यकता केन नाऽनुभूयते । यथा एकेन चक्रेण रथस्य

गतिर्न भवति तथैव स्त्रीणां सहयोगेन विना स्वसमुन्नतिः साधयितु न शक्यते पुरुषैः ।

‘सत्यां शिक्षायां स्त्रियो नश्यन्ति’ इति यदुक्तं तन्न मनोरमम्, सत्यं दुःशिक्षया तथा भवति, परं भारतीयां संस्कृतिसमनुसृत्य तासां शिक्षा तु तासां पातिव्रत्ये निष्ठां प्रेमपरायणतां दासोपदगौरवं च समेधयन्ति ।

‘शिक्षिताः स्त्रियः पुरुषैः स्पर्धेरन्’ इत्यपि अलोकमेव वचः । शिक्षया जनित-विवेकानां तासां कर्तव्यज्ञानोदये जाते स्पर्धाबुद्धिस्तु प्रथममेव नश्यति, तदनु प्राचीनमादर्शं पुरतः कृत्वा प्रदीयमानया शिक्षया मनसः साधुपथे प्रवृत्तिः सम्पाद्यते, तथा च स्पर्धायाः कथैव नोदयते ।

स्त्रियो हि गृहाधिष्ठात्र्यो मन्यन्ते । जगति यावन्तः अभ्युदयमाजो दृश्यन्ते जनास्तेषां देव्योऽवश्यं प्रबन्धचतुरा स्युः । अन्यथा बहु अर्जयन्तोऽपि पुरुषाः स्त्रीभिः वृथाव्ययविनियुक्तसाधनाः सन्तः अत्यर्थम् उद्विजेयुः क्लेशं च सहेरन् ।

बालिका शिक्षिताः स्युः इत्यपि गृहस्थानां कर्तव्येषु प्रधानं कर्तव्यम् । एतच्च कार्यं यथा दयाद्रुतचित्ताभिः स्त्रीभिः साधु सम्पाद्येत न तथा पुरुषैः । अशिक्षिताश्च मातरः न कथमपि तदनुष्ठाने प्रमवेयुः । अतः विना द्रव्यव्यय सन्ततीनां जीवनं शिक्षया साधु समुत्कर्षयितुम् अपि स्त्रीणां शिक्षणम् आवश्यकम् ।

किं बहुना अद्यत्वेऽपि प्रभावतीराजे-क्षमाराव-विजयालक्ष्मी-इन्दिरागान्धो-प्रभृतयः भारतालङ्कारभूताः सर्वजनसम्मानमासादयन्ति शिक्षाप्रभावेणैवेति । स्त्रीणां शिक्षया हि कुलमुज्जलं श्रीसमृद्धिश्च समुदयते ।

(६) छात्र-जीवनम्

(छात्रधर्मः । छात्राणामध्ययनं तपः । गुरुभक्तिः)

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

मानवजीवने अस्मिन् गुरुतमं सीख्यं छात्रजीवने एव लभ्यते । चिन्ताराक्षसी मीत्यैव जीवनेऽस्मिन् न प्रविशति । हर्षविह्वलानां छात्राणां कूर्दमानं समूहं दृष्ट्वा कस्य चित्तं न स्पृह्यते एषां जीवनाय । तथापि छात्राणां बहूनि कर्तव्यानि सन्ति । यतो हि छात्रजीवनमेव आगामिजीवनस्य मूलम् ।

विद्याध्ययनं हि छात्राणां कृते मुख्यं तपोऽस्ति । तत्र च शरीरस्य, मनसः, आत्मनश्च विकासोपयनिवार्य एव । एषां मध्ये एकस्याप्यविकासो न समुचितः, यतो वास्तविकं विद्याध्ययनं तु एषां विकासेनैव जायते ।

जीवनेऽस्मिन् छात्राणां मनसि ये सङ्क्रावाः अङ्कुरिताः भवन्ति ते एव पश्चात् पल्लविताः पुष्पिताः फलिताश्च जायन्ते । छात्राः एव भाविनः नागरिकाः स्वकीय-ज्ञानालोकेन सदाचारेण सद्गुणदेशेन च राष्ट्रस्य समाजस्य च उद्धारकाः भविष्यन्ति । आदर्शविद्यार्थिनः एव राष्ट्रस्य दारिद्र्यस्य अज्ञानस्य अकर्मण्यतायाश्च अपहारकाः भविष्यन्ति । छात्रैः शरीरेण बलिष्ठैः मनसा पवित्रैः बुद्ध्या दृढनिश्चयैः सर्वतोभावेन देशभक्तैश्च भाव्यम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहणं छात्रैः कर्तव्यमेव । इन्द्रियः पराजिताः छात्राः कदापि साफल्यं नाधिगच्छन्ति । गुरुभक्तिस्तु छात्रजीवनस्य अनिवार्यमङ्गलम् । तां विना न कोऽपि छात्रो विद्योपार्जनं कर्तुं क्षमः । उपार्जिताऽपि तस्य विद्या साफल्यं न लभते । मितव्ययिताऽपि छात्राणाम् अन्यद् गुरुतरं कर्तव्यमस्ति । बहवोऽस्मिन्मावकाः प्रेमाऽभिभूताः सन्ततीनामुच्चशिक्षणार्थं स्वकीयं सर्वस्वं व्ययीकर्तुं सदैव सन्नद्धाः दृश्यन्ते, परं छात्राः तेषां धनानि निरनुक्रोशतया व्ययन्ते । न ह्यन्यः गुरुतरो दुर्गुणोऽस्मात् ।

स्वदेशस्य अभ्युत्थानाय, समाजोद्धाराय च आत्मानं योग्यं कर्तुम् अध्ययने स्वास्थरक्षणे चरित्रनिर्माणे च महान् यत्नो विधातव्यश्छात्रैः । दुराचारिपुरुषाणां सङ्गात्, अश्लीलग्रन्थानाम् अव्ययनात्, सदाचारविरोधिनां चित्रपटादीनां दर्शनात्, अश्लीलनृत्यगीताच्च मयङ्करात् सर्पाद् विषादपि च अधिकं भेतव्यं विद्यार्थिभिः ।

अनुशासन-नियन्त्रण-समयनिष्ठा-पुरुषार्थोदारता-सत्यवादिता-निर्मयता देश-भक्ति-विनोदप्रियताप्रभृतिभिः गुणैः अन्तेवासिनां जीवनं रत्नवत् चकासितुम् अर्हतीति ।

(७) विद्यालयोत्सवः

सर्वसाधारणोऽयं नियमः यत् सर्वेष्वपि विद्यालयेषु प्रतिवर्षं तदीयां संस्थापन-तिथिं महता संरम्भेण स्मरन्ति छात्राः । तत्रोत्सवे । सर्वे छात्राः सदस्यः व्यवस्थापकाश्च अतिप्रसन्नाः दरीदृश्यन्ते । वस्तुतः विद्यालयस्येतिहासे तस्य वार्षिको-

त्सवस्य छात्रजीवने अधिकं कहृत्त्वं वर्तते । वर्षपर्यन्तं यां योग्यतां छात्राः सम्पादयन्ति तस्याः प्रदर्शनाय ते अस्मिन् एव उत्सवे अवसरं लभन्ते । एतादृशे अवसरे छात्राणाम् अभिभावकाः अपि विद्यालयस्य गतिविधम् अवगन्तुम् आयान्ति । अनेन उत्सवेन छात्रेषु पारस्परिक-सहयोग-प्रेम-सहानुभूतिभावनायाः विकासो भवति । अस्मिन् दिनावसाने छात्रसंघः आयोजिता महती सभा भवति । तस्यां ते विशिष्टातिथिसम्भाषणैः चरित्रनिर्माणस्य शिक्षां प्राप्नुवन्ति । उत्सवोऽयं तान् जीवनस्य लक्ष्यं प्रत्यग्रे सारयति । निर्विवादमेतत् सत्यं यद् अयमुत्सवः छात्रेषु नवीनप्रेरणास्फूर्तिं जागर्ति च भृशं करोतीति ।

(८) अनुशासनम्

कस्याऽपि व्यवस्थितस्य नियमसमुदायस्य पालनम् 'अनुशासनम्' उच्यते । अथवा कस्यापि नियन्त्रितया नियुक्तस्य वचसः अनुवर्तनम् 'अनुशासनम्' । एकमपि प्रश्नम् अकृत्वा तदनुवृत्तिः साधीयसोऽनुशासनस्य स्वरूपमवधार्यम् । कापि व्यवस्थिता संस्था अनुशासनं विना न प्रचलितुं पारयति । तद्विना तस्याः गतिरतीव दुरन्ता जायते । यथा नावि प्रसार्यमाणवस्त्रप्रसारसङ्कोचरज्जवो यदि नियमपूर्वकं न चाल्येरन् मध्येसरिस्त्रीविपद्यते तथैव ते ते पुरुषाः यदि दलप्रधान-मक्षरशो नानुवर्तेरन् कोऽपि समुदायः सफलप्रयासो न भवेत् । अस्माकं जीवनस्य सर्वास्वपि दशासु प्रकामम् आवश्यकम् अनुशासनं नाम बाल्ये यौवने प्रौढत्वे बाधकंऽपि वा अनुशासनमपेक्ष्यत एव । विद्यालये गृहे सावंजनिकसंस्थासु च विना अदः कार्यं न चलति । बालको जातमात्र एव अनुशासनं शिक्षणीयः । एतेन तस्य भाविजीवनं तस्मै महत्त्वम् उपहरिष्यति ।

जीवने साफल्यमानेतुम् अनुशासनम् अत्यपेक्षितं वस्तु । तेन सर्वैरपि स्वहितम् अर्थयमानैः अनुशासनेन आत्मा नियमनीयः । परमात्मा सर्वानपि भारतीयान् साध्वनुशासनयन्त्रितान् विदधात्विति ।

(९) व्यायामः

व्यायामपुष्टगात्रस्य बुद्धिस्तेजो यशो बलम् ।

प्रवर्धन्ते मनुष्यस्य तस्माद् व्यायाममाचरेत् ॥

धर्मार्थकाममोक्षरूपस्य पुण्यार्थचतुष्टयस्य सिद्धेर्निमित्तं शरीरं खलु । स्वस्थ-

शरीरं हि अध्यवसायं कर्तुं प्रभवति । शरीरस्य नीरोगतायाः अनेकानि साधनानि सन्ति । तेषु व्यायामस्याऽपि महत्त्वपूर्णं स्थानमास्ते ।

येन कर्मणा मनुष्यस्य तनोः, तद्द्वारा बुद्धेश्च उचितौ संस्कारोच्छ्रायो भवतः, शरीरस्य सन्धिस्थलानि चलन्ति, धमन्यः स्पन्दन्ते रक्तं परिष्कृत्यते, पाकक्रिया व्यवस्थाप्यते, सम्भवतां रोगाणाम् आक्रमणं प्रतिबद्धयते च तत् कर्म व्यायाम इति । मानवानां शरीरेण सम बुद्धेरतिघनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते । शिक्षा यथा मनुष्याणां ज्ञानं परिमार्जयति तथैव व्यायामः तनुं समेधयति । एवं हि मानवानामिदं कर्तव्यं वर्तते यत्ते यथारुचि यथाविधि च कमपि व्यायामम् उपसेवेरन् । शरीरस्य अरोगितायै विकाशाय च व्यायामः प्रतिदिनं नियमतः कर्तव्यः । व्यायामेन शरीरे उत्साहस्य, चित्ते प्रसादस्य, प्राणेषु च जीवनस्य सञ्चारो भवति । अतः सर्वथा स्वास्थ्यं कामयमानैः 'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्' इति च स्मरद्भिः सदा सेवनीयो व्यायाम इति ।

(१०) सत्सङ्गतिः

(सत्सङ्गतिः कथय किन्न करोति पुंसाम् । संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति)

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते कामधुक् कामितमेव दोषिण ।

चिन्तामणिः चिन्तितमेव दत्ते सतां तु सङ्गः सकलं प्रसूते ॥

सतां सज्जनां सङ्गतिः सत्नङ्गतिः । अनुकरणधर्मा मनुष्यः । स यादृशैः संवसति तादृश एव भवति तैस्तैः अन्यदीर्यैर्गुणदोषैर्युक्तः अतः सद्भिः एषणीयः संसर्गः, असद्भिश्च परिहरणीयः । सत्सङ्गतिप्रभावेण अबोधविकल्पाः नीचाः दुष्टाः अपि साधवो भवन्ति । किं बहुना सुगन्ध-पुष्पसंसर्गात् तुच्छः कीटोऽपि देवानां शिरः आरोहति तथा जडत्वं प्राप्तो पाषाणप्रतिमाऽपि देवत्वं याति । 'काचः काञ्चनसंसर्गाद् धत्ते मारकतीं द्युतिम्' । मानवः येन प्रकारेण मानवेन सह सङ्गतिं करोति स तथैव भवति । हीनैः सह हीनतां, समैः सह समतां, विशिष्टैः सह विशिष्टतां याति । साधुसङ्गतिस्तु चन्द्रचन्दनाभ्यामपि अधिका शीतला भवति । सत्सङ्गत्या मानवस्य ज्ञानवृद्धिर्भवति । साधुपुरुषैः सह उषित्वा मनुष्यताः जीवनस्य गम्भीरताम् अनायासेनैव अवबुध्यन्ते । सत्सङ्गत्या मानवस्य मानोन्नतिः, पुण्यैर्वचः उदेति पापाच्चोद्विजते मनः । सत्सङ्गत्या दुर्जनोऽपि प्रेम-सहानुभूति-दया-क्षमः

सत्य-शान्ति-त्याग- परोपकाराणां साक्षात् मूर्तिर्जायते । सत्सङ्गतिः सर्वकल्याणं कर्तुं शक्नोति, अतः विद्या-यशो-बलवृद्धये सर्वतोभावेन सत्सङ्गतिः कर्तव्येति ।

बाल्यकाले बालकस्योपरि सङ्गत्याः प्रभावः बलवत्तरो भवति । बालको यादृशः बालकैः सह सङ्गतिं करिष्यति ध्रुवं स तादृश एव भविष्यति । सत्सङ्गत्या मानवः उन्नतिपदं लभते । सज्जनैः सह मैत्रीं कुर्वाणः कदापि नावसीदति । सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, पापं दूरीकरोति, कीर्तिं च दिक्षु तनोति, कुमतिं दूरीकरोति चेतः विमलीकरोति, चिरन्तनं पापं च चुलुकीकरोति । सतां सङ्गतिः किमु न मङ्गलमातनोति । तदुक्तम्—

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं, मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं, सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥
अपि च—

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति, चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।
भूतेषु किं च कर्षणं बहुलकरोति, सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ।

(११) भारतवर्षः

(भा =) भाति सर्वेषु वेदेषु (र =) रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।

(त =) तरणं सवतीर्थानां तेन भारतमुच्यते ॥

आसीत् पुरा राज्ञः दुष्यन्तस्य पुत्रो भरतो नाम चक्रवर्ती राजा । तेन शासितो देशः 'भारतवर्ष' इत्यभिधानं प्राप्तः । मत्स्यपुराणानुयायिनस्तु—
'भरतीति भरतः = मनुः, तस्याऽयं भारतो देशः इति वदन्ति । अस्तु तावत् प्रकृति-
देव्या अनुगृहीतोऽस्माकं जन्मभूमिः भारतवर्षोऽस्ति । अत्र गङ्गा-यमुना-नर्मदा-
कावेरीप्रभृतयः महानद्यः सन्ति । प्रधानः पर्वतः हिमालयः अस्य देशस्य मुकुटः
अस्ति । पर्वतोऽयं भारतस्य प्रहरी अप्युच्यते, यतः मेघमण्डलादप्युत्तानि शृङ्गाणि
दुर्लङ्घ्यानि सन्ति । देशस्याऽस्य चरणी रत्नाकरः प्रक्षालयति । भारतवर्षोऽस्मिन्
पुराणमहाभारतादिरचयिता वेदव्यासः, रामायणप्रणेता महर्षिवाल्मीकिः, भक्त-
प्रवराः—ब्रह्माद ध्रुवादयः चक्रवर्तिनृपतयः, वराहमिहिरादयः ज्योतिर्विदः, धन्व-
न्तरि-सुभ्रत-जीवक-काश्यप-वाग्भटादयः आयुर्वेदज्ञाः, 'गौतम-कपिल-काणाद-गङ्गे-
शोपाध्यायादयः नैयायिकाः, पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिप्रभृतयः वैयाकरणाः,

श्रीशङ्कराचार्य-रामानुजाचार्य-रामानन्दाचार्य-वल्लभाचार्यादयः वेदान्तशास्त्र-
पारङ्गताः, बुद्धदेव-महावीरादयः धर्मप्रवर्तकाः, अश्वघोष-भवभूति-माघ-
कालिदासादयो महाकवयः, चाणक्यादयः राजनीतिज्ञा, भारती-गार्गी-लीलावती-
प्रमुखानि स्त्रीरत्नानि इमं देशमलङ्घ्यः भूतलेऽस्मिन् देशोऽयं श्रेष्ठतमः, यतः
देवाः अपि अस्माकं भारतवर्षे जन्मग्रहणाय सृह्यन्ति । उक्तं च विष्णुपुराणे—
गायन्ति देवाः किल गीतकानि घन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

(१२) देशभक्तिः । जन्मभूमिः

(जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी)

यस्मिन् देशे यस्य जन्म तं देशं प्रति तदीया भक्तिः देश-भक्तिः । यो मानवः
यत्र जन्म लभते सैव तस्य जन्मभूमिः कथ्यते । अस्मिन् जगति सर्वेषां बहुमूल्य-
वस्तूनां मध्ये माता मातृभूमिश्चैव एते द्वे श्रेष्ठे । असारे खलु संसारे सर्वे अलम्प्याः
अपि पदाथाः परिश्रमेण लब्धुं पायन्ते, किन्तु माता पिता जन्मभूमिश्च न केनापि-
यत्नेन प्राप्यते । तदुक्तं—

जननी जन्मभूमिश्च जाल्लवी च जनार्दनः ।

जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥

जननीवत् जन्मभूमिरपि प्राणैर्म्योऽपि स्नेहतमा तथा स्वर्गादपि गरीयसी ।
मनुष्याणां मनसि जाते देशभक्तिप्रवेशे तदीयं जीवनमेव स्वदेशस्य कृते भवति,
ते तत् आरभ्य तदीयां स्थितिम् उन्नेतुम् एव प्रयतन्ते । सत्याम् आवश्यकतायां
ते प्राणानपि पणीकर्तुं कृतसङ्कल्पास्तिसृजन्ति । आजाद-चन्द्रशेखर-भगतसिंह नेताजी-
सुभाषचन्द्रबसुप्रभृतयोऽनेके वीरपुरुषाः स्वदेशार्थमेव स्वप्राणात् त्यक्तवन्तः ।
अस्यां च देशभक्तौ सम्पत्तेरावश्यकता नापतति, येन घनिमात्रविधेयता स्यात् ।
सर्वास्वप्यवस्थासु सर्वैरपि मनुष्यैः आत्मरुच्या स्वनिर्णीतक्रममनुसृत्य विधातुं
शक्येयं देशभक्तिः । तदीया मात्रा लब्धी वृहती वा भवतु । देशभक्तौ भूमिका
भूतायाः स्वदेश्यवस्तुषु प्रीतेः पालनमात्रेऽपि विधीयमाने कियत्या मात्रया
देशभक्तिः कृता भवतीति ततोऽधिकां सेवां कुर्वन्तो भूयः देशभक्ताः
कथयितुं शक्याः ।

अस्य देशभक्तिवहेज्ज्वाला यस्य हृदये कृतास्पदा तस्य कार्यान्तिरेभ्यो विरक्ति-
र्जायते । जीवनसाधनमात्रम् अर्थयमानस्य तस्य जातायामपि कार्यान्तरप्रवृत्तौ
तदर्थतामात्रम् अवगन्तव्यम् । अस्मिन् विषये महात्मागान्धो-राजेन्द्रबाबू-जवाहर-
लालनेहरूप्रभृतयो देशभक्ताः प्रसिद्धा एव । धन्याश्च इमे देशभक्ताः कल्पद्रुमाः येषां
चिन्तासु च्छायास्वद्य अस्माकं स्वतन्त्रा देशः सुखशान्तिम् अधिगच्छतीति ।

(१३) परोपकारः

(परोपकाराय सतां विभूतयः)

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपोडनम् ॥

किमपि प्रत्यर्पणम् अन्तर्भिलष्य परकीयहितानुसंधानं परोपकारः । मनुष्याणां
पुरुषार्थेषु धर्मकृत्यानां मध्ये परोपकारः अत्यन्तं समुत्कृष्टं कर्म अस्ति । येषु
मनुष्येषु गुणोऽयं नास्ति तान् मनुष्यतनुमाधाय चरतः पशून्नेव अभिधातुं
समात्मनो निर्बन्धः ।

परोपकारात् प्रबलं किमपि पुण्यम् अत्र जगति नास्ति । एष मानवानां
हृदये पवित्रतां सहनशीलतां दयां भक्तिं प्रमाणं च प्रादुर्भावयति । परोपकारेणैव
दरिद्र-निर्धन-निर्वलप्राणिनां प्राणरक्षा भवति । अयं परोपकारः सर्वेषां धर्माणां
प्रथमो धर्मः । विद्यादानं तु परोपकारस्य श्रेष्ठतमो धर्मः । अन्यद् दत्तं वस्तु कियतः
कालस्य कृते तदावश्यकतां शमयति, परं विद्या मानवानां जीवनसहचरी सती
तान् सुखयति ।

परोपकारः एकः दिव्यः महान् गुणोऽस्ति । संसारेऽस्मिन् नानाविधाः मानवाः
दृश्यन्ते । यस्य यादृशः स्वभावः स तादृशम् आचारम् आचरति । केचित्
परोपकारिणः भवन्ति, केचित् स्वार्थिनश्च । परोपकारेणैव सुप्रसन्नाः भवन्ति ।
परोपकारेणैव कायः विभाति । तदुक्तम्—

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिनं तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां परोपकारिणं तु चन्दनेन ॥

न केवलं मानवेभ्येव परोपकारभावना वर्तते, देवेषु पशु पक्षि-वृक्षादिष्वपि च
विद्यते । प्रकृतिः परोपकारस्यैव शिक्षां ददाति । नद्यः स्वयमेव जलं न पिबन्ति,

वृक्षाश्च स्वयमेव फलानि न खादन्ति । किन्तु तासां जलं, तेषां फलानि च परोप-
काराय एव । तदुक्तम्—

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः पिवन्ति नाम्मः स्वयमेव नद्यः ।

धाराधरो वर्षति नात्महेतोः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

पुराणादौ परोपकारस्य बहुमहत्त्वं प्रतिपादितम् । दिवङ्गतेऽपि परोपकारो
यशःशरीरेण सदैव अमरत्वं प्राप्नोति । परोपकारमावयैव नरपतिः शिविः पदार्थं
स्वशरीरमांसमपि छित्त्वा ददौ । रन्तिदेवः क्षुधातोऽपि स्वभोजनं चाण्डालाय
समर्पितवान् । परोपकारस्य सर्वाङ्गोऽपि स्वरूपं मङ्गलमयम् अवगत्य यथाशक्ति
तत्र वर्तन्ति स्थेयं विचारचतुरैः । यतः—‘धन्या नरा विहितकर्मपरोपकाराः ॥’
इत्यलमतिविस्तरेण ।

(१४) उद्योगः

(उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः)

अस्मिन् संसारे समस्तजनाः सुखमिच्छन्ति परन्तु विरला एव सुखं प्राप्नुवन्ति ।
आलस्यमेव जनस्य शत्रुरस्ति येन जनः अनिष्टं प्राप्नोति । उक्तं च—

आलस्य हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसीदति ॥

पुरुषार्थेन जनाः सुखमधिगच्छन्ति । उद्यमेनैव निर्धना धनिनो भवन्ति । सर्वं
मुद्योगेनैव सिध्यति । उद्योग-बलेनैव पाण्डवा नष्टमपि राज्यमुपलब्धवन्तः । कालि-
दासः उद्योगमाश्रित्य कविकुलगुरुः बभूव । लोकमान्यतिलकगोखले-महात्मा-
गान्धि-प्रभृतिभिः देशभक्तैः पुरुषार्थेनैव वैदेशिक-पारतन्त्र्याद् इयं मातृभूमिः
विमुक्ता कृता । कार्याणि उद्यमेनैव सिध्यन्ति । लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषमुपैति ।
अत एवोक्तम्—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या, यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥

भाग्यवादिनः कथयन्ति यत् सर्वत्र भाग्यं फलति परन्तु अनुद्यमेन ते दुःख-
मेव प्राप्नुवन्ति । ते न जानन्ति यत् यथा एकेन चक्रेण रथस्य गतिर्न भवेत्,

तथैव उद्यमेन विना दैवं न सिध्यति । अस्माकमधीनं पौरुषम्, फलं तु दैवाधीनम् ।
अत एव फलाशां परित्यज्य कर्माणि कर्तव्यानि । भगवद्गीतायां श्रीकृष्णः एतद्
एव उपादिशत्—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

यथा सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति, तथैव मनोरथैरेव कार्याणि न
सिध्यन्ति । ईश्वरोऽपि उद्योगिनः साहाय्यं करोति । अतः सर्वैः उद्योगः करणीयः ।
उक्तं च—

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥

(१५) हिमालयः । नगाधिराजः

भारतवर्षस्योत्तरस्यां दिशि उच्चतमः पर्वतः हिमालयोऽस्ति । अस्य शिखर-
प्रदेशाः सदा हिमेनाच्छादिताः । अस्मात् कारणात् अयं 'हिमस्य आलयः हिमा-
लयः' इति कथ्यते । अयं सर्वेषां पर्वतानामुच्चतमः, अत एव नगाधिराजः अपि-
कथ्यते प्रजापतिः यज्ञांगयोनित्वमवेक्ष्य कल्पितयज्ञभागं तं शैलाधिपत्यं स्वयमन्व-
तिष्ठत् । हिमालयस्य लांगूलविक्षेपविसर्पिशोभः चन्द्रमरीचिगौरः बालव्यजनैः
चमयः गिरिराजशब्दमर्थयुक्तं कुर्वन्ति । अनन्तरत्नप्रभवस्य हिमालयस्य हिमं
सौभाग्यविलोपि न जातम् । यतः एको दोषो गुणसन्निपाते निमज्जति यथा इन्द्रोः
किरणेषु अङ्गुः निमज्जति । अस्य हिमालयस्य आमेखलं सञ्चरतां घनानां छायामघः
वृष्टिभिः उद्वेजिता ऋषयः आश्रयन्ते । तत्र स्थिताः वन्यकरिणः कपोलकण्डूः विनेतुं
सरलवृक्षेषु कपोलस्थलानि धर्षन्ति, तदा वृक्षेभ्यः क्षस्तिन क्षीरेण संजातः गन्धः
हिमाद्रेः सानूनि सुरभीकरोति । हिमालयस्य गह्वराणि दिवाभीतमिवान्धकारं
दिवाकराद्रक्षति । यस्मिन् दृष्ट्वापि हतद्विपानाम् केसरिणां तुषारस्रुतिधौतरक्तं पदं
नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः किराताः मार्गं विदन्ति ।

अयं पर्वतः भारतवर्षस्य मुकुटः अस्ति । अयं भारतवर्षस्य प्रहरी अप्युच्यते ।
यतः अस्य मेघमण्डलादप्युन्नतानि शृङ्गाणि । दुर्लब्ध्यानि सन्ति । सर्वेषां तुङ्गतमम्

एवरेष्टाख्यमस्य शृङ्गम् । हिमालयः भारतवर्षस्य परोपकारी अस्ति । अयं गङ्गायाः, सिन्धोः, ब्रह्मगुप्तस्य, अन्यासाञ्च बहूनां नदीनां प्रभवस्थानम् । संसार-विमुखानां अस्य गुहाः आश्रयस्थानानि । हिमालये बहूनि रत्नानि विद्यन्ते । तस्मिन् नानाविधाः ओषधयोऽपि सम्भवन्ति । अयमेव नगः भारतवर्षस्य उत्तर-प्रदेशेषु वर्षायाः हेतुरस्ति । अयमेव गिरिः शत्रुभ्यः अस्माकं देशं रक्षति यतः अस्यातिक्रमणमतिदुष्करम् । नैनीताल-मंसूरी-अल्मोडा-शिमलादीनि नगराणि अस्यापत्यकायाम् विराजन्ते । ग्रीष्मर्तौ घनिकाः स्वास्थ्यलाभाय तत्र गच्छन्ति, आनन्दातिरेकेण इतस्ततः परिभ्रमन्ति च । महाकविकालिदासेन कुमारसम्भवस्य आद्ये सर्गे लिखितम्—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

(१६) शीलं परं भूषणम्

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत् प्रशस्यते ॥

शीलं तु भूषणानि सुदूरम् अधरोकरोति । इदं सततं भूषणम्, भूषणान्तराणि क्षयोणि । परिशुद्धा व्युत्पत्तिः कदाचिद् उद्भासते कदाचित् मन्दादये, परिष्कृता बुद्धिरपि कदाचित् क्रमते कदाचित् प्रतिहन्यते कृत्येषु, किञ्चेदं शीलं भूषणतां व्यभिचर्य न कदाचिद् भूष्यतां याति । न चाऽत्रैव पर्यवस्यत्यस्य प्रकर्षः, भूषणानां सर्वेषां कारणमपीदं भवति । तदेवंमहिमोपेतं शीलं नाम । 'शुचौ तु चरिते शीलम्' इति, 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यभिधानकृतः । शीलवानेव कालोचितं जानाति व्यवहर्तुम् ।

इदं चाऽवश्यमभ्युपेयं—न खलु कश्चिच्छीलसम्पत्तिं पूर्वरूपेण उपवर्णयितुं सहते न वा पारयतं शीलाङ्गभूतान् समुदितान् अनुक्रमितुं गुणान् । यत् सत्यमेत-दर्थकः प्रयत्नोऽपि उपहास्यो भवति, इदम् अननुकार्यं चाऽनुपमेयं च । 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः' इतिवत् शीलं शीलैर्नैव सदृशम् । तदुक्तम्—

१४ सं० व्या०

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमः,
 ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
 अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्यजिता,
 सर्वेषामपि सर्वभूषणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥

(१७) ग्राम्यजीवनम्, नागरकजीवनम्

ग्रामो हि ईश्वरकृतः, नगरं च मानवकृतम् अस्ति । ग्रामेषु यथा अकृत्रिमं सुखदं सौन्दर्यं न तथा नगरेषु । मन्दमारुतान्दोलितपल्लवाः विस्तारवतीः क्षेत्रभक्तीः शाद्वलान् गोचरान्, वनस्पतीन्, विविधानि नवानि शष्पाणि च आलोक-
 मालोकं प्रह्लादते मुग्धा जनपदो जनः । प्रशान्तायां प्रत्यूषवेलायां क्षितिजमाक्रम-
 माणस्य बालार्कस्य, अभिनवोदितस्य कुमुदिनीनायकस्य चन्द्रस्य वा सन्दर्शने मन्दसुरमिसमीरणसेवने ग्रामीणाः एव ईशते न नागरकाः ।

नगरेषु तु सर्वं कृतकम् । यथा—कृतकः स्नेहः, कृतकः आदरः, कृतकं दाक्षिण्यम्, कृतको वेषः, कृतकं सुखोपकरणम्, कृतकाः गृहाः, कृतकाः आरामाः, कृतकाः खेलाश्च । ग्रामे प्रायः सर्वम् अकृतकमिति निश्चप्रचम् ।

ग्रामीणाः हि प्रायेण स्वस्थाः, महाकायाः, परिपुष्टाङ्गाः, दृढसन्ध्यः, दीप्तिम-
 द्बपुषः, महाप्राणाश्च भवन्ति । नागरकास्तु—बहुशः अस्वस्थाः, अल्पतनवः,
 पेलवाङ्गाः, कुशकायाः, विवर्णवदनाश्च भवन्ति ।

ग्रामा हि—महामनीषिणां, तपस्विनां, महाकवीनां च जन्मभुवः, न नगराणीति सुस्थितः, उत्कर्षप्रकर्षो ग्रामाणाम् । ग्रामीणाः स्वयमेव समये-समये मनोरञ्जनार्थम् अभिनयादिकं कुर्वन्तः आनन्दम् अनुभवन्ति । ग्रामाधिदेवतानां गुणानुवर्णनाय महापुरुषाणां चरित्रश्रवणाय वा अतीवानन्दोल्लासेन ग्रामीणाः एकत्र सम्मिलन्ति
 ग्रामे प्रायः सर्वाणि गृहोपयुक्तकार्याणि अस्नेन भवन्ति । नापितोऽपि कस्मै-
 चिदपि कार्याय द्रव्यं न गृह्णाति । ग्रामेषु पुरुषाः सदैव उद्यमशीलाः भवन्ति ।
 ते सुवासितं भोजनं कौषेयवस्त्राणि वा नाऽभिलषन्ति । स्वभावेन ते धर्ममीरवः
 सौम्याः भवन्ति । ग्रामीणाः अस्मामिः राजपुरुषाश्च समादरणीयाः सन्ति, यतः ते
 कठोरतमश्रमेण विविधानि अन्नानि शाकानि फलानि च उत्पादयन्ति, यैः,
 नागरकाः जीवन्ति ।

अधुना ग्रामाणाम् उन्नतये शासकाः सतर्काः सन्ति । पञ्चवर्षीययोजनानुसारेण बहवः ग्रामाः विद्युदादिभिः नवीनमुख-सामग्राभिः युक्ताः अभवन् । क्षेत्राणां सेचनाय जलनालिकानां प्रसारः सर्वत्र यथा स्यात् तथा शासकानामुद्योगः प्रचलयति । ग्रामकलहानां निणंथाय ग्रामे ग्रामे समितयः स्थापिताः सन्ति । काले स्वतन्त्र-भारतस्य ग्रामाः प्रशस्ताः भविष्यन्तीति निश्चप्रचम् ।

(१८) दीपावली । दीपमालिका

रक्षावन्धनम्, विजयादशमी, दीपावली, होलिकोत्सवश्चेति चत्वारः मुख्यो-त्सवाः भारते सन्ति । तेषु दीपावलोमहोत्सवः सर्वानपि सांस्कृतिकसमारोहान् अतिशेते । दीपावल्याः कतिपयदिवसपूर्वमेव जनाः नगराणि ग्रामांश्च ससमारोहं संस्कुर्वन्ति । गृहाणि शुचीकुर्वन्ति, चूर्णेन धवलीकुर्वन्ति, मनोहरैः चित्रैः अन्यान्यैश्च कदलीस्तम्ब-तोरण-गताकादि-प्रसाधन-साधनैः गृहकुड्यानि अलङ्कुर्वन्ति च । अस्मिन् पूर्वदिवसे रजनोमुखे लक्ष्मीपूजाद्वारा जनाः निजजीवन-स्थितिम् उच्चतरां कर्तुं प्रयतन्ते । अनुपमादीनां दीपज्योत्स्नायाम् अग्निकर्मकेलयोऽपि न न्यूनां सौन्दर्यानुभूतिं जनयन्ति ।

कृतगृहदेवतादीपदानविधयो नैष्ठिकाः उल्मुकं भ्रामयन्तः 'शस्त्राऽशस्त्रहतानां चे' ति मन्त्रांश्च उच्चारयन्तः निजपितृन् स्वर्गं गमयितुं तन्मार्गम् अवलोकयन्ति । बालकाश्च तदनु किमप्युद्देश्यं विनैव मनोरञ्जनार्थमेव शतमुल्काः भ्रामयन्तः मार्गान् चत्वराणि च प्रकाशयन्ति, पटाकादिना पटपटाकुर्वन्ति च ।

अस्यामेव कार्तिककृष्णाऽमायाम् उपासकैः महाशक्तेः निशापूजनं महता समारोहेण सम्पाद्यते । पूजकाः आगामिवत्सराय च सुखं सम्पत्तिं च प्रार्थयन्ते ।

अथमुत्सवः कार्तिकमासस्य कृष्णात्रयोदशीतः शुक्लपक्षस्य द्वितीयां यावत् प्रचलति । द्वयं त्रयोदशी 'धन्वन्तरित्रयोदशी' नाम्ना प्रख्याता अस्ति । त्रयोदस्यां जनाः गृहोपकरणानि तैजसपात्राण सति संभवे यथाशक्ति आमूषणानि च क्रीडन्ति । तद्वितीयदिने 'नरकचतुर्दशी' जायते । तस्यां हनूमतः जन्ममहोत्सवः यमराजस्य च पूजनं भवति । 'लघुदीपावली' ति नाम्ना प्रसिद्धोऽयं दिवसः ।

दीपावलीमहोत्सवविषये एका जनश्रुतिः, यत् अद्यैव मर्यादापुरुषोत्तमः श्रीराम-चन्द्रः आहूवे निशाचराधिपतिं रावणं हत्वा अयोध्यां प्रत्यागतः । चतुर्दशवत्सरान-

न्तरं सीतया लक्ष्मणेन च सहितं श्रीरामचन्द्रं प्राप्य सर्वे देशवासिनः दीपमालया
तेषां स्वागतम् अकुर्वन् । ततः प्रभृति एव अस्योत्सवस्य प्रचारो जातः ।

(१६) सन्तोषः, धृतिः, धैर्यम्, सहनशीलता

(सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्)

‘न योजनशतं दूरं वाध्यमानस्य तृणया । सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः ॥’

सन्तोषः सर्वश्रेष्ठं धनमस्ति । ऐहिक-पारलौकिकोभयसुखशान्तिलाभाय
सन्तोषस्य परमावश्यकता अस्ति । सन्तोषामृतसागरे मग्नः जनः चिरं सुखम्
अनुभवति । असन्तुष्टो जनः अर्थलाभेऽपि अधिकं धनं प्राप्तुम् इच्छति । शती
सहस्रं वाञ्छति, सहस्री च लक्षम् इच्छति, किन्तु लब्ध्वाऽपि मनोवाञ्छितं धनम्
इतस्ततः परिभ्रमति—न कदापि असन्तोषी सुखमनुभवति । यस्य पार्श्वे सन्तोषः
विराजते स सामान्योऽपि जनः राजानं तृणवत् मन्यते । करप्राप्तेऽप्यर्थे तस्य आदरः
न भवति ।

सन्तोषस्य एवाऽपरपर्यायः— धृतिः, धैर्यम्, धारणा, सहनशीलतेति । कार्याणां
साफल्याय धैर्यं परमावश्यकं भवति । धीराः महत्तरसंकटानि सरलतया तीर्त्वा
सुखिनः भवन्ति । समुपस्थितेषु संकटेषु धैर्यं न त्याज्यम् । उक्तं च—

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात् कदाचित् स्थितिमाप्नुयात् सः ।

जाते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥

धैर्यमेव सत्यं रक्षति । धैर्यं विना न मनोनिग्रहः, मनोनिग्रहं विना परमात्म-
प्राप्तिर्दुर्लभा । अतः लोकेऽस्मिन् ये साफल्यमिच्छन्ति, तैः सर्वैः धैर्यं धार्यम् ।
प्रत्येकस्य ईप्सितकार्यस्य सम्पादनाय धैर्यस्याऽस्ति महत्पयोगिता । धैर्यमाश्रित्यैव
एको विद्यार्थी अध्ययनतत्परो भवति । धैर्येणैव मानवः शोकसागरं तरति । अतः
एव जनैः धैर्यधारणे यत्नो विधेयः ।

(२०) वसन्तः

एकस्मिन् वर्षे षड् ऋतवः सन्ति । सर्वेषु समयेषु वसन्तर्तुः सर्वोत्तमः अस्ति ।
अत एव एष ऋतुराजः कथ्यते । वसन्तः कामदेवस्य सखा अस्ति । ऋतूनां
कुसुमाकरः वसन्तः एव अस्ति । वसन्ते मृगदृशा मानतन्तुच्छिदः, परभृतवयसां

कण्ठे पञ्चमं रागं लोलयन्तः स्मरविजयमहासाक्षिणः समोराः स्वैरं वान्ति ।
तदुक्तम् लताकुञ्जं गुञ्जन् मदवदलिगुञ्जं चपलयन्, महन्मन्दं मन्दं दलितमर-
विन्दं तरलयन् । .....रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥ इत्यादि ।

महाकविमाधेनाऽपि लिखितम्—

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोमरैः ॥

वसन्ते सौन्दर्यस्याभिनवं साम्राज्यं समुल्लसति । वसन्ते खगकुलं दिशि
दिशि धावति, कूजति नृत्यति च । चतुरो मधुकरनिकर इतस्ततः अविरामं
गुञ्जति । सहकारपादपाः मञ्जरीभिः शोभन्ते । पलाशे रक्तपुष्पाणि विकसन्ति ।
तरुषु कोमलानि किसलयानि विकसितानि पुष्पाणि च दृष्ट्वा मनः प्रसीदति ।
आम्रवृक्षेषु सञ्जाता मञ्जरीः दृष्ट्वा पिका हर्षातिरेकेण कूजन्ति गायन्ति च ।
भ्रमराः पुष्पाणि विलोक्य इतस्ततो भ्रमन्ति । कृषकाः नवसस्यानि दृष्ट्वा प्रसन्नाः
भवन्ति । अर्याणां मुख्योत्सवः वसन्तोऽस्ति । अयमुत्सवः माघमासस्य शुक्लपक्षस्य
पञ्चमीतः प्रारभ्यते । अस्मिन् दिने जनाः शारदां पूजयन्ति । बहवः जनाः पीत-
वस्त्राणि धारयन्ति । अस्मिन् ऋतौ होलिः कोत्सवः सम्पद्यते । अनन्तरं नवरात्रे
समागते जनाः भगवतीं दुर्गां पूजयन्ति । वसन्ते भ्रमणेन स्वास्थ्यलामो भवति ।
उक्तं च 'वसन्ते भ्रमणं पथ्यम् ।' अयं वसन्तकालः सर्वश्रेष्ठः, अत एव अस्माभिः
वृथा न यापनीयः ।

(२१) सन्मित्रम्

कराविवशरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी । अविचार्य प्रियं कुर्यात् तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥

उक्तश्लोके संक्षेपेण सन्मित्रस्य लक्षणानि निरूपितानि सन्ति । सुखे, दुःखे,
सम्पत्तौ च यः कस्यामप्यवस्थायां स्वमित्रं न त्यजति, स एव सन्मित्रमस्ति ।
उक्तं च—

उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिक्षे राष्ट्रविप्लवे । राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥

इह जगति सन्मित्रप्राप्तिः सुदुर्लभा । यः सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखो भवति,
सः सुहृत् । उक्तं च—

सुखिते सुखी सुहृदि यः दुःखिनि दुःखी स च बन्धुर्भवति ।

उदिते मुदितः सिन्धुः शशिन्यस्तमयति सुक्षीणः ॥

विपत्समये ये पलायन्ते, समृद्धिसमये च सन्निहिता भवन्तोदृशाः सुहृदो बाहुल्येन भवन्ति, सम्पत्तौ विपत्तौ च सहायभूताः सुहृदस्तु विरला एव । मित्र-
भापत्सु जानीयात् । सत्यमुक्तम्—

मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद् दुर्लभम् ।

ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषांकुला-

स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषग्रावा तु तेषां विपत् ॥

दुग्धसम्भृतं विषपूर्णं घटमिव दुग्धबन्धुरभाषिणं परोक्षे च कार्यहन्तारं मित्रं वर्जयेत् । मित्रस्य लक्षणानि परीक्ष्यैव मित्राणि कर्तव्यानि । येन केनचित् मंत्री नोचिता । तथाहि—

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् । वर्जयेत् तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

अपि च—

औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रममागतम् । रचितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥

सन्मित्रम् पापान्निवारयति, हिताय योजयते, गुह्यानि गूहति, गुणान् प्रकटी-
करोति, काले ददाति, आपदगतं च जहाति न । संसारस्य अमूल्यं रत्नं मित्रमस्ति ।
मित्रप्रशंसायां सत्यमेवोक्तम्—

शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् । केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥

(३२) वाराणसी (काशी)

उत्क्षिप्य बाहू असकृद् ब्रवीमि त्रयीमयेऽस्मिन्त्रयमेव सारम् ।

विश्वेशलिङ्गं मणिकर्णिकाम्बु काशीपुरी सत्यमिदं त्रिसत्यम् ॥

आद्यशङ्कराचार्यः

प्रायः असी-वरुणयोर्मध्ये स्थित्या अस्य नगरस्य नाम 'वाराणसी' अभूत् ।
इयमेव 'काश्यते' = प्रकाश्यते इति काशीति नामान्तरेण संस्तूयते लोकैः ।

सकलभुवनललामभूतेयं पुरी न केवलं भूतले एव अपितु लोकत्रयेऽपि पवित्रता-
तिरेकसम्प्राप्तकेति प्रथितकीर्तिः । भगवतः चन्द्रमौलेस्त्रिशूलोपरि विराजमानः

मुक्तिप्रदायिनीति प्रथितयशोऽवदाना सकलतीर्थानाम् एकम् आयसनं, विद्याश्रियो-
मर्तृसदनं, भवनं वैभवस्य, आस्पदं साधुतायाः, कुलभवनं तपस्यायाः, आकरो
ज्ञानस्य, निधानं वैचित्र्यस्य कस्य वा न विदिता सचेतसः ।

इयमेव हि पुरा कृतयुगे राजर्षेर्दिवोदासस्य राजधानीत्वम् आसेदुषो सौभाग्य-
सम्पत्समृद्धिभिः दिवौकसामपि स्पृहणीया बभूव । भगवती मागीरथी च पापिनः
समुद्धतुकामा गङ्गाधरस्य कपर्दबन्धाद् निष्क्रम्य अस्याः पादमूलं क्षालयन्ती
शान्तात्मनाऽत्र प्रवहति । अस्यास्तटे अनेकानेकमहीपालमुयशःस्वरूपाः पाषाणनिर्मिताः
शताधिका घट्टाः सकलभूतविलक्षणसुषमाः अनन्यसामान्या एव । सत्यमूर्तिः चक्र-
वर्तिमहाराजहरिश्चन्द्रोऽपि विश्वामित्रेण राज्यमपहृत्य निर्वासितः सन् चाण्डालराजे
आत्मानं विक्रीय तदनुचरो भवन् अत्रैव मागीरथीतटे प्रभोरर्थे प्रेतवस्त्राणि सञ्चि-
न्वन् अराजत । अष्टादशपुराणानां निर्मातां कृष्णद्वैपायनो व्यासोऽपि अत्रैव वासं
कल्पितवान् । अत्रैव च भगवता धन्वन्तरिणाऽपि आयुर्वेदविद्यासम्प्रदायः प्रवर्तितः ।
'कुट्टनीमते' दामोदरगुप्तेन बौद्धजातकेषु वर्णितायाः काश्याः निकट एव सम्प्रति
'सारनाथ' नाम्ना प्रसिद्धं स्थानमस्ति । सनातनधर्मस्य मातृगृहभूताप्यसौ बौद्धजैना-
दिधर्माणामपि : सारलोलाभूमिर्बभूव । शङ्करावतारो भगवान् शङ्कराचार्योऽपि
अत्रैव तत्त्वज्ञानमवस्रवान् । वल्लभाचार्यं चैतन्यमहाप्रभुप्रभृतयोऽपि अत्रैव निव-
सन्तः स्व-स्वधर्मम् उपदिदिशुः । प्रायः सर्वेष्वेव शास्त्रेषु तत्तच्छास्त्रीयनिबन्धनि-
र्मातरः अपि इमां पुरीं समलञ्चक्रिरे । सन्ततुलसीकबीर-तैलङ्ग-स्वामि-भास्करा-
नन्द-विशुद्धानन्द-दयानन्दादयः सिद्धपुरुषाः अपि इहैव निवासं भेजिरे ।

अत्रत्यौ सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय-काशीहिन्दूविश्वविद्यालयौ प्रतिवर्षम्
असंख्यान् विदुषः लब्धप्रतिष्ठान् वितन्वन्तौ सरस्वतीम् अविरतं निषेवेते । अत्रैव
काशीविद्यापीठमपि राष्ट्रियशिक्षाप्रचारेकलक्ष्यं सुलक्षणं संलक्ष्यते । महाविद्यालयानां
विद्यालयानां च संख्या शतचतुष्टयादप्युपरि गच्छन्ती विद्यासमृद्धिं द्योतयति ।
भारतमातुः मन्दिरम् अतीव रमणीयं चात्र वर्तते । दत्तमानेऽपि समये आनन्द-
मयोमां-स्वामिकरपात्रिजी-म०म० श्रीगोपीनाथकविराज-पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रि-
प्रभृतयो महामनीषिब्रह्मर्षयः अत्रैव विराजन्ते । एवंभूतायाः अस्याः प्रत्यङ्गमनेके
विशेषाः सविशेषं लक्ष्यन्ते तेषां वर्णनं केन वा सांकल्येन वर्णयितुं शक्यत इति ।

(२३) काश्मीर

प्रदेशोऽयं भुवि स्वर्गस्य खण्डः देश-विदेशेषु प्रसिद्धोऽस्ति । भारतस्य पश्चिमोत्तरस्यां दिशि सीमान्तभूतोऽयं प्रदेशः व्यवस्थितो वर्तते । अत्रत्यौ जलवायुस्वास्थ्यकरौ स्तः । अत्र गत्वा तयोः प्रभावेण रोगिणोऽपि नीरोगाः भवन्ति । वनेषु उपवनेषु च सदैव शीतो मन्दः गन्धयुतश्च पवनो वाति, यः खलु स्पर्शमात्रेण मनुष्याणां मनांसि सुखयति । पानीयमपि मधुरं सुस्वादु शीतलं चास्ति । अत्र प्रदेशे प्रकृतेश्च सुषमा परमरमणीया वर्तते । वन्या बहुविधाः वृक्षाः लताश्च भारतस्यास्य प्रदेशस्य सर्वतः शोभां वर्धयन्ति । अत्र च बहुविधानि मधुराणि पुष्टिकराणि फलानि उत्पद्यन्ते । केसरमपि भारते कश्मीरे एव बहुलतया जायते । द्राक्षाः मृद्वीकाः 'वेदाना' नामका दाडिमाः अक्षोटाः सेवाश्च अत्र प्रचुरतया समुद्भवन्ति । विविधवर्णा-चित्र-विचित्राः पक्षिणः पतङ्गाश्च भवन्ति मुखरयन्ति च द्रुमकुञ्चानि स्वकूजनैः ।

अत्र प्रदेशे अनेकाः रमणीयाः नद्यः सन्ति । तासु वितस्ता नाम नदी प्रभूत-जलवती वर्तते । अन्यानि चापि बहूनि तीर्थस्थानानि अत्र सन्ति । तेषु अमरनाथ-नामा महादेवः परमप्रसिद्धोऽस्ति । इदं स्थानं हिमसंहतिमध्ये विद्यते । एकस्यां च गुहायां ह्रैमं शिवलिङ्गं विद्यते । श्रावणपूर्णिमायां तत्र मेला भवति ।

अनन्तनागनामकात् नगरात् श्रीनगरं यावत् वितस्तायां नौमार्गो विद्यते । नावा एव जनाः गमनागमनं कुर्वन्ति । इमाश्च नावः वस्तुतो नौकागृहाणि एव सन्ति । तत्र च शयनस्थानानि स्नानगृहाणि गोष्ठीभवनानि च पृथक् पृथक् निर्मितानि भवन्ति । बहवो भारतीया विदेशीयाश्च एषु नौभवनेषु वसन्तः बहून् कालान् यापयन्ति ।

श्रीनगरस्य तातिद्वारे 'डल' नामकः एको महाकासारो वर्तते । तत्र विशाल-काष्ठफलकेषु हस्तमात्रोच्छ्रितां मृदम् आस्तीर्य शाकबीजानि तत्र जना वपन्ति । तेषु च शाकानि वृन्ताकोदिकलानि च भवन्ति । अस्मिन् एव प्रदेशे पुरा अभिनवगुप्त-कैयट-मम्मट-क्षेमेन्द्र-कलहण-प्रभृतयो बहवः महाकवयः विद्वांसश्च आविरभूवन् । वस्तुतः पृथिव्याः स्वर्गोऽयं सुरभारतीमुकुटः काश्मीरः भारतस्य भूभागः ।

(२४) धनम्

(धनाद् धर्मं ततः सुखम् । सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति)

इह जगति सर्वे जनाः सुखमिच्छन्ति । सुखकारणं धनमेवास्ति । अतः संसारे धनमेव सर्वश्रेष्ठं वस्तु अस्ति । धनेन विना कार्याणि न सिध्यन्ति, जीविकानिर्वाहश्च कथमपि न भवति । धनं विना किमपि कार्यं न सरति । धनं विना विद्योपार्जनं कर्तुं न शक्यते, न्यायोऽपि न भवितुं शक्नोति । धनं विना नरः उत्सवेषु कर्तुं न शक्यते, न्यायालये न्यायोऽपि न भवितुं शक्नोति । धनं विना नरः उत्सवेषु सावज्ञमालोक्यते । धनं विना सर्वमपि वस्तु नोरसं प्रतिभाति । उक्तं च—

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते, पिपासितैः काव्यरसो न पोयते ।

न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं, हिरण्यमेवाजयं निष्फला गुणाः ॥

धनैः अकुलीना कुलीना भवन्ति । संसारे समस्तगुणाः धनमेवाश्रयन्ति ।
उक्तं च—

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यास्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥

यस्य पार्श्वे धनं नास्ति तस्य कश्चिदपि अभिलाषो न पूर्तिमेति । धनैः मानवाः शोकसागरं तरन्ति । निर्धनता समस्तापदां गृहमस्ति । अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्य-मनन्तकं दुःखम् । नष्टधनाश्रयस्य न कोऽपि मित्रं भवति । धनहीनस्य सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । तस्य स्वकीयोपि परकीयः भवति । धनेन विना शील-शशिनः कान्तिः परिप्लायते, सुस्निग्धाश्च विमुखीभवन्ति । धनेन विना बान्धवः वाक्ये न विश्वसिति । धनहीनस्य जनस्य जावनं व्यर्थमिव प्रतिभाति धनं विना वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति, कलत्रादपि परिभवः भवति ।

प्राचीनैः मुनिभिरपि धनस्यावश्यकता उपयोगिता च स्वीकृता । चतुर्वर्गफल-प्राप्तिरपि धनेनैव संभवति । धनेनैव धर्मोऽपि प्रसरति । अतः सर्वैः सद्जनोपार्जनं कर्तव्यम् । सद्जनोपार्जनेनैव मानवाः सुखिनो भवन्ति तदुक्तम्—

विद्या ददाति वितनं विनयाद् याति पात्रताम् ।

पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम् ॥

(२५) सत्यम् ('सत्यमेव जायते नानृतम्')

'अद्भिर्गात्राणि शुद्धयन्ति मनः सत्येन शुद्धयति ।' (मनुः) यद् वस्तु यथा वर्तते तस्य तथैव कथनं लेखनं प्रकाशनं वा सत्यमित्युच्यते । अस्मिन् भारतवर्षे विविधर्मसम्प्रदायाः सन्ति । तेषां विभिन्नानि मतानि सन्ति, परं सत्ये सर्वेषामैकमत्यस्ति । सर्वाणि शास्त्राणि एकस्वरेण सत्यस्य महिमानं गायन्ति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मणः स्वरूपं सत्यमिति प्रतिपादितम् । तैत्तिरीयोपनिषत् कथयति यत् सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।

त्रिषु लोकेषु नहि सत्यात् परो धर्मः । मिथ्या पापमस्ति अतः सत्यं ब्रूयात् । सत्यं सर्वश्रेष्ठम् तपः अस्ति । अत एवोक्तम्—'नहि सत्यात् परो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते । पापं मिथ्यासमं नास्ति तस्मात् सत्यं सदा वद ।' यः सत्यं वदति सः निर्भीको भवति । सत्यव्रती पापकर्मसु न प्रवर्तते । सत्यवादिनः पुरुषाः समाजे आदरं प्राप्नुवन्ति । मिथ्यावादिनः पुरुषाः कुत्रापि न पूज्यन्ते । सत्यवादिनः कीर्तिः दिक्षु प्रसरति । समाजस्य लोकस्य च मिथ्याभाषणेन विनाशः भवति । सत्यभाषणेन विद्या गौरवं च वर्धते । सत्यमेव लोकस्याधारोऽस्ति । अत एवाच्यते—'सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः । सत्येन वायवो वान्ति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितम् ।' सत्यवचनात् नरस्य कल्याणं भवति । यथा ऊषरे बीजवपनं व्यर्थमस्ति तथैव सत्यहीना पूजापि वृथा अस्ति । तथाहि—'सत्यहीना वृथा पूजा सत्यहीनो जपो वृथा । सत्यहीनन्तपो व्यर्थंमूषरे वपनं यथा ॥' सत्यस्य महिमानं देवाः अपि गायन्ति । सत्यवादी हरिश्चन्द्रः सत्यार्थं स्वकीयां धर्मपत्नीमपि विक्रीय सत्यमपालयत् । जाबालोऽपि सत्यवचनात् ब्रह्मज्ञानी अभवत् । सत्यस्य पालनार्थमेव महाराजो दशरथः प्रियं पुत्रं रामं महावनं प्रेषयामास । युधिष्ठिरः सत्यप्रभावेणैव विजयं लेभे । सत्यस्य प्रतिष्ठयैव लोककल्याणस्य सम्भवः । अतः सर्वेऽपि सदा सत्यमेव भाषणीयम् ।

(२६) अहिंसा

(अहिंसा परमो धर्मः)

अहिंसा त्रिविधा भवति । (१) जनः यदि कस्यचित् मानवस्य अनिष्टं न चिन्तयति, सा मानसिकी अहिंसा, (२) यदि कट्टुभाषणेन अमृतवचनेन वा

कमपि दुःखितं न करोति, अपितु मधुरालापेन सुखं ददाति सा वाचिकी अहिंसा भवति, (३) यदि जनः कस्यापि जीवस्य हननं न करोति, प्रहारादिना दुःखं न ददाति तर्हि सा कायिकी अहिंसा भवति । वेदेषु अहिंसायाः महत्त्वं बहुवर्णितमस्ति । मनुना निर्दिष्टेषु दशलाक्षणिकधर्मेषु आद्यः धर्मः अहिंसा एव अस्ति ।

अहिंसाधर्मपालकाः कारुणिकाः दयान्तश्च भवन्ति । मानवस्य आत्मा अहिंसयैव सुखमनुभवति, मनः सदैव प्रसन्नं तिष्ठति । अहिंसया रिपवोऽपि मित्राणि भवन्ति । अहिंसापालनेन उत्तमं कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । सर्वाणि कार्याणि अहिंसाव्रतेनैव सरलतया सिद्ध्यन्ति । अत एव मुनिभिः महर्षिभिश्च 'अहिंसा परमो धर्मः' इति स्वीकृतः ।

अस्माकं देशे अहिंसायाः अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । बौद्धाः जैनाश्च कस्यचिदपि जीवस्य हिंसयै न आदिशन्ति । भगवान् बुद्धः महावीरश्च अहिंसायाः प्रचारं सर्वत्रैव चक्रतुः । भगवान् बोधिसत्त्वः, अशोकः, महात्मा गान्धिमहोदयश्च अहिंसाधर्मस्य पालनेनैव सर्वेषां मनुष्याणां पूजापात्रमभवन् । अधुनापि ते यशःशरीरेण जीवन्ति । न केवलं धार्मिकक्षेत्रे अहिंसाधर्मस्य पालनं हितकरमपि तु राजनीतिकक्षेत्रेऽपि अहिंसाधर्मस्य पालनं हितकरम् । एषः अहिंसाया एव महिमा अस्ति यत् अधुना भारतवर्षः पराधीनतापाशं छित्त्वा स्वतन्त्रोऽस्ति ।

हिंसाकरणं महत्पापं वर्तते । हिंसया मानवः क्रूरः भवति । कस्यचिदपि हिंसनम् ईश्वरद्रोहोऽस्ति । हिंसया ईश्वरः मानवाय क्रुध्यति । अत एव सर्वैरपि अहिंसाधर्मः पालनीयः ।

(२७) सदाचारः

आचारः पमरो धर्मः

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ (मनुः २।१८)

सतां सत्पुरुषाणाम् आचारः सदाचार इति कथ्यते । सदाचारयुक्तः जनः स्वकीयानि इन्द्रियाणि बधीकृत्य सर्वैः सह शिष्टतापूर्वकमीचारमाचरति । सः सत्यं वदति, मातापितरौ उत्थाय नित्यमेवाभिवादयते, गुरुजनानामादरं करोति, नित्यमग्निं पारिचरति, परोपकारं च करोति । मानवः तद्वद् आचरणेन सदाचारी, धार्मिकः विनीतश्च भवति ।

सदाचारयुक्तः जनः सर्वत्र आदरं लभते । समस्तगुणयुक्तोऽपि सदाचाररहितः जनः समाजे आदरं न लभते । सदाचारेण बुद्धिः वर्धते, कीर्तिः दिक्षु प्रसरति दुर्गुणोऽपि दूरीभवति, कुविचाराणां प्रादुर्भावो न भवति, हृदये सद्भावः जागर्ति, आयुश्च वर्धते । सदाचारेणैव जना ब्रह्मचारिणो भवन्ति । सदाचारः मानवमुच्चपदे स्थापयन्ति । सदाचारयुक्तस्य जनस्य पापकर्मणि प्रवृत्तिर्न अत एव तस्य बुद्धि-निर्दोषा भवति । निर्दोषबुद्धिश्च लोकस्य शुभचिन्तने प्रवृत्तो भवति । अत एव पूर्वैः महर्षिभिः 'आचारः परमो धर्मः' इत्यङ्गीकृतः । सदाचारः विश्वस्य प्रतिष्ठा सदाचारे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मात् सदाचारं परमं धर्मं वदन्ति । अत एव जनैः सदा स्ववृत्तस्य रक्षा कार्या । सदाचारेण होतः जनः पतितः पशुतुल्यश्चास्ति ।

सदाचारस्य महिमानं कोऽपि वर्णयितुम् न शक्नोति । समस्तधर्मग्रन्थेषु सदाचारस्य महिमा विभिन्नप्रकारैः वर्णितोऽस्ति । तथाहि—

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराद् धनमक्षय्यमाचारो हृत्यलक्षणम् ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः ।

साधूनाञ्च यथावृत्तमेतदाचार-लक्षणम् ॥

अत एव वयं सदाचारिणः भवेम । सच्चरित्रः मातृवत् परदारेषु व्यवहारं करोति, कन्यां बालिकाञ्च स्वभगिनीवत् पश्यति, परद्रव्याणि लोष्टवत् पश्यति । सदाचारेणैव लोकस्य उन्नतिर्भवति । सदाचारपालनेनैव हरिश्चन्द्रः, दधीचिः, गान्धीमहोदयश्च यशःशरीरेण अद्यापि जीवन्ति । अतः समस्तैः मानवैः सदाचारः पालनीयः ।

(२८) विज्ञानम्

वैज्ञानिकाः, आविष्काराश्च

आवश्यकता आविष्काराणां जननी भवति । इदं युगं विज्ञान-प्रधानं नास्त्यत्र कोऽपि सन्देहः । वैज्ञानिकैः आविष्कारैः जगतो महानुपकारो जातः । वैज्ञानिकेन मानवेन-लोकहितार्थं प्राकृतिकशक्तीनां वशीकरणे यत्साफल्यं प्राप्तं तत् न विस्मृतुं शक्यते ।

प्राचीनकाले बाह्वानि अश्वरथः, गजः, घोटकश्च आसन् । श्रेष्ठिनो, महाजनाः,

घनिकाश्च पुष्परथैः, शकटैः शकटीमिश्र चलन्ति स्म । सामान्यजनास्तु पद्मचामेव जग्मुः । साम्प्रतं तु नानाविधान्यद्भूतयानानि वैज्ञानिकैः निमित्तानि सन्ति । घूमयानेन स्थले वयं वेगेन गच्छामः । घूमयानेन अस्माकं दूरयात्रायां जायमान-मसीत्यमपि दूरीकृतम् । वयं पोतेन समुद्रांश्च तरामः, वायुयानेन च आकाशेऽपि स्वच्छन्दं विचरामः । परं विमानानां, समुद्रपोतानां जलान्तर्गामिनीनां नौकानाम्, चाविष्कारेण युद्धं नितरां जातम् ।

अद्य चित्रपटस्य समाजे यादृशः प्रभावः न तादृशोऽन्यस्य कस्यापि वस्तुनः । सम्प्रति चित्रपटस्य महान् प्रचारोऽस्ति । एवं किमपि नगरं नास्ति यत्र चित्रपट-भवनं न भवेत् । अद्य मुद्रणयन्त्र-प्रभावेण अतिदुर्लभमपि ग्रन्थरत्नमल्पमूल्येन लब्धुं शक्यते । समाचारपत्राणि अधुना गेहे गेहे पठ्यन्ते । समाचारपत्रेण संसारस्य महान् उपकारः भवति । अनेनैव सर्वं स्थानं निकटे स्थितमिव वर्तते । 'रेडियो' इत्याख्येन ध्वनिप्रसारकयन्त्रेण पर्वतानां सागराणां गहनानां वनानां च व्यवधानम्, अविगणय्य जनः उच्चारणसमकालमेव सहस्रक्रोशेभ्योऽपि वृत्तं गीतादिकं च शृणोति । 'टेलोविजन' इति नाम्ना प्रसिद्धेन यन्त्रेण दविष्टस्यापि जनस्य आकृति-रपि दृष्टिपथमायाति । अहो विज्ञानस्य विस्मयावहः महिमा । कृषियन्त्राणामा-विष्कारेण इह विज्ञानप्रधाने युगे उत्पादनकर्मणि महती प्रगतिः दृश्यते । अधुना प्रत्येकं कार्यं विद्युच्छक्तिप्रयोगेण सरलतया सुष्ठुतया च सम्पादयितुं शक्यते । दूरवीक्षणयन्त्राणाम् आविष्कारेण सूक्ष्मतरा अपि कीटाणवः द्रष्टुं शक्यन्ते । प्रचण्डेऽपि हिदाघे ग्रीष्मभयमथवा कठिनेऽपि शीते शीतभयम् इदानीं नास्ति । वयम् उभयोः अपि कालयोः विद्युद्व्यजनसाहाय्येन विद्युच्चलितप्रयोगेण वा सुखपूर्वकं शेमहे । सर्वमेतद् अन्यच्च वा सुखं वैज्ञानिकानां महतः श्रमस्य परिणामः । परमतीव खेदस्यायं विषयो यदि यं विज्ञानस्योन्नतिः जनानां विष्वंसा-त्मकप्रवृत्त्या । अतः विष्वंसात्मकं विज्ञानं परित्यज्य रचनात्मकविज्ञानमङ्गीकृत्य जनाः सुखं लभेरन् ।

(२६) श्रीमद्भगवद्गीता

‘गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः’

महाभारतस्य युद्धक्षेत्रे संशयालुमर्जुनं दृष्ट्वा तस्य कर्तव्यपालनार्थं भगवता

कृष्णेन य उपदेशो दत्तः स एव 'श्रोमद्भगवद्गीता' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति ।
सञ्जयेन (व्यासेन) अनूदिता ये कृष्णोपदेशा गीतायां सन्ति, सर्वेषां तेषां
मुख्या एते सन्ति—

(१) अयमात्मा अजरः, अमरः, नित्यः, शाश्वतः, पुराणश्च । शरीरे हन्यमाने
अयमात्मा न हन्यते ।

न जायते अयते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

(२) मर्त्यः स्वकर्मानुसारमेव अयते पुनर्जन्म च प्राप्नोति । अत एवास्मिन्
विषये शोको न कर्तव्यः ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

(३) इदं जगत् कर्मक्षेत्रमस्ति । पौरुषमस्माकमधीनम्, फलं तु देवाधीनम् ।
फलाशां परित्यज्य कर्माणि कर्तव्यानि ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

(४) मनुष्यैः स्वधर्मो न त्याज्यः । सदा स्वकर्म पालनीयम् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

(५) मरणं वरमस्ति परन्तु कीर्तिनाशः न, अतः जनैः कीर्तिरक्षा करणीया ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

(६) शुभाशुभकर्मणः नाशो न भवति ।

नेहामिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

गीताया उपदेशः जनानाम् अखिलमलप्रक्षालनक्षमम् अजलं स्नानम् । अस्मि-
न्नेकस्मिन् ग्रन्थे मानवजीवने साफल्यजुषां जनानामभोष्टाः सर्वेऽपि विषयाः
समुपलभ्यन्ते । अतो गीतायाः पठनं पाठनञ्च कार्यम् ।

(३०) एकता

(संघे शक्तिः कलौ युगे)

एकमुद्देश्यं लक्ष्योक्त्य बहूनां जनानाम् एकत्वभावनया कार्यकरणम् 'एकता' इति कथ्यते । एकतया मानवो बलवान् भवति । एकतयैव समाजः, राष्ट्रं, लोकश्च उन्नतिपथमधिरोहति । अद्यत्वे संसारे एकतायाः अतीवावश्यकता वर्तते । यस्मिन् राष्ट्रे एकताया अभावोऽस्ति, तद् राष्ट्रं परतन्त्रतापाशबद्धं भवति । अस्माकं देशोऽपि एकताया अभावात् कतिपयवर्षपूर्वं यावत् पारतन्त्र्यपाशबद्ध आसीत् । परं यदा भारतीयेषु एकताभावनाया जागृतिरभूत्, तदा ते स्वातन्त्र्यमलमन्त । अत एवोच्यते 'संघे शक्तिः कलौ युगे' ।

ऋग्वेदस्यान्तिमे सूक्ते एकताया आवश्यकता महत्त्वं च प्रतिपादितमस्ति । सर्वे मानवा एकत्वभावनया युक्ताः स्युः । तेषां गमनं, विचाराः, मनांसि, भाषणं, सङ्कल्पाश्चैकत्वभावेनैव प्रेरितानि स्युः । इत्थं संसारे सुखस्य शान्तेश्च प्राप्तिः संभवति । तथा हि—

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ॥ १ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ २ ॥

समानो व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ३ ॥

एकताया अद्भुत एव प्रभावः । हितोपदेशे मित्रलामप्रकरणे एकतायाः लाभाः प्रतिपादिताः सन्ति । क्षुद्राणि तृणानि यदा रज्जुरूपं धारयन्ति, तदा गजोऽपि तेन बध्यते । जलबिन्दुसमूहेन नदी सागरश्च भवति । मृत्तिकाकणसमूह एव पर्वतो भवति । तन्तुसमूहेन पटो जायते । अत एवोक्तम्—'संहतिः श्रेयसी पुंसाम्' ।

अल्पानामपि वस्तूनां सहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥

यत्रैकताया अभावो वर्तते तत्र क्षयो नाशो हानिश्च दृश्यन्ते । अतः सुखसमृद्धि-प्राप्त्यै एकता धारणीया । उक्तं चापि महाभारते—

न वै मित्रा जातु चरन्ति धर्मं, न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह मित्राः ।

न वै मित्रा गौरवं प्राप्नुवन्ति, न वै मित्राः प्रशमं रोचयन्ति ॥

(३१) व्यापारः

एकस्य स्थानस्य देशस्य वा वस्तु स्थानान्तरे देशान्तरे च उपयोगार्थं क्रीत्वा यज्ञीयते स व्यापारः । एवमेव स्वयमुत्पादितस्य क्रीतस्य वा वस्तुनः परकीयं धनमादाय विक्रयोऽपि व्यापारः । तथा एकतः स्थानाद् आनयनम्—‘आयातम्’, निगमनं च ‘निर्यातम्’ इति द्वयोर्मिलित्वा ‘व्यापारः’ इति समभिधीयते ।

सम्प्रति कस्याऽपि देशस्य कार्यं व्यापारं विना चलत्येव नहि । यदि रूसदेशे मृत्तैलम् अधिकम् उत्पाद्यते, कार्पासं च नास्ति तदा तेन तैलं दत्त्वा कुतोऽपि देशात् कार्पासम् आसादनीयमेव । व्यापाराद् नानाऽकारको लाभो भवति । कस्याऽपि देशस्य सम्पत्तिः भौतिकी समुन्नतिश्च एकान्ततो व्यापारमेव आधारी-कुस्ते । यदि वयं समृद्धेषु शक्तिशालिषु च अमरीका-ब्रिटेनप्रभृतिषु देशेषु दृष्टिं क्षिपामः, तदा स्फुटमिदं प्रत्येतुम् अवसरं लभेमहि यत् सर्वाऽपि समृद्धिः शक्तिशैषां व्यापारेणैव जनिता । ब्रिटिशजातीयाः पुरा व्यापारस्य कृते एव भारतं समायाताः । समागत्यात्र व्यापारम् उन्नयन्तस्ते तन्महिम्नैव नष्टशासनसूत्रस्य देशस्यास्य शासकाः समजायन्त ।

न केवलं समृद्धिरेव एघते व्यापारेण, परं सम्यक्तायाः अपि विकासे व्यापारेण साहाय्यम् आचर्यते । यस्य देशस्य येन देशान्तरेण व्यापार-सम्पर्को भवति तयोः परस्परं प्रवृत्तेन यातायातेन विचारस्य व्यवहारस्य च आदानप्रदानयोजनयोः सम्यक्ता समेघते ।

व्यापारेण ‘वृत्तिराहित्यम्’ दूरीक्रियते । यस्य देशस्य व्यापारः समृद्धः स स्वीयं वस्तु प्रचुरया मात्रया परदेशेषु प्रेषयितुमिच्छति । प्रचुरवस्तुनिर्माणार्थं प्रचुरस्य जनसमूहस्य नियुक्तिरपेक्ष्यते । येन व्यर्थजीवनानामपि जनानां समयः सार्थकतां भजते । अन्येषु क्षेत्रेषु इव अत्र क्षेत्रे वृत्तिसाङ्ख्यं वृत्तिकाङ्क्षं वा न भवति । यथा यथा व्यापाराः वर्धन्ते, देशः समृद्धयति व्यापारान्तराणि च प्रसूयन्ते । अतः सर्वैः आत्मनोन्नतये व्यापारः समेघनीय इति ।

(३२) धूमशकट-(रेल)-यात्रा

एकदाऽहं धूमशकटेन वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कतिपयैः सतीर्थैः साकं नैनीतालमिधानं रमणीयपर्वतीयप्रदेशं गन्तुं कृतनिश्चयः वाराणसीकैण्टनामकं

धूमशकटस्थितिस्थानमागत्य तदागमन प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठम् । यथासमयसमागते शकटे तदागमनजनितध्वनिना आरोहदवरोहलोककलहकलकलेन तत्तद्वस्तुविक्रेतुजनकोलाहलशब्देन भारवाहकजनधावनादिना च तत्स्थानं सम्भ्रान्तमिव अजायत । तस्मिन्नेव सम्भ्रमेऽहमपि त्वरया कमप्येकं द्वितीयश्रेणीस्थानत्रासाद्य वस्तूनि यथास्थानं विन्यस्य भारवाहकाय यथाकार्थितं पारश्रमिकं प्रदाय च स्वस्थः सञ्जातः ।

विशतिकलाः विलम्ब्य चलिते शकटे बाह्यदृश्यानि चलितानिव अथ च पार्श्वस्थिताः वृक्षाः भवनानि मनुष्याः वनस्पतयः स्तम्भादयश्च पृष्ठतः धावमानाः इव प्रतीयन्ते स्म । दूरस्थितानि वस्तूनि क्षणे पार्श्वं समायन्ति, तथैव पार्श्वस्थितानि वेगेन दूरं प्रयान्ति । अतिदूरस्थं दृश्यं क्षितिजकूले स्थितमिव दृश्यते । इत्थं धूमशकटयात्रा विचित्रा । विस्मयकरी मनारञ्जिका च भवति । तदसौ यात्रावृत्तान्तः सम्प्रत्यपि स्मर्यमाणो मनः पुलकयति, तत्र सङ्गिनां स्मरणेन कमपि मानसोद्रेकं जनयति, कालव्यवधानं तिरोधाय च मां तत्र तदवस्थमेव ज्ञानदृष्टौ विषत्त इति ।

(३३) नौकाविहारः

एकदाऽहं चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षस्यानुरोधेन तैः सपरिवारैः सह काश्यां दशाश्वमेधघट्टकादेकां नौकामारुह्य नौकाविहाराय गङ्गायां प्रचलितः । यदा नौः किञ्चिदग्रे अगच्छत् तदा तेषु तेषु दशाश्वमेधादिनाम्ना प्रसिद्धेषु घट्टेषु दृष्टिपतिता, यत्र केचित् स्नानमाचरन्ति, केचित् पूजां कुर्वन्ति, कुत्रचिद् बद्धसङ्काः स्त्रियो भक्तिगीतानि गायन्ति, क्वचिद् विद्यार्थिनिबहूः अध्यापकानाम् अध्यापनपद्धतिम् आलोचयन्ति, क्वचन साधवो निमोलिताक्षाः ध्यायन्ति शाश्वतं पुरुषं प्रमाणम् ।

कियद् दूरम् अपसृतायां नावि जातायां सन्ध्यायाम् अवतीर्णे भगवति भास्करे पश्चिमोदधिम्, क्रमशः प्रकाशोभवत्सु नक्षत्रेषु, तटभूमयः सकृदेव प्रज्वलितविद्युत्प्रदीपाः सत्यस्तथा प्रकाशिता जाता यथा व्यस्मार्यतेव भगवान् भास्करः । तस्मिन् समये सर्वत्र प्रसरन्ती विद्युत्प्रदीपप्रभा गङ्गाजले प्रतिफलन्ती गङ्गायै दीपमालामिव उपहरति स्म ।

तदेवं यदा अस्माकं नौस्तानि तानि घट्टानि अतिक्रम्य राजघट्टस्य समीपमासदत्

१५ सं० व्या०

तदाऽस्माकं नयनानि मालवीयसेतोर्गङ्गावद्धस्थावलोकने तथा आसक्तानि बभूवुर्ग्रथा
परत्र जायमानानि वृत्तानि मनागपि नाध्यायन् । तत्र हि विशालसेतौ क्वचित्
पूर्वतः पश्चिमां पश्चिमतः पूर्वाञ्च गच्छतां तेषां तेषां यानानां चाकचिक्यं चक्षूंषि
बलादिव आहरति स्म ।

यथोत्तरं तद्दर्शनेच्छा प्रवलैवासीत् परं स्त्रीर्बालांश्च सहवर्तिनोऽन्धकारं च
गहनीभूतमनुष्याय बलादिव नौका परावर्तिता, तथापि विपरीतप्रवाहवशात् रात्रौ
नववादनवेलायां भगवतीभागीरथीप्रसादात् कुशलिनो वयं पुनरावासं प्राप्ता इति ।

(३४) समाचारपत्राणि

यानि लघूनि वृहदाकाराणि वा पत्राणि नियतदिनाङ्केषु मिन्नमिन्नस्थानानां
समाचारान् सङ्कलय्य सम्पाद्य च मुद्रितानि कृत्वा विक्रीयन्ते तानि समाचारपत्राणि
कथ्यन्ते । एषु न केवलं समाचाराः एव अपितु समुत्कर्षसम्पादकाः विचाराः अपि
प्रकाश्यन्ते ।

सर्वे सभ्याः साक्षराः पुरुषाः स्त्रियश्च स्वस्य नगरस्य प्रान्तस्य देशस्य विदे-
शानां च अवस्थां ज्ञातुं प्रतिदिनं नवीनां जायमानां सामाजिकीं च परिस्थितम्
अवबोद्धुं सर्वदैव समुत्कण्ठिताः भवन्ति । तेषाम् औत्सुक्यस्य शमनाय मनसः
सन्तोषणाय च समाचारपत्रमेव उपयोगि सुलभं च विद्यते साधनम् । अनेन स्वगृहे
स्थिता एव पुरुषाः स्त्रियश्च स्वदेशस्य विदेशानां च अभिनवसमाचारान् अल्पव्यये-
नैव ज्ञात्वा विश्वस्य मानवैः सह तेषां दुःखे समवेदनां, सुखे आनन्दानुभूतिं च
प्रदश्यं सुहृदसम्बन्धमिव स्थापयन्ति । प्रायः सङ्घावनयै समाचारपत्राणाम् प्रथमः
आविर्भावः आसीत् ।

सर्वप्रथमं समाचारपत्रम् इटलीदेशस्य वेनिसनगरे प्रकाशमासादयत् । तदु-
द्भवान् लाभान् दृष्ट्वा सर्वे देशाः समाचारपत्राणां प्रकाशनम् आरब्धवन्तः ।
१७४०तमे ईशवीये 'इण्डिया गजट' नामकस्य पत्रस्य भारते प्रथमं प्रकाशनं
प्रावर्तत । इदं तु निश्चयं यद् यो हि प्रत्यहं समाचारपत्राणि अधीते स विशदतां
अवहारं विजानाति मेधावान् प्रबुद्धतरश्च भवतीति नात्र सन्देहलेश इति ।

(३५) चलचित्रम् (सिनेमा)

चित्रपटेषु लोकानां रुचिरुत्तरोत्तरं शतमुखीव प्रवर्धत इति प्रत्यक्षमेव । १८६०
तमे ईशवीये यदा अमेरिकादेशे अभूदस्य प्रथमः आविष्कारः तदा विस्मितानां

लोकानां हृदये विश्वास एव नाऽभवद् यत्ते वास्तवम् एव चेष्टमानानि चित्राणि पश्यन्तीति । यदा तु तानि चित्राणि चेष्टाभिः सह संलापमप्यकुर्वन् तदा तु लोकानाम् आश्चर्यस्य परिसीमैव नाऽभवत् । परमिदं चित्राणां परस्परं संलाप-
कौतुकमपि शनैः शनैः साधारणमिव अभवत् ।

अद्यत्वे चलचित्रं न केवलं मनोरञ्जनसाधनम् अपितु अनेकधा समाजानां कृते उपयोगि संजातम् । मनोरञ्जनापेक्षया शिक्षायाः सदाचारस्य च प्रचाराय साधनं सम्मवेदेतत् चलचित्रम् । पाश्चात्यदेशेषु शिक्षायाः देशभक्तेः समाजोद्धारस्य च प्रचारार्थम् उपयुज्यन्ते चलचित्राणि । अस्माकं भारतवर्षेऽपि यदि इतिहासस्य भूगोलस्य विज्ञानस्य स्वदेशात्थानस्य समाजोन्नतेः कृषिवाणिज्योद्धारस्य च प्रचाराय चलचित्राणाम् उपयोगः स्यात्तर्हि स्वदेशस्य महान् अभ्युदयः साधितो भवेत् । विदेशेषु आविष्कृतानां वैज्ञानिकानां कृषिसाधकानां स्वास्थ्यरक्षकाणां च उपायानाम् उपयोगः सुलभतया शिक्षयितुं शक्यः चलचित्राणां साहाय्येन । परन्तु देशस्य दुर्दैवेन यादृशं पतनं सम्पादितं भारतीयानां विशेषतः शिक्षार्थिनां चलचित्रेण, न तादृशी क्षतिः तादृशं पतनं च कृतं व्यसनान्तरशतैरपि । लोभग्रस्ताः चलचित्रव्यवस्थापकः स्वदेशवासिनां पूर्णतः विनाशं कृत्वाऽपि येन केनाऽपि विधिना तेषां घनापहरणमेव स्वकीयं लक्ष्यं निश्चित्य चरित्रहीनानां स्त्रीणां पुरुषाणां च परस्परम् अश्लीलान् दुराचारान् चित्रपटेषु प्रदर्श्य भाविनागरिकाणां मूलाच्छेदं कुर्वन्ति । अनेके छात्राः नागरिकाश्च अस्वस्थाः तस्कराः दुश्चरित्राश्च संजाताः चलचित्रस्याऽस्य कुप्रभावेण । अतः चलचित्रेण आमूलपरिवर्तनं विधेयं शासकैरिति ।

(३६) बौद्धधर्मः

‘अहिंसा परमो धर्मः’ इति बौद्धधर्मस्य आदर्शो मन्त्रः । बुद्धोपदिष्टाः नैतिक-
सिद्धान्ताः सरलाः सुकराश्च सन्ति । वैदिकज्ञानां पञ्चवदानस्य स्थाने बुद्धावतारो भगवान् आत्मयज्ञं प्रचारयामास । तत्र क्षुवो वाणी, हृदयं च यज्ञवेदी । बौद्धधर्मः ईश्वरं प्रति उदासीनः । सत्कर्म, अहिंसा, दया चैव मनुष्यमात्रस्य वास्तविको धर्मः, मानवः स्वयमेव निजदेवस्य निर्माताऽस्ति, स सत्कर्मसु प्रवर्तमानः अन्ततो निर्वाणमधिगच्छतीति बौद्धा दृष्टिकोणः । अस्य धर्मस्य लोकप्रियतायाः कारणम् उपदेशवचनानां सारल्यमेवास्ति । बौद्धधर्मे जातिभेदो वर्गभेदो लिङ्गभेदश्च न

सन्ति । वर्णाश्रमव्यवस्थामपि बौद्धाः न मन्यन्ते । 'पालि' नामकजनभाषायाम् उपदेशप्रदानं चाऽप्यस्य व्यापकतानिदानम् भगवतो बुद्धस्य उपदेशाः त्रिपिटकनामके संग्रहग्रन्थे संगृहीताः सन्ति । ब्राह्मणाः राजानः श्रेष्ठिनः वैश्याः अपि त्रिरत्नम् - बुद्ध धर्मं, सङ्घं च—इमं धर्मं शरणमुपागच्छन् । अमारतीयाः जापान-वर्मा-तिब्बत-लङ्कादिदेशीया अपि एनमेव धर्मं शरणमुपागच्छन् ।

भगवता बुद्धेन अलौकिक ज्ञानमयं ज्योतिः सर्वत्र प्रचारितं यदद्यापि भारतस्य गौरवं देशे विदेशे च सर्वत्र प्रख्यापयतीति ।

(३७) सम्राट् अशोकः

महाराजोऽयम् अशोकः मगधाधिपतेर्महाराजचन्द्रगुप्तस्य पौत्रः आसीत् । कुसुमपुरं (पाटलिपुत्रम्) नाम नगरम् अस्य राजधानी आसीत् । एकदाऽयं कलिङ्गराजेन सार्धं युद्धम् आरब्धवान् । तस्मिन्नेव युद्धे हताहतान् दृष्ट्वा म्रियमाणानां चार्तनादं निश्म्य अस्य हृदयम् अकस्मात् परिवर्तितम् । तदित्थं दयार्द्रं जातं यत् तत्-समयादयं धर्मात्मा भूतेषु दयालुः सञ्जातः, स्वीचकार च बौद्धधर्मम् ।

अथ तेन अनेकानि महान्ति कार्याणि कृतानि । समग्रे साम्राज्ये अनेकानि उद्यानानि आरोपितानि, मनुष्याणां पशूनां च कृते सर्वत्र चिकित्सालयाः स्थापिताः । नगरे नगरे स्तूपेषु स्तम्भेषु शिलोच्चयशिलासु च धर्मस्य न्यायस्य च नियमान् लेखितवान् । तत्सामयिकाः स्तम्भ-स्तूपलेखास्तु अद्यापि यत्र-तत्र भारते मिलन्ति ।

सर्वत्रास्य राज्ये स्तूपादिलेखेषु इमे उपदेशा विलिखिताः सन्ति यत्—(१) 'स्वपित्रोराज्ञायां वर्तध्वम् । (२) 'बालकेषु मित्रेषु च दयां कुर्वध्वम् ।' (३) 'पशुपु करुणां कुरुत ।' (४) 'काम-क्रोध-लोभ-मोहाहङ्कारान् जयत ।' इत्याद्यन्येऽपि बहवः उपदेशाः उल्लिखिताः सन्तीति ।

एषः सम्राट् अशोकः एवम्भूतो धर्मप्रियः आसीत्, यत् प्राणाधिकप्रियं सुतं महेन्द्रं बौद्धधर्मप्रचाराय लङ्कां (सीलोन) प्रदेशं प्रेषितवान् तथा दुहितरं सधमित्रां राजकन्यां स्त्रीजने धर्मोपदेशाय तत्रैव प्रेषयत् । तत्र इमौ भ्रातरौ सफलायांसी बभूवतुः ।

संधर्मत्रा स्वलङ्काप्रस्थानकाले तस्य वृक्षस्य शाखां सहात्मना नीतवती यस्य छायायां गीतमो बुद्धत्वं लेभे । सा शाखा लङ्कायाम् आरोपिता समूला जाता ।

अद्यावधि वर्षाणां द्वे सहस्रे, द्वे शते चतुष्टयं चेकं व्यतीतं किन्तु स वृक्षस्तथैव स्निग्धदलः सघनशीतलच्छायोऽधुनाऽपि जीवंस्तिष्ठति पूज्यते च बोद्धेः श्रमणैः आवकैश्च । समयेऽस्मिन् इयात् पुराणस्तर्जुनापरः कश्चिन् । किं बहुना, तादृशः प्रजावत्सलः सम्राट् भारते तदनन्तरं न कश्चिन् प्रादुर्बभूव इति ।

(३८) महर्षिः दयानन्दः

अस्माकं भारतीया संस्कृतिः संसारस्य पुरातनसंस्कृतिषु प्रधानतमा परिगण्यते इतिहासज्ञैः । समये समये अनेके महापुरुषाः अत्रावतीर्य एताम् अस्मद्देशीयां संस्कृतिं श्रेष्ठतायाश्चरमसीमां प्रापयितुं प्रयतन्ते स्म । तेषु महर्षिः दयानन्दः प्रधानतम उन्नायकः आसीत् । एकदा महाभागोऽयं संसारस्य अनित्यतां विचारयन् सहस्रैव स्वगृहम् अत्यजत् ।

ततोऽसी देशाद् देशान्तरं विचरन् व्याकरणवेदान्तादन्येकानि शास्त्राणि विशेषतो योगपद्धतिं चाशिक्षत् । विचरणकालेऽयं नर्मदातीरे स्वामिपूर्णानन्दसरस्वतासकाशात् संन्यासमगृह्णत् । तदनु अयं देशसमाजयास्त्रयै निरन्तरं धर्म-प्रचारम् अकरोत् । पाखण्डोन्मूलनाय वैदिकधर्मसंस्थापनाय चाऽयं देशे देशे बभ्राम्, येनाऽस्य महापुरुषस्य ख्यातिः सर्वत्र व्याप्ता ।

महापुरुषोऽयम् एकदा 'अनूशहर' नामके नगरे धर्मप्रचाराय समाचरन् तत्र मतमतान्तराणाम् आलोचनायां क्रियमाणायां केनाचिद् असहिष्णुना जिघांसया महर्षिदयानन्दाय सविषं ताम्बूलं प्रदत्तम् । भक्षणानन्तरं सविषं ताम्बूलम् अस्तीति विज्ञाय स महर्षिः हठयोगस्य क्रियया विषप्रभावं दूरोचकार ।

अथैकदायं महर्षिः जोधपुरनगरे यात्रामकरोत् । तत्र कस्यांचिद् गणितायाम् आसक्तं जोधपुराधीशं विविधम् अबोधयत्, येन सा गणिका पादाहता उरगोच जगन्नाथनामानं पाचकं तोषयित्वा रात्रौ महर्षये पयसा सह विषम् अदापयत् ।

परमकारुणिको महर्षिः सद्यः एव विषप्रदानं विभाव्य जगन्नाथमाहूय मार्गव्ययं च दत्त्वा अगदत् — 'यावद् अन्ये न जानन्ति त्वं शीघ्रमितः पलायस्व, नो चेत् प्रातः वन्दी भविष्यसि' इति । अहो, दया तस्य दयानिबेदायानन्दस्य यत् स्वहिंसकाय मार्गव्ययार्थं धनमपि दत्त्वा तं ररक्ष ।

महर्षिः दयानन्दः सत्यस्य धर्मस्य ब्रह्मचर्यस्य च मूर्तिः आसीत् । अयं महा-पुरुषः चिराय उपेक्षितानां वेदानां प्रचारमकरोत् । ऋग्वेदादिमाध्यमभूमिका-सत्यार्थ-

प्रकाशसंस्कारविधिप्रभृतिग्रन्थांश्च हिन्दीभाषायाम् एव अलिखत् । अनेक महापुरुषेण देववाण्याः अपि महान् प्रचारः कृतः । विधवाऽब्रह्मणो दलितजातीनां गवां चोद्धाराय स सदैव श्रमयत । स्वातन्त्र्यभावनाऽपि प्रथममनेनैव महर्षिणा अस्माकं हृदयेषु जागरिता । अस्य महापुरुषस्य चरितं सदैव भारतीयानां मस्तकम् उन्नमयिष्यति । एतादृशाः महात्मानः सदैव सर्वेषां वन्द्याः इति ।

(३६) लोकमान्यः श्रीबालगङ्गाधरतिलकः

स्वराज्यस्य मन्त्रद्रष्टा कर्मयोगस्य पूर्णवितारः अशेषविद्यानाम् आगारः भारतराष्ट्रस्य कुशलकर्णधारश्चायं लोकमान्यः श्रीबालगङ्गाधरतिलकः देशस्य सर्वश्रेष्ठं नररत्नम् आसीत् । यथा सः असाधारणो विद्वान् उदाराशयः मनस्वी तथैव निपुणतमः राजनीतिज्ञोऽप्यासीत् । महात्मनः गान्धीमहोदयात् प्राग् देशस्य सर्वेष्वेव प्रान्तेषु समस्तेष्वेव समाजेषु यादृशः प्रभावः यादृशं गौरवं च तस्यासीत् न तादृशम् अन्यस्य कस्यापि राष्ट्रायकस्य । आसेतुहिमाचलम् आसीत्तस्य असाधारणः सम्मानः । यदा स्वातन्त्र्यस्य नामग्रहणमपि अमन्यत महापराधः, तस्मिन् भयानकेऽपि गौराङ्गाशसने स 'स्वराज्यमस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः' इति निर्भयं निनादं कृतवान् । तिलकस्य प्रगाढां विद्वत्तां प्रौढं साहित्यज्ञानम् अपूर्वां देशमक्तिं च दृष्ट्वैव देशवासिनः इमं 'लोकमान्य' इत्युपाधिना अलङ्घ्यन्ति ।

१८८७ तमे ईश्वरीये बम्बईप्रान्ते 'प्लेग' नामकरोगस्य भयङ्करः प्रकोपोऽभवत् । तत्प्रतिकारार्थं शासनद्वारा प्रवृत्ताः उपायाः गृहपरित्यागादिरूपाः व्याधेरपि कष्टतराः असह्यतराश्च अभूवन् । अन्ततः केनचित् पुरुषेण 'प्लेग कमिटी' नाम्न्याः समितेः समापतेः 'रेण्ड' महोदयस्य वधः कृतः । तस्मिन् आन्दोलने सः अष्टादशमासेभ्यः कारागारे स्थापितोऽभूत् । तत्रैव सः अत्यन्तगवेषणापूर्णम् 'आर्य-निवास' नामकं वैदिकनिबन्धं लिखितवान् । तं पठित्वा तिलकमहाराजस्य असाधारणं पाण्डित्यं विज्ञाय मंसमूलरमहोदयः तस्य मोक्षणाय महाराज्ञीं विक्टोरियां प्रार्थितवान् । तेन अवधितः पूर्वमेव स महाभागः कारागारात् मुक्तः सञ्जातः ।

एकदा लोकमान्यसञ्चालिते 'केसरि' नामके समाचारपत्रे 'देशस्य दुर्भाग्यम्', 'इमे उपायाः न स्थायिनः' इति लेखो प्रकाशितो । आपत्तिजनको कथयित्वा तस्मिन् विरुद्धं षड्वर्षाविधिं देशनिष्कासनरूपं दण्डं कृतवान् तं प्रधानन्यायाधीशः । तस्मिन्नेव अवधि विदेशे आध्यात्मिकं जीवनं यापयन् स्वकीयस्य अगाधपाण्डि-

त्यस्य फलस्वरूपं 'गीतारहस्य' नामकं ग्रन्थरत्नं प्रणीय स स्वदेशं प्रत्यागत्य पुनः पूर्णोत्साहेन देशसेवाकार्याणि कर्तुं प्रारब्धवान् । 'स्वराज्यम् अस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः, तत्प्राप्त्यैव विरंस्यामः' इति तस्य महापुरुषस्य सिंहनादः समस्ते एव राष्ट्रे प्रतिध्वनितोऽभूत् । स स्वराज्यसंघं संस्थाप्य तस्य पूर्णप्रचारं कृतवान् । तस्य प्रयत्नेनैव उत्तरदायित्वपूर्णं शासनं लब्धं स्वदेशवासिभिः । १९१९ तमे ईशवीये तस्य जन्मदिवसमुपलक्ष्य लक्षरूप्यकाणि तस्मै उपहारीकृतानि देशवासिभिः । किन्तु तेन किमपि स्वयम् अगृहीत्वा 'होमरूमलोग' नाम्न्यै राष्ट्रियसंस्थायां तानि प्रदाय निःस्पृहतायाः प्रज्वलम् उदाहरणं प्रदर्शितम् । तद्विषये उक्तञ्च—

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।

परोपकाराय वचांसि यस्य धन्यस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥

(४०) महात्मा गान्धी

महात्मनः पूर्णं नाम 'मोहनदासकर्मचन्दगान्धी' अस्ति । अयं महात्मा वर्तमानयुगस्य श्रेष्ठतमः महापुरुषः आसीत् । अस्यैव महात्मनः समुद्योगेन परतन्त्रा भारतभूमिः स्वतन्त्रा जाता । महापुरुषोऽयं प्राक् सम्पूर्णभारतवर्षस्य भ्रमणं कृत्वा ग्रामसुधारस्य खादीप्रचारस्य अवश्यकताम् अनुभूय तदनु कार्यरूपेण सत्याग्रहान्दोलनम् समारब्धवान् । भारतीयसमाजे अन्त्यजानां महतीं दुर्दशां अवलोक्य अतीव व्यथितोऽभूदिति अस्यैव महात्मनः समुद्योगेन सर्वे अन्त्यजाः समानाधिकारं प्राप्तवन्तः ।

अस्य महात्मनः पिता श्रीकर्मचन्दगान्धीमहोदयः राजकोटनाम्नः राज्यस्य प्रधानमन्त्री आसीत् । पितरि स्वर्गं गते सति मैट्रिकपरीक्षामुत्तीर्य विधि (कानून) शास्त्रमध्येतुम् अयम् इङ्ग्लैण्डदेशं गतः । ततश्च बैरिस्टरीपरीक्षाम् उत्तीर्य प्रत्यागत्याऽयं महात्मा १९०० तमे ईशवीये वर्षे कलकत्तानगरे भारतीयकांग्रेसस्य महाधिवेशने भागं ग्रहीतुमुपस्थितः, यत्र लोकमान्यतिलक-गोखले-प्रभृतिभिर्महानुभावैरस्य साक्षात् परिचयो जातः ।

एकदा अफ्रीकावासिभिः भारतीयैः आमन्त्रितोऽयं तत्र गत्वा भारतीयानां दुःसहदुर्दशां विलोक्य तेषामुद्धाराय तत्रैव प्रथमं सत्याग्रहम् आरब्धवान् । यत्प्रसङ्गे अनेन बहुशः कारावासोऽपि समासादितः । विंशतिवर्षपर्यन्तं तत्र श्रान्त्वाऽयं गौराङ्गशासनं नमयामास, येन सर्वे सत्याग्रहीणो मुक्ताः सर्वाश्च प्रार्थनाः स्वीकृताः । अफ्रीका-

देशात् प्रत्यावर्त्यास्य' भारतेऽपि असहयोगनामकम् आन्दोलनं चालयामास । यस्मिन् आन्दोलने लक्षाधिकैः जनैः स्वपदवी जीविका च परित्यक्ताः । 'जालियाँवालाबाग' नामके स्थाने यदा दमनचक्रं प्रावर्तत, तदा तत्र गच्छन्नयं मध्येमार्गमेव अवस्थ्य बम्बईनगरं प्रेषितः शासकैः । तत्प्रातिक्रियायां देशे सर्वत्र विद्रोहः प्रावर्तत । १९४२ तमे ईशवीये 'भारत छोड़ो' नामकम् अन्तिमम् आन्दोलनं प्रारब्धवान् सः । चरमे आन्दोलने अस्मिन् सर्वे नेतारः कारावासे न्यस्ताः । देशः तत्कारावासं सोढुमद्यत्तो महता वेगेन आन्दोलनं आरब्धवान् । येन १९४७ तमे ईशवीये अगस्तमासस्य १५ दिनाङ्के भारतं स्वतन्त्रम् अजायत । महात्मानः स्वप्नश्च साकारताम् अमजत ।

(४१) महामनाः पं० मदनमोहनमालवीयः

भारतवर्षस्यास्य स्वातन्त्र्यविधाने प्रगल्भशीलानां नायकानां मध्ये महामनसः श्रीमालवीयस्याऽपि श्रेष्ठं स्थानं मन्यते । भारतस्य सर्वाङ्गीणसमुत्थाने सर्वैः प्रकारैः तेन महान् यत्नः कृतः । श्रीमालवीयमहाराजस्य सेवाकार्याणि अनन्तकालपर्यन्तं देशवासिनां मनःसु सुदृढं पदं करिष्यन्ति । न केवलेन राजनीतिकस्वातन्त्र्य-लाभेनैव राष्ट्रस्य वास्तविकम् उत्थानं भवितुमर्हति, अपि तु धर्मस्य संस्कृतेः साहित्यस्य च संरक्षणम् अत्यन्तम् आवश्यकम्' इति अमन्यत महामनाः । गौरक्षणं विना लब्धेऽपि स्वातन्त्र्ये देशस्य कल्याणम् असम्भवोति तस्यासीद् दृढा धारणा । मालवीयमहाराजस्य प्रयत्नेनैव 'अभ्युदय' नाम्नः हिन्दीसमाचारपत्रस्य 'लीडर' नाम्नः आंग्लसमाचारपत्रस्य च जन्म अभूत् । ताभ्यां जनतायाः महान् उपकारः संसाधितोऽभूत् । १९०९ तमे ईशवीये कांग्रेसराष्ट्रियमहासभायाः अधिवेशने महामनाः समापतिपदम् अलङ्कृतवान् । विदेशीयवस्तूनां बहिष्कारे सर्वेषां देशनायकानां अग्रगण्य एव आसीत् महामनाः । समाजसेवाकार्येऽपि तस्य असाधारण एव उद्योगः अभूत् । स्वकीयजन्मस्थाने प्रयागे साहित्यिक-समितिरेपि तेनैव स्थापिता । काशीनागरीप्रचारिणीसभायाः स्थापना च तेनैव कृता । पञ्जाबहत्याकाण्डस्य समये या सेवा तेन कृता सा न कस्याप्यविदितास्ति चोरी-चोराकाण्डेऽपि स्वयं बहूनि कथानि सोढ्वाऽपि तेन बहूनां भारतीयानां प्राणरक्षा कृता । असाधारणेन अध्यवसायेन भारतस्य भारतीयानां च कीर्तिस्तम्भं काशीहिन्दूविश्वविद्यालयं संस्थाप्य हिन्दूसंस्कृतिं हिन्दूगौरवम् च अमरं कृतवान् मालवीयमहाराजः । राष्ट्रस्य समाजस्य धर्मस्य शिक्षायाश्च समुत्थानाय यावन्ति

कार्याणि कृतानि महामनसा नान्येन केनाऽपि नेत्रा तावन्ति कृतानि करिष्यन्ते
वेति निर्विवादम्। तस्य निम्नाङ्कितः अमरः सन्देशः श्रद्धया प्रेम्णा च अणुसरणीयः
अभ्युदयाभिलाषिभिः छात्रैः—

‘सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यायामेनाऽथ विद्यया ।

देशभक्त्यात्मत्यागेन सम्मानार्हः सदा भव ॥’

(४२) सरदारो वल्लभभाई पटेलः

सरदारोपाधिकोऽयं पटेलमहोदयः स्वातन्त्र्यान्दोलने महात्मनो गान्धिमहोदयस्य
दक्षिणहस्तः आसीत् । सर्वप्रथममनेन साबरमत्यास्तटे सत्याग्रहाश्रमः स्थापितः,
तदनु महाभागेनानेन बारदोलीग्रामे स्वराज्याश्रमः स्थापितः । ततः कृषकाणां
संघटनं विधाय करविरोधि आन्दोलनं समचालयत् । तस्य साफल्यपूर्वकं नेतृत्वक-
रणेनैव अयं परां प्रसिद्धिं प्राप । १९३१ तमे ईशवीये निखिलभारतीये कांग्रेसराष्ट्रीय
महासभाविशेषने सभापतिरयं निर्वाचितः । १९३७ तमे ईशवीये प्रान्तेषु निर्मितानां
कांग्रेसमन्त्रिमण्डलानां विधानसंविधानां कार्याणां प्रधानसञ्चालकः स्वमेव
महाभागोऽवर्तत । स्वराज्यप्राप्तिसंघर्षे अयं बहुशः कारागारं सिषेवे । १९४७ तमे
ईशवीये देशविभाजनानन्तरं भारतीये मन्त्रिमण्डले अयं देशीराज्यविभागस्य
सञ्चालनभारं स्वीकृतवान् । अयं स्वतन्त्रभारतस्य सर्वश्रेष्ठः संगठनकर्ता आसीत्
अखिलभारतीयमहासभासदस्या एनं लौहपुरुषम् अमन्यन्त । अयमनुशासनपालकः
स्पष्टवादी अङ्गीकृतस्य परिपालकश्चासीत् । अयं षट्शतदेशीयराज्यानां समस्याम्
अनायासेन समाहितवान् । स्वतन्त्रताप्राप्त्यनन्तरं वर्षद्वये एव च भारतस्य
मानचित्रं परिवर्तितमनेन । महानुभावोऽयं भारतस्य सर्वश्रेष्ठः संघटनकर्ता आसीत्
साम्प्रतमेतस्य स्थानस्य पूर्तिः नितरामसम्भवेति ।

(४३) प्रथमराष्ट्रपतिः डॉ० राजेन्द्रप्रसादः

येषां नरपुङ्गवानां साधनाभिः भारतमिदं स्वातन्त्र्यम् अमजत तेष्वन्यतमोऽयं
डा० राजेन्द्रप्रसादः । अस्य महापुरुषस्य नामस्मरणमात्रेण अधुनाऽपि भारतीयाः
सुखं शान्तिं च प्राप्नुवन्ति । १९१७ तमे ईशवीये महात्मनः गान्धिमहोदयस्य
प्रथमभारतीयसत्याग्रहान्दोलनेऽयं चम्पारणमण्डले तस्य सहायतायां सलग्नो
जातः ।

तदनन्तरं त्वयं विहारप्रान्ते भ्रान्त्वा हिन्दोभाषाप्रचार-मादकवस्तुनिषेध-
अस्पृश्योद्धारादिरचनात्मककार्येषु भागम् अग्रहीत् । तदनु १९२३ तमे ईशवीयेऽयं
कांग्रेसमहासभायाः मन्त्री निर्वाचितः । तस्मिन्नेवावसरे अयं महापुरुषः स्वोयया
सरलतया निःस्पृहतया योग्यतया च देशरत्नोपाधिना विभूषितोऽभूत् ।
तदारभ्य आस्वतन्त्रताप्राप्ति देशरत्नोपाधिकोऽयं महापुरुषः महात्मनः गान्धिमहो-
दयस्य दक्षिणहस्तवत् व्यवहरति स्म । १९४२ तमे ईशवीये अन्तिमे महान्दोलने
त्वयं रुग्णः सन्नपि वर्षत्रयं यावत् कारावासम् अन्वभूत् । इतः पूर्वमप्यनेन नानाविधेषु
देशहिताधायिकार्येषु बहुवारं कारावासोऽनुभूतः ।

यदा चेदमीयमहता प्रयासेन १९४७ तमे ईशवीये भारतं स्वतन्त्रम् अजायत
तदा तस्य महापुरुषस्य योग्यतया आकृष्टो देशः प्रथमराष्ट्रपतिपदे अमुम्
अभिषिच्य वारत्रयं पुनस्तदावर्त्यं च स्वां गुणग्राहितां प्रकटीकृतवान् । अधुना
दिवङ्गतो भूत्वाप्ययं महापुरुष देशवासिनां परमादरभाजनं भूत्वा लोकहृदये
विराजत इति ।

(४४) नेताजी सुभाषचन्द्रो वसु

अयम् अस्माकं महान् वीरो नेता वसुमहोदयः आई० सी० एस० परीक्षामुत्तीर्य
इङ्ग्लैण्डदेशाद् यदा स्वदेशं प्रत्यावर्तत तदा अत्र देशे महात्मना गान्धिमहोदयेन
असहयोगान्दोलनं प्रवर्तितमासीत् । तदवलोक्य श्रीसुभाषस्य हृदयेऽपि राष्ट्र-
सेवायाः भावना प्रज्वलिता । देशबन्धोः श्रीचितरंजनदानस्य आदेशान् अनुसरं-
व्याऽयं मातृभूमिसेवायां संलग्नो बभूव । यदा महात्मा गान्धी सत्याग्रहान्दोलनं
प्रारभत तदा श्रीसुभाषः राष्ट्रियसेवकदलस्य आधिपत्ये नियुक्तः स्वां संघटनप्रतिभां
प्राकाशयत् । महानुभावोऽयं राष्ट्रियसभायाः अध्यक्षपदमपि द्विवारं समलञ्चकार ।
१९३० तमे ईशवीये वर्षे जनवरीमासस्य २६ दिनाङ्के सर्वत्र महात्मनः गान्धि-
महोदयस्यादेशात् स्वतन्त्रतादिवसस्य प्रथमः समारोहः आसीत् । समयेऽस्मिन्
वीरसुभाषोऽपि अधिकारिमिः कारागारे निक्षिप्तः । परं तत्रैव कारागारे वीरोऽसीः
तस्मिन् दिने कांग्रेसराष्ट्रध्वजं समारोपयत् । तेन अधिकारिमिः स भृशं पीडितः
येनास्य स्वास्थ्यं नितान्तं विगलितम् ।

एकदा श्रीसुभाषः 'देशेऽत्र ब्रिटिशसत्तायाः प्रतिद्वन्द्विनी राष्ट्रियशासनसत्ताऽपि
स्थापनीया' इति स्वमतं प्राचारयत् । परं यदा महात्मा गान्धी विचारमिमं नाऽनु-

मोदितवान् तदा कांग्रेसराष्ट्रियमहासभायाः कार्यसमिति परित्यज्य 'फारवर्डब्लाक' नाम्नी अग्रगामिदलस्य स्वतन्त्रसंस्था संस्थापिता अनेन ।

श्रीसुभाषः भारतमातुः परतन्त्रतायाः बन्धनं छेतुं दिने दिने अधिकतरां व्याकुलताम् अनुभवति स्म । यदा द्वितीयमहायुद्धस्य विमोषिका अखिलान् लोकान् आतङ्कितान् अकरोत् तदा वीरः सुभाषः भारतमातुभुक्तये एकदा रात्रौ शाक्य-मुनिरिव स्वभवनं परित्यज्य ऐन्द्रजालिक इव महामहिमशालिनीं भारताधिष्ठाताम् अखिलां ब्रिटिशसत्तां प्रतापं देशाद् देशान्तरं परिभ्रमन् जापानदेशं प्राप । पूर्वद्वीपेषु स्थितैः सर्वैरपि भारतीयैः वीरसुभाष एव नेता अमन्यत । अत एव स तत्र 'नेताजी' इति नाम्ना प्रसिद्धिमाजगाम ।

अथ तत्र नेताजी सुभाषचन्द्रो वसुः 'आजाद हिन्द फौज' नाम्नीं सेनाम् 'आजाद हिन्द सरकार' इति सत्तां च स्थापयामास । नेताजी शस्त्रबलेन स्वकीय-भारतदेशं स्वतन्त्रं कर्तुम् इयेष । असंख्याता भारतीयास्तत्र सम्प्रदायं जार्ति वर्णं चानपेक्ष्य तस्य 'आजाद हिन्द' सेनायां प्रविष्टा अभूवन् । सैषा 'आजाद-हिन्द-सेना' वमदेशस्य सोमाम् अतिक्रम्य भारतस्य इम्फलप्रदेशे ब्रिटिशगौराङ्गसेनां विजित्य 'आजाद-हिन्द-ध्वजम्' आरोपयत् । समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले तत्र दुर्गमप्रदेशे भोज्यवस्तुवैकल्यात् विषाक्तजलवायुप्रभावाच्च 'आजादहिन्दसेनायाः' बहवः सैनिकाः मृताः आहताश्च । तदानीं देवदुर्विपाकात् नेताजी सुभाषोऽपि वायुयानेन टोकियोनगरं गच्छन् वायुयानध्वंसेन अध्वन्येव यशःशेषताम् अगात् । दिष्ट्या तदाहुतिः फलिता, इदानीं दिवि मोदते सुभाषः । परन्तु यावद् वसुधरायाः स्थितिः तावत् तस्य वीरस्य स्मृतिरपि मानवहृदयेषु स्थायिनी भविष्यतीति निश्चप्रचम् ।

(४५) प्रथमः प्रधानमन्त्री प० जवाहरलालनेहरू

स्वतन्त्रभारतस्य नाम्ना सहैव प० जवाहरलालनेहरूमहोदयस्य नाम अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धं विद्यते । भारतीया यावती समुन्नतिर्जाताऽस्ति, यावन्तः अम्युदयोपायाः प्रक्रम्यमाणाः दृश्यन्ते सर्वत्रास्य भारतीयहृदयसम्राजः प्रभावः प्रकटरूपेण दृश्यते । नेहरूमहामाग एव एतादृशः जनप्रियो नेता आसीत् यः मानवतायाः आकाशे प्रदीप्तनिर्मलमास्कर इव स्वकीयैः सेवाभावैः मानवानां हृदयेषु सर्वोच्चं स्थानं प्राप्तवान् ।

महामागोऽयं राष्ट्रियान्दोलने सर्वप्रथमं गोखलेमहोदयस्य साभापत्ये पटना-
कांग्रेसविशेषने भागं गृहीतवान् । तदानीन्तने 'होमरूल' संज्ञके आन्दोलनेऽप्ययं
भागं ग्रहीत् तथा भारतीयानां सहायतायै अफ्रिकादेशे महात्मा गान्धिमहोदयेन
प्रवर्तमानमान्दोलनं बलवत्तरं कर्तुं संगृह्य अर्धलक्षमितं धनकोषं तत्र प्रेषितवान्
अनेनास्य प्रभावः नितरामवर्धत ।

१९१६ तमे ईशवीये लखनऊकांग्रेसविशेषने महात्मा गान्धिमहोदयेन
साकम् नेहरूमहोदयस्य साक्षात् परिचयो जातः । एतदनन्तरं देशे तास्ताः 'जालि-
यांवाला बाग' 'मार्शल ला'-प्रभृतयो घटनाः जाताः, याः नेहरूमहोदयस्य गति-
विधि सर्वथा क्रान्तिमयीम् अकुर्वन् ।

यदाऽयं लाहौर कांग्रेसाविशेषने सभापतिः सन् पूर्णस्वतन्त्रतायाः घोषणां
कृतवान् तदा तदुपक्रमेऽयम् असकृन् कारावासं प्राप्तवान् । तत्र स्थितेनैव अनेन
'डिस्करी ऑफ इण्डिया' प्रभृतीनि पुस्तकानि प्रणीतानि ।

१९४२ तमे ईशवीये 'भारत छोड़ो' नामकान्दोलनेऽपि अयं प्रधानतमो योधः
आसीत् । तस्मिन् प्रसंगे कारावासस्थितोऽयं स्वाध्यायलेखनयोः समयम् अनंषीत् ।
तत्रैव प्रणीताः 'विश्वेतिहास'-'आत्मकथा' प्रभृतिग्रन्थाः महान्तं रचयितारमेनं
विश्वलेखकरूपेण प्रतिष्ठापितवन्तः । तदन्तरं ततो निर्गतोऽयं 'क्रिप्स मिशन' प्रभृतिषु
राजनीतिघटनासु भागं गृहीत्वा देशस्य स्वतन्त्रतां समीपमागताम् अकृत् ।

यदा चेदमीयप्रयासमरेण १९४७ तमे ईशवीये भारतं स्वतन्त्रम् अजायत
तदाऽयं सर्वापेक्षया दुरूहं दुर्बलं च प्रधामन्त्रिपदम् आरोपितः । यत्र स्थितं
नेहरूमहोदयं जावनपर्यन्तं भारतीयजनता समुदयमानं सूर्यमिव अहरहः
प्रणमति स्म ।

हिन्दी निबन्ध

(१) मिथिला^१

मथ्यन्ते रिपवः (काम-क्रोध-लोभ-मोहादयः) यत्र सा 'मिथिला' ('मिथिला-दयश्च' उ. सू. ५०) वृ. विष्णुपुराणः मिथिला-खण्ड में कहा गया है कि अवध-नरेश-महाराज इक्ष्वाकु^२ के कनिष्ठ पुत्र राजकुमार 'निमि' अपने बड़े भाई 'ककुत्स्थ' के राज्याभिषेक के समय महाराज का विशेष भुकाव ककुत्स्थ की ओर देख विरक्त हो उठे और अपने तपोबल से पराक्रमी बनने की कामना से अवधको छोड़ तपःपूत 'तिरहुत' प्रदेश के महर्षि गोतम के आश्रम (गुरुकुल) पहुँच गये।

उस समय लंकापति रावण का आधिपत्य तिरहुत (तोरभुक्ति) प्रान्त पर हो चुका था। निशाचर रावण ने मुनिजन के यज्ञ में नाना उत्पात मचा रखा था। इसी उत्पात के समय अकस्मात् सूर्यवंशी राजकुमार 'निमि' को उपस्थित देख मुनिगण हर्षित हो उठे। महामुनि यमदग्नि ने राजकुमार निमि का स्वागत किया और महर्षि गोतम ने राजकुमार निमि को दीक्षित कर लिया।

ब्रह्मर्षि गोतम की शिक्षा दीक्षा के सुप्रभाव से अल्प समय में ही सूर्यवंशी-राजकुमार निमि का तपोबल तैजस हो उठा—निमि 'राजर्षि' कहलाने लगे। उस समय तिरहुत में निशाचर रावण का उत्पात चरम सीमा तक पहुँच चुका:

१. मिथिला नगर की सीमा—

'गंगा बहथि जनिक दक्षिणादिशि, पूर्वं कौशिकी धारा ।
पश्चिम बहथि गण्डकी उत्तर हिमवत वन विस्तारा ॥
कमला त्रियुगा अमृता घेमुरा वागमती कृतसारा ।
मध्य बहथि लक्ष्मणा से मिथिला विद्यागारा ॥' (चन्दाः)
'योजनानि चतुर्विंशद् व्यायामः परिकीर्तितः ।
गङ्गाप्रवाहमारभ्य यावद् हेमवतं वनम् ॥
मिथिला नाम नगरी यत्रास्ते लोकविश्रुता ॥ (वृ. वि. पु.)

२. "इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः सह" (वा. रा. प्र. सर्ग)

था । कर वसूली में वह मुनिगण के रक्त से विनाशकारी घट^१ भर रहा था । सूर्य, वंशी राजर्षि निमि को रावण का यह अत्याचार असह्य हो उठा, वे धनुष-बाण सम्हालते हुए गुरुवर महर्षि गौतम के निकट पहुँच कर निशाचर-संहार का व्रत लेने लगे । कामधेनु की प्रेरणा से क्रान्तिकारी यमदग्नि मुनि तत्काल उपस्थित हो गये और उन्होंने महर्षि गौतम को समझा-बुझाकर मुनिगण के समक्ष राजर्षि निमि को तिरहुत प्रान्त का राजतिलक लगा दिया । तिरहुत के प्रथम राजा निमि के धनुष्टकार से सभी निशाचर तिरहुत से भाग गये । तिरहुतनरेश राजर्षि निमि के पराक्रम के सामने रावण को कौन कहे, (मिथिला के यज्ञों से व्रस्त) क्रतुध्वंसी देव-राज इन्द्र भी थर्रा उठे । महाराज निमि के शासनकाल में तपःपूत तिरहुत प्रान्त पुनः स्वर्ग से समता करने लगा ।

यही प्रमुख कारण था कि राजर्षि निमि को हतभ्रम करने के लिये देव-राज इन्द्र ने सूर्यकुल-गुरु वसिष्ठ को राजर्षि निमि के यज्ञ में ऋत्विक् बनने नहीं दिया (देखिये-अधोलिखित भागवतोक्त कथा : स्कन्ध ९, अ० १३ की)--

एक समय तिरहुत-नरेश राजर्षि निमि ने अपने तिरहुत राज्य में एक महायज्ञ का आयोजन किया । राजगुरु महर्षि गातमने महाराज निमि को इस यज्ञ में अपने सूर्यवंशी कुल गुरु वसिष्ठ को ऋत्विक् बनाने का विचार दिया । तदनुकूल ऋत्विक् का भार ब्रह्मर्षि वसिष्ठ को सौंपा गया ।

देव-राज इन्द्र अभूतपूर्व इस महायज्ञ के नाम से व्रस्त हो उठे । उन्हें भय हो गया कि कहीं इस यज्ञ के माध्यम से राजर्षि निमि इन्द्रलोक पर भी अपना आधिपत्य जमाकर (रावण का मित्र होने के नाते) मुझ से बदला लेने का स्वांग

१. इसी रक्तपूर्ण घट के कुप्रभाव से लंका में जब घोर दुर्मिक्ष तथा नाना प्रकारके भ्रंशावात से ब्राहि-ब्राहि मच गयी, तब रावण ने उस घट को तिरहुत प्रान्त के सर्वोपरि उर्वरा भूमि (सोतामढा) में गाड़ दिया जिससे समस्त तिरहुत प्रदेश दुर्मिक्ष की चपेट में आ गया । उसी दुर्मिक्ष निवारण के लिये मिथिलेश महाराज जनक (सीरध्वज) को हल चलाना पड़ा और उसी हलकर्षण से वह घट फट गया और उससे महाशक्ति भगवती सीता शिशु रूप में प्रकट हुई ।

तो नहीं रच रहा है^१ । अतः उन्होंने स्वर्ग में भी निमि के यज्ञ के समकालान विशेष यज्ञ का आयोजन कर उसमें अत्यधिक आर्थिक प्रलोभन देकर सूर्यकुल गुरु वसिष्ठजी को ऋत्विक् बना लिया ।

तिरहुत नरेश सूर्यवंशी राजर्षि निमि को वसिष्ठ की यह अर्थ-लोलुपता नहीं जैची । उन्होंने नियत समय तक उनको प्रतीक्षा के बाद अपने तिरहुत के राज-गुरु गौतम को ही ऋत्विक् बनाकर यज्ञ प्रारंभ कर दिया । देव-राज इन्द्र इसी तत्काल में सजग थे उन्होंने वसिष्ठ को खूब उसाड़ कर यज्ञ के अवसान में निमि के पास भेज दिया । सूर्यवंशी कुलगुरु के आसन पर महर्षि गौतम को बैठे देखते ही वसिष्ठ जी का क्रोधानल भमक उठा, उन्होंने तुरत निमि को मर जाने का महाशाप दे दिया । फिर क्या था ? “दोषा वाच्या गुरोरपि”, राजर्षि निमि ने भी गुरु वसिष्ठ को शाप दे दिया—“अर्थलोलुपता प्रभुक्त वचन विमुख आपका भी यह पार्थिव शरीर तुरन्त नष्ट हो जाय ।”

इस शापोपशाप से उभय महर्षि के पांचभौतिक पार्थिव-शरीर से प्राण निकल गये । ब्रह्मर्षि वसिष्ठ तो मित्रावरुण के सम्मोग द्वारा उर्वशी के गर्भ से पुनर्जन्म को प्राप्त हुए, किन्तु राजर्षि निमि के बारे में तिरहुत के समस्त मुनिगण यज्ञोपस्थित देवगण से प्रार्थना करने लगे—“हे देवगण, यदि इस यज्ञ से आप सन्तुष्ट हैं तो वरदान दीजिये, तपःपूत तिरहुत के एकमात्र रक्षक राजर्षि महाराज निमि जीवित हों उठें ।”

देवगण के “तथाऽस्तु” कहने पर राजर्षि निमि उठ-बैठे और आश्चर्य-चकित होते हुए करबद्ध होकर प्रार्थना करने लगे—“हे देवगण, आत्मज्ञानी मुनिजन शरीर-त्यागोपरान्त भगवच्चरणारविन्द में लीन हो जाते हैं । किसी प्रलोभनवश पुनर्जन्म लेना नहीं चाहते । मैं भी पुनः शरीरधारी होना नहीं चाहता । दुःख, शोक, भय आदि प्राप्त करने वाला इस अनित्य शरीर को पुनः प्राप्त करने की मेरी इच्छा नहीं है ।

राजर्षि निमि की सदसद्विवेकिनी उक्ति सुनकर देवगण प्रफुल्लित हो उठे और

१. महामुनि यमदग्नि के क्रान्तिकारी कटु-सत्य वचन को लेकर इन्द्र के साथ राजर्षि निमि का युद्धवर्णन लेखक की अन्य कृति में पढ़िये ।

कहने लगे—‘हे मुनिवर, आप इस पार्थिव शरीर से पृथक् होकर अनादि काल तक प्राणीमात्र के निमेष’ (पलक) पर निवास करेंगे और आपके इस पार्थिव शरीर के मथन से जो दिव्य बालक उत्पन्न होगा, वही आपके इस तिरहुत राज्य का राजा बनेगा । उभयथा आप का मनोरथ सिद्ध है ।’

देवगण के ऐसा कहने पर उस यज्ञ में शास्त्रोक्त विधि से राजर्षि निमि का शरीर मथन किया गया और उससे एक दिव्य बालक उत्पन्न हुआ । बालक ने स्वयं जन्म लिया अतः ‘जनक’ (जनी, प्रादुर्भाव), विगत देह (मथित शरीर) से प्रकट हुआ अतः ‘विदेह’ तथा मथन से उत्पन्न हुआ अतः ‘मिथिल’ नाम से लोक में प्रसिद्ध हुआ ।

बालक मिथिल के पालन-पोषण, शिक्षा-दीक्षा आदि का ‘सारा भार न्याय वैशेषिक के सृष्टा अहिल्यापति महर्षि गौतम को सौंपा गया । देवगण के आशीर्वाद से स्वयं प्रसूत बालक मिथिल कुछ ही दिनों में स्वच्छ नील गगन में उत्फुल्ल सुधाकर की भाँति चमक उठे । मुनिगण ने बड़े ही उत्साह के साथ शुभ मुहूर्त में उनका राज्याभिषेक किया ।

राज्याभिषेकोपरान्त तिरहुत-नरेश महाराज मिथिल ने अपने नाम पर ‘मिथिला’^२ नामक नगर बसाया और उसी दिन से महाराज जनक ‘मिथिलेश’

१. इसी भागवतोक्त कथानक का ध्यान में रखकर सन्त-तुलसी ने लिखा है—

भए विलोचन चारु अचंचल ।

मनहु सकुचि ‘निमि’ तजे हगंचल ॥

तात्पर्य यह है कि मानो, जैसे-स्ववंशजा दुहिता सीता को पत्युन्मुख देख संकोच-वश सीता की पलकों पर से निमि हट गये हैं और सीता अपलक दृष्टि से धनुष यज्ञ के समय पुष्पवाटिका में अपने प्राणनाथ भगवान् रामको छिपकर देख रही हैं ।

२ तपःपूत मिथिला सर्वोच्च निवास भूमि कही गयी है—

“वैकुण्ठान् पुरस्कृत्य लोकान् लक्ष्मीरवातरत् ।

वैकुण्ठस्तु निजांशेन मिथिलाभूमिमाविशत् ॥

अतो निवासभूमिस्तु सर्वस्थानाद् विशिष्यते । (यामलसारोद्धार)

स्मरण रहे महाराज मिथिल महर्षि गौतम से ही शिक्षित-दाक्षित हुए अतः उनका सूर्यवंशी वसिष्ठगोत्र गुरु के नाम पर ही गौतम गोत्र में बदल गया और यहीं

विरुदावलि से भी विभूषित हो गये । (राजर्षि निमि, मिथि, जनक, विदेह, मिथिला और मिथिलेश का यही संक्षिप्त इतिवृत्त है ।)

(२) सीता : मैथिली, जानकी, वैदेही

‘सीता लाङ्गलपद्धतिः’—हल के चलाने से पड़ी लकीर का नाम सीता है । भगवान् राम, कृष्ण, बुद्ध आदि अनेक महापुरुष हमारे भारत में मानुज होकर प्रकट हुए, किन्तु महाशक्ति भगवतो सीता का प्राकट्य तपःपूत मिथिला की धरती माता से ही सदेह हुआ । अत एव सीता की संज्ञा (मिथिलायां भवा) ‘मैथिली’ भी है ।

महाशक्ति सीता अमानुषी थीं अतः उनके (पाति=रक्षति-) पिता सीरध्वज महाराज राजर्षि ‘विदेह’ हुए । महाराज ‘विदेह’ के हलकर्षण से सीता का जन्म हुआ अतः राजर्षि विदेह सीता के जनक और उनकी पोष्य पुत्री भगवती सीता ‘जानकी’ या ‘वैदेही’ नाम से प्रसिद्ध हुई ।

मिथिलावासी आज भी महाशक्ति सीता को ही भगवती काली, दुर्गा आदि के रूप में अपनी इष्टदेवता मानते हैं । मिथिला के प्रत्येक घर में प्रातः-सायं सर्वप्रथम अनाच्छादित पिण्डरूपा भगवती धरती माता की ही इष्टदेवता के रूप में पूजा होती है—धातुनिर्मित इष्टदेवता की नहीं ।

घनुष-यज्ञ के पश्चात् मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् राम की अर्धाङ्गिनी बनकर अयोध्या प्रस्थान करते समय महाशक्ति सीता अपनी जन्मभूमि मिथिला के निवासियों को वरदान दे चुकी हैं कि—‘मेरी जन्मभूमि मिथिला की धरती पर जिसका प्राणवियोग होगा वह वैकुण्ठलोक को प्राप्त करेगा’ (द्र० लेखक की कृति ‘वर्षकृत्य’ की भू०) यही निदान है कि मिथिला में आबालवृद्ध-राजा, रङ्क,

से सूर्यवंशी इक्ष्वाकुवंश की विगोत्र दो शाखायें पृथक् पृथक् हो गयीं—एक अयोध्याधिपति काकुत्स्थवंशी वसिष्ठ गोत्र और दूसरा गौतमगोत्री मिथिलाधिपति मिथिलवंश । इसी विगोत्र होने के कारण श्री राम-सीता, लक्ष्मण-ऊर्मिला आदि के विवाह-काल में समान गोत्र-प्रवर का दोष नहीं उठा ।

“दशरथ जातक” में राम-सीता के विवाह को भाई-बहन का विवाह कहा गया है । यह बौद्धों का प्रमाद है ।

फकीर-मुमुषुओं को अन्त में प्राण रहते ही खुली धरती पर लिटा दिया जाता है।

सीता-पति भगवान् राम मर्यादा-पुरुषोत्तम थे तो उनकी धर्मपत्नी महाराज्ञी सीता मर्यादा का प्राण थीं। भगवान् राम की मर्यादा के संरक्षण में सीता सदा सतर्क रहती थीं। राम-वनगमन के समय बिना किसी की आज्ञा के (वे-रोक-टोक) पति का अनुगमन करती हुई महारण्य में भी 'छायैवाऽनुगच्छति' की तरह सीता देखी गयीं।

एकदा जनमत के सामने मर्यादा की दुहाई देकर भगवान् राम ने जब अग्निपरीक्षित, आसन्न-प्रसवा सीता के प्रति अपलाप प्रदर्शित करते हुए उन्हें आजीवन के लिए वनवास भेज दिया तब भी सीता मर्यादा से विमुख नहीं हुई—जनकसखा महर्षि वाल्मीकि के कहने पर भी पति-आज्ञा के विरुद्ध वन छोड़कर पिता के घर जाने के लिये राजी नहीं हुई।

हाँ, इतना अवश्य हुआ कि महर्षि वाल्मीकि के आश्रम में अपने औरस युग्म बालक लव तथा कुश को स्वयं धनुर्विद्या की प्रौढ़ शिक्षा प्रदान कर अश्वमेध यज्ञ के विश्वविजयी घोड़े के प्रसङ्ग को लेकर उन वीर बालकों के धनुष्टुङ्कारों से गणतंत्र-वादी अयोध्या के जनमत को ही नहीं, प्रत्युत मर्यादापालक भगवान् राम को भी सङ्कीच में डालकर शपथ लेती हुई अपनी प्यारी धरती माता की गोद में समा गयीं।

(३) मर्यादापुरुषोत्तम राम

‘अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम’

‘रामो विग्रहवान् धर्मः’—राम धर्म के साक्षात् अवतार थे। सन्त तुलसी की ही यह देन है कि भारत में सभी वर्ण समान रूप से एक साथ मिलकर मर्यादा पुरुषोत्तम राम के आदर्श चरित का गुणगान करते हैं। भारत में जितने अवतार हुए, उनमें राम की प्रमुख विशेषता रही है कि किसी भी परिस्थिति में उन्होंने मर्यादा का उल्लंघन नहीं किया। राम-रावण युद्ध के पश्चात् उन्होंने अग्निपरीक्षित अपनी प्राणेश्वरी सीता को भी जनमत पर जीवनभर के लिए वनवास भेज दिया। अपने समय में राम देवता, गुरु, ब्राह्मण, मित्र सभी के पूजक ही बने रहे। प्रायः कहीं किसी भी प्रसङ्ग में उन्होंने—‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’—इस वचन का उपादान नहीं किया है। राम प्रजाओं को अपने परिवार का अङ्ग ही

समझते थे । गम्भीरता में वे समुद्र के समान तथा सत्यपालन में दूसरे सत्य के समान ही थे । राम-राज्य में कोई भी दुखी नहीं रहा । अपुत्र, विधवा, या वन्ध्या का तो नाम भी नहीं था । राम की पितृ-भक्ति, मातृ-भक्ति जगत्प्रसिद्ध है उनका भ्रातृ-स्नेह भी कम स्तुत्य नहीं है, इन्द्रजित् मेघनाथ के अमोघ बाण से विद्ध कनिष्ठानुज लक्ष्मण के प्रति दुःखोदगार प्रकट करते हुए उन्होंने कहा था—‘जौ मैं जनितेऊँ बन्धु विछोहूँ । पिता वचन मानितेऊँ नहिँ ओहूँ ॥’ भ्रातृ-विछोह के सामने उन्होंने पितृ आज्ञा को भी लघु मान्यता दे डाली है । दश-वतारों में रामावतार ही वस्तुतः सर्वोपरि है । इस अवतार की यह प्रमुख विशेषता है कि भगवान राम ने जो कहा है वह तो करो ही परन्तु उन्होंने जो करके दिखाया है वह भी मनुष्य करे तो घर-बाहर, गाँव-नगर, देश-विदेश सर्वत्र यशस्वी बन कर अन्त में परम पद को प्राप्त करेगा—यह ध्रुव सत्य है । “रघुपति राघव राजा राम” के रटने रटाने से श्रेयस्कर है कि रामचरित का घर-घर में रचनात्मक प्रचार करें और करावें । (रामनामी ओढ़कर, राममन्दिर बनाकर, रामचरित का श्रवण कर तथा रामतिलक लगा कर परिवार, समाज या देशद्रोही कार्य न करे, क्योंकि मर्यादा ही तो ‘राम’ है ।)

(४) बा० रामायण

महाकवि वाल्मीकि विरचित रामायण संसार का आद्य महाकाव्य है । यह महाकाव्य विश्वमान्य है । सन्त तुलसी ने इसी महाकाव्य की मूलमिति पर हिन्दी पद्यों में ‘रामचरित मानस’ की रचना की है । रामायण मनुष्य मात्र के लिए भवसागर पार उतारने का महामन्त्र है । मानव जाति का कल्याण करने वाली युगान्तरकारिणी आध्यात्मिकी अनुभूति रामायण ही ऐसी है जिस पर संसार के बड़े बड़े मनीषी और राजनीतिक लड़ू हो रहे हैं । रामायण ही एक ऐसा धर्मग्रन्थ है जिसका राज-प्रासाद से लेकर हरिजनों की पर्ण-कुटिया तक सुबह-शाम कीर्तन भजन हुआ करता है । वस्तुतः पूछिये तो यह निःसंकोच कहा जा सकता है कि इस कराल-कलिकाल में पतितपाविनी भगवती भागीरथी और रामायण पर ही हिन्दू-धर्म-संस्कृत और लोकमर्यादा जीवित है । रामायण में एक ऐसा अतिवचनीय माधुर्य है, ऐसी अनुपम आकर्षण-शक्ति है कि जो एकबार इसमें अवगाहन कर लेता है उसका चित्त पुनः-पुनः निमज्जन करने के लिए व्याकुल हो

उठता है। इसमें भारतीय सभ्यता, पितृ-भक्ति, भ्रातृ-स्नेह, स्त्री-शिक्षा, स्वामि-भक्ति, राजनीति आदि का वर्णन कवि ने ऐसे मर्मस्पर्शी शब्दों में किया है कि वैसा अन्य किसी भी धर्मग्रन्थ में देखने को नहीं मिलता। रामायण हमें पुण्य-राज्य में, ज्ञानी के ब्रह्मानन्द में, योगी के योगानन्द-निकेतन में और भक्त के प्रेम-निकुञ्ज में ले जाने वाली है। इस ग्रन्थ में हिन्दू जाति की समूची संस्कृति, सारा इतिहास और समस्त ज्ञान-विज्ञान भरे पड़े हैं।

(५) महाभारत

महाभारत—इसके रचयिता वेद व्यास (संजय) हैं। महाभारत भी एक विशाल ऐतिहासिक महाकाव्य है। इसमें १८ पर्व हैं। इसकी मूल कथा कौरव-पाण्डवों के युद्ध की कथा है। इस कथा के साथ और भी अनेक कथार्य हैं। इसमें धर्म, ज्ञान, नीति कथा सदाचार के अनेक सुभाषित पद्य हैं। श्रीमद्भगवद्गीता भी इसी महाकाव्य का एक अंग है। जिसकी प्रशंसा विश्वभर के विद्वान् मुक्तकंठ कर रहे हैं। महाभारत ज्ञान का रत्नाकर तथा भारतीय संस्कृति का प्राण है। महाभारत साक्षात् वेदस्वरूप है। यह पाँचवाँ वेद कहलाता है।

महाभारत राजनीति से ओत-प्रोत संस्कृत सहित्य के सर्वोच्च ऐतिहासिक महाग्रन्थ रत्न है। अकेला महाभारत आज के संघर्षमय जीवन के सभी पहलुओं पर प्रकाश डालता है तथा उन सभी गुणियों को सुलझा कर सुगम मार्ग प्रशस्त करता है, जिनके कारण मानव-जीवन संकटाकीर्ण बना हुआ है। महाभारत का एक लघुतम अंश गीता ही सुगीता कर्तव्य है तो महाभारत जैसे विशालकाय रत्नाकर की महिमा का वर्णन कैसे किया जा सकता है।

(६) भारत

(भा) भाति सर्वेषु वेदेषु (र) रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।

(त) तरणं सर्व-तीर्थानां तेन भारतमुच्यते ॥

भारत बहुत प्राचीन देश है। सभ्यता के आदि काल में जब संसार ने पहिले-पहल प्रकाश का दर्शन किया उस समय भारत ही उस प्रकाश का जन्मदाता था। कुछ लोग कहते हैं कि इस देश का नाम चक्रवर्ती राजा दुष्यन्त के पुत्र भरत के नाम पर पड़ा। मत्स्यपुराण के अनुसार मनु, जो प्रजाओं का भरण-

पोषण करने वाले हैं, भरत कहे जाते हैं और उन्हीं मनु (भरत) के नाम पर इस देश का नाम भारत पड़ा । जैन परम्परा के अनुसार ऋषभदेव के ज्येष्ठ पुत्र का नाम भरत था और उन्हीं के नाम पर इस देश को भारत कहा जाता है । विष्णु पुराण का मत है कि 'समुद्र के उत्तर और हिमालय के दक्षिण का देश (वर्ष) भारत है, क्योंकि यहां भारती सन्तति रहती है' । 'भारती सन्तति' का तात्पर्य उन भरतवंशी आर्यों से है जिनकी संस्कृति और राजनीति ने संपूर्ण देश को आर्य संस्कृति के रूप में प्रभावित किया है ।

यही भारत भूमि है जहाँ मानवता को शान्ति, सद्भाव, परस्पर प्रेम की शिक्षा देने वाले बड़े-बड़े ज्ञानी ऋषि, सन्त तथा भगवान् राम, कृष्ण और बुद्ध पैदा हुए । किं बहुना, महाशक्ति भगवती सीता सदेह इसी भारत भूमि से प्रकट हुई हैं । यह गौरव किसी अन्य देश की भूमि को प्राप्त नहीं है ।

भारत भूमि सर्वोपरि उर्वरा और रत्न-खान है । यहाँ के प्रकृति-सौन्दर्य का वर्णन विदेशी भी मुक्तकण्ठ से करते हैं । विश्व में भारत ही ऐसा देश है जहाँ षड्भूतों का निवास है ।

(७) संस्कृत भाषा

(देववाणी, सुरभारी अमरवाणी)

'संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः' (काव्यादर्श)

संस्कृत भाषा का ही दूसरा नाम अमरवाणी, देववाणी या सुरभारी है । विश्व की विविध भाषाओं में यही एक भाषा है जो देवताओं की वाणी है और स्वर्ग से अवतीर्ण हुई है । विश्ववाङ्मय के सबसे पुरातन अनादि ग्रन्थ वेद का सृजन भगवान् ने सर्वप्रथम इसी भाषा में किया है—

अनादिनिघना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयं भुवा ।

आदी वेदमयो दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ (कृ० द्वे० भाष्य)

तत्पश्चात् आर्ययुग के साक्षात्कृतधर्मा महर्षियों के अपरोक्ष अनुभव से लेकर आधुनिक काल के बड़े-बड़े भारतीय मनीषियों के सद्विचारों से ओत-प्रोत होने के कारण संस्कृतवाङ्मय का महत्त्व लोकोत्तर हो गया है । भारतीय पुरातत्त्व के विषय में पूर्ण और यथार्थ ज्ञान के लिए संस्कृत भाषा ही एकमात्र अनन्यसाधारण साधन है । भारत की समूची संस्कृति, सारा इतिहास (पुराण) और समस्त

ज्ञान-विज्ञान सब संस्कृत में ही भरे पड़े हैं। ऋग्वेद जैसे विज्ञान-कोश का रत्नाकर ग्रन्थ भी संस्कृत वाङ्मय में ही है। यही कारण है कि अन्यान्य देशों के विमशंक विद्वान् संस्कृत वाङ्मय का अध्ययन और अनुसन्धान बड़े ही मनोयोग से करते हैं।

संस्कृत भाषा में वह संजीविनी शक्ति है जो मृतप्राय में भी जान डाल सकती है। हमारे पूर्वज ऋषियों और तपस्वियों के अथक और अनवरत परिश्रम तथा खोज का ही फल संस्कृत साहित्य-भांडार में भरा पड़ा है। यदि हमने उसके महत्त्व को समझा होता तो आज भी हम किसी से पीछे नहीं होते। महाराज विक्रम के समय में संस्कृत भाषा हमारी राष्ट्रभाषा थी। आज तो यह कहना भी गलत नहीं है कि आज यदि यह राष्ट्रभाषा हिन्दी को भी जननी नहीं होती तो बहुतों को अनावश्यक जान पड़ती।

(८) गङ्गा

‘गङ्गा-गङ्गेति यो ब्रूयाद् योजनानां शतैरपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥’

भारत में सगर नाम के एक सूर्यवंशी राजा थे। उन्होंने अश्वमेध यज्ञ किया। यज्ञ के अश्व को इन्द्र ने चुरा कर महर्षि कपिल के आश्रम में बाँध दिया। उस आश्रम में घोड़े को बाँधा हुआ देख सगर के साठ हजार पुत्र एक साथ महर्षि को कुवाच्य कहने लगे। महर्षि ने क्रोधित होकर जो आँखें खोलीं तो वे सबके सब जलकर राख की ढेरी हो गये।

महाराज सगर की ही अगली पीढ़ी में भगीरथ नाम के राजा हुए, जिन्होंने अपने भस्मीभूत पूर्वजों के उद्धार की चिन्ता हुई। उनकी घोर तपस्या से प्रसन्न होकर भगवती गङ्गा ब्रह्मलोक से कैलाशपति शिवजी के मस्तक पर होती हुई इस घराघाम पर बहने लगीं और गङ्गा के पवित्र जल का स्पर्श होते ही सगर के भस्मीभूत वे सब पुत्र सद्गति को प्राप्त हुए। भगीरथ, दिलीप और हरिश्चन्द्र का संक्षिप्त इतिवृत्त लेखक के रघुवंश तृ० सर्ग के पर्यालोचन में पढ़ें)।

तब से लेकर अब तक गङ्गाजल के स्पर्श, पान, स्नान तथा नामोच्चारण मात्र से ही असंख्य प्राणी सद्गति को प्राप्त हुए और होते रहेंगे।

प्राचीन काल से लेकर अब तक अनेक विद्वानों, भक्तों एवं कवियों ने गङ्गा

की गरिमा पर अनेक प्रकार की सरस रचनाएँ प्रस्तुत की हैं, जिसमें महाकवि जगन्नाथ की 'झा लहरो' विशेष स्तुत्य है।

(६) वाराणसी (काशी)

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गः गङ्गाम्मः शिपपूजनम् ॥

वरुणा : नदी और असी : घाट के बीच बसी वाराणसी विशिष्ट पावन तीर्थ-स्थल है । इसी को काशी भी कहते हैं । 'काश्यां मरणान्मुक्तिः' (काशी में करने से मोक्ष मिलता है) शास्त्रों की ऐसी मान्यता है । भोग और मोक्ष दोनों को देने वाली वाराणसी की महिमा का बखान कहीं तक क्रिया जाय । महाभारत काल में यह काशिराज-दिवोदास की राजधानी थी । यहीं श्रीकृष्ण के गुरु सान्दीपनि का आवास था । राजा हरिश्चन्द्र को धर्म-विजय यहीं मिली थी । सन्त कबीर की जन्म-भूमि तथा 'रामचरितमानस' के रचयिता गोस्वामी तुलसी दास की साधना-भूमि यही नगरी है । भारतीय संस्कृति के निर्माण में वाराणसी का सर्वाधिक योग रहा है । महात्मा बुद्ध, जगद्गुरु शङ्कराचार्य, वल्लभाचार्य रामानुजाचार्य, रामानन्दाचार्य तथा महर्षि दयानन्द आदि विभिन्न धर्माचार्यों ने अपने-अपने धर्मों का प्रचार एवं प्रसार यहीं से आरम्भ किया है ।

काशी के विषय में गोस्वामी तुलसीदास के शब्द—“मुक्ति-जन महि जानि ज्ञानखानि अधहानि कर ।” स्पष्ट चरितार्थ होते हैं । विश्वभर में आज भी विद्या का केन्द्र होनेका गौरव इसी महा नगरी को प्राप्त है; जहाँ तीन-तीन विश्वविद्यालय एक साथ विराजमान हैं । काशी के महाप्रांगण में एक से एक साधु, सन्त, तपस्वी, योगी, सिद्ध महात्मा तथा महामनीषी विद्वान् लोग जिज्ञासुजनों को अपने-अपने सदुपदेशों से अर्हनिश धन्य करते भरे पड़े हैं । किं बहुना, काशी की लौकिक और परलौकिक उपादेयता इतने से ही सुस्पष्ट हो जाती है कि—“मरणं मङ्गलं यत्र मस्म चैव विभूषणम् ।” धन्य है हमारा भारतवर्ष जो वाराणसी जैसी नगरी के होने से गौरवान्वित हो रहा है । भगवान् आद्य शङ्कराचार्य ने भी मणिकर्णिका घाट पर स्नानोत्तर इसके विषय में उद्गार प्रकट किया है—

उत्क्षिप्य बाहू असकृद् ब्रवीमि त्रयीमयेऽस्मिन् त्रयमेव सारम् ।

विश्वेशलिङ्गं मणिकर्णिकाम्बु काशीपुरी सत्यमिदं त्रिसत्यम् ॥

(१०) महर्षि व्यास

महर्षि व्यास का भारतीय संस्कृति पर इतना भारी ऋण है कि वह उनसे कभी भी उऋण नहीं हो सकती । व्यासप्रणीत ग्रन्थ अगर भारतीय संस्कृति से अलग कर दिये जायं तो भारत की अनादि सनातन संस्कृति निष्प्राण हो जायगी । पश्चात्त्य एवं पौरस्त्य सभी विद्वान् वेदों को एक मत से विश्व के प्राचीनतम ग्रन्थ मानते हैं । वेदों का सम्पादन महर्षि व्यास का एक ऐसा महान् कार्य है, जिससे हमारी नष्ट या अस्तव्यस्त सांस्कृतिक विचारधारा को सुव्यवस्थित रूप प्रदान कर संसार में हमारा मस्तक गौरव से उन्नत कर रहा है । पुराणों का परिष्कृत रूप तथा महामारत की रचना उनकी जीवनसाधना के मधुरतम उपकरण हैं, जिनके द्वारा शिक्षा ग्रहण कर हम ही नहीं विश्व का कोई भी मानव अपने को ऊँचा उठा सकता है । इनके ब्रह्मसूत्र के पाण्डित्य की संपूर्ण विश्वने मुक्तकण्ठ से प्रशंसा की है । व्यास के अष्टादश पुराणों का सार यही है कि—परोपकार के बराबर कोई पुण्य नहीं और दूसरे को पीड़ा पहुंचाने के बराबर कोई पाप नहीं :—

“अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥”

महर्षि व्यास ने सारे विशाल भारत को बिना किसी प्रांतीय व जातीय भेदभाव के एक सांस्कृतिक सूत्र में पिरो कर एकत्व की प्रतिष्ठा की है । महर्षि वेदव्यास से सम्बन्धित अनेको आश्रम और स्थान भारत के कोने-कोने में हैं । स्थान-भेद से उनके अनेक नाम हैं । कृष्णद्वैपायन, वेदव्यास, बादरायण, पाराशर्य, सत्यवती-सुत, आदि-आदि ।

महर्षि व्यास के माता का नाम मत्स्यगंधा : मत्स्योदरी और पिता का नाम पराशर है । माता मत्स्योदरी एक निषाद के द्वारा लालित-पालित थी; जो उसे एक मछली के उदर से प्राप्त हुई थी । मत्स्योदरी अपने पिता निषाद के कालिन्सी (यमुना) में नाव चलाती थी । एक बार महर्षि पराशर उसी मत्स्योदरी की नाव पर यमुना पार कर रहे थे । जन्मान्तरीय वरदानस्वरूप दोनों का वहीं पर संयोग हुआ; जिसके परिणामस्वरूप मत्स्योदरी से उसी यमुना के तटप्रदेशः द्वीप में महर्षि व्यास का जन्म हुआ और पराशर के वरदान से मत्स्यगन्धा : मत्स्योदरी

महासुन्दरी 'वत्यवती' के रूप में शरीर धारण कर गयी और बादमें उसे राजा शन्तनु की पत्नी तथा महाप्रतापी भीष्मपितामह की विमाता बनने का सौभाग्य प्राप्त हुआ । देखिये अधोलिखित देवी भागवत (२।२)—

एकदा तीर्थयात्रायां व्रजन् पाराशरो मुनिः ।

... ..

व्रजन् सूर्यसुतातोये भावयित्वाद् दैवयोगतः ।

कामार्तस्तु मुनिर्जातो दृष्ट्वा तां चारुलोचनाम् ॥

जगाम सा ततः स्नात्वा कालिन्दीसलिले मुनिः ।

साऽपि सत्यवती जाता सद्योगमंवती सती ॥

सुषुवे यमुनाद्वीपे पुत्रं काममिवापरम् ।

जातमात्रस्तु तेजस्वी तामुवाच सुमातरम् ॥

.. ...

द्विपे न्यस्तस्तया बालस्तस्माद् द्विपायनोऽभवत् ॥

व्यास के प्रसंग में एक और बहुत ही प्रसिद्ध श्लोक है :—

“अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अमाललोचनः शम्भुर्भगवान् बादरायणः ॥”

(महर्षि व्यास के जन्मोपाख्यान सुरभारती के अनेक वेद, स्मृति, पुराणेतिहासादि महा-महा ग्रन्थरत्नाकरों में बिखरे पड़े हैं । खेद है कि भारतीय संस्कृत और संस्कृति उभय से अनभिज्ञ यथाजात कुछ पाश्चात्यों ने उनके नामों को कपोल-कल्पित लिख कर अपनी कुबुद्धि का परिचय दिया है ।)

(११) महर्षि वाल्मीकि

स्कन्द पुराण : वैशाख माहात्म्य में लिखा है कि 'स्तम्भ' नाम का एक ब्राह्मण था । वह जन्मान्तरीय कुसंस्कार के कारण जीवन में पथ-भ्रष्ट होने से दूसरे जन्म में व्याध के घर में उत्पन्न हुआ । त्रिकालज्ञ महामुनि शङ्ख की कृपा से उन्हें महामंत्र राम नाम जपने का उपदेश मिला । रामनाम जप के प्रभाव से वह जीवात्मा तीसरे जन्म में ब्राह्मणवंश में उत्पन्न हुआ और 'अग्नि शर्मा' नाम से प्रख्यात हुआ । इनका दूसरा नाम 'रत्नाकर' था । इस जन्म में ये मनसा, वाचा कर्मणा रामनाम के जप में तल्लीन होता चाहते थे किन्तु पुरातन व्याध-संस्कार के

कारण रामनाम का शुद्ध उच्चारण नहीं कर पा रहे थे । हिमालय के जंगल में उन्हें अनवरत 'मरा-मरा' जपते देख कर तपस्वियों ने अपने सदुपदेशों से उन्हें रामनाम का रसिक सन्त बना दिया । सन्त ब्राह्मण 'रत्नाकर' राम नाम के जप में इतने तल्लीन हो गये थे कि एक दिन जप करते समय उनका देहाव्यास हो छूट गया—वे समाधिस्थ हो गये । उनके ऊपर दीमकों ने 'वामी' बना ली । बहुत दिनों के पश्चात् जब उनकी समाधि टूटी तब वे वामी से बाहर निकले और 'महर्षि वाल्मीकि' नाम से लोक में प्रसिद्ध हो गये ।

वल्मीक से निकलने पर महर्षि वाल्मीकि ब्रह्मा के मानस पुत्र 'वम्न' नाम से भी प्रख्यात हुये । इन्हें ऋग्वेद की कतिपय ऋचाओं की भी प्रत्यक्ष हुआ, जिसमें संक्षेपतः रामावतार के चरितों का उपाख्यान है—

वाल्मिकिरभवद् ब्रह्मा वाणीवाक् तस्य रूपिणी ।

चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः ॥'

(स्कन्द पुराण)

वाल्किना च यत् प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् ।

ब्रह्मणा चोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥

(मत्स्य पुराण)

अगस्त्यसंहिता में महर्षि वाल्मीकि को भृगुवंशीय 'मार्गव' कहा गया है । वा० रामायण ८० काण्ड में अनेकों जगह इनके लिये 'मार्गव' शब्द प्रयुक्त हुआ है '...मार्गवेणेति संस्कृतौ' । '...मार्गवेण समाधिना ।' इत्यादि ।

रामावतार से बहुत पूर्व ही प्रचेता ऋषि के आत्मज वनकर ब्रह्मा स्वयं वाल्मीकि के रूप में तद्या वेद रामायण के रूप में प्रकट हुये—

"वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।

वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद् रामायणात्मना ॥

तस्माद् रामायणं देवि वेद एव न संशयः ॥"

पुराणादि के बहुशः प्रमाणों से यह निर्भ्रान्त सिद्ध है कि महर्षि वाल्मीकि वैदिक ऋषि हैं । वेद अनादि—अपरूपेय है । महर्षि वाल्मीकि भी रामावतार से पुरातन हैं । संस्कृत के प्राचीन प्रमाणिक ग्रन्थों में इनके ११ नाम उपलब्ध होते हैं—

स्तम्भ, व्याध, अग्नि शर्मा, रत्नाकर, वज्र, वाल्मीकि, ऋक्ष, प्राचेतस, भार्गव, वाल्मीक (अदन्त) और तुलसी ।

(उपर्युक्त ११ नामों का सप्रमाण विशद विवेचन काशी के सुप्रतिष्ठित महामान्य मनीषी श्री पं० आद्याचारण पाण्डेय विरचित 'विरही भरत' नामक नाटक के उपोद्घात में पढ़िये ।)

(१२) महर्षि गौतम^१

सुरभारती के वरद पुत्र, न्यायवैशेषिक के स्रष्टा, अहिल्या-पति, मैथिल महर्षि गौतम की अमर कीर्ति से भारतीय संस्कृति गर्वित है । आपस ग्रन्थों के पन्ने-पन्ने में उनकी कृति दृष्टिगोचर होती है । श्रष्टादश पुराणों में तो इनकी बहुशः गाथायें देखने को मिलती हैं । देवीभागवत में इनके प्रसङ्ग में कहा गया है कि—

एक समय भारत में बारह वर्षों तक लगातार महाकाल पड़ता गया, जिससे तिरहुत (मिथिला) को छोड़ सभी प्रान्त वीरान-सा दिखाई पड़ने लगे । दुर्मिक्ष से मृत प्राणियों के शवों से गांव-घर और रास्ते ऐसे पट गये थे कि नरक-सा प्रतीत होता था । क्षुधा-पीड़ित मुमुर्षु मानव—अश्व, श्वा, शूकर आदि का मांस खा-खाकर प्राण बचा रहे थे ।

ऐसे विनाशकारी विप्लव के समय भी तिरहुत के महर्षि गौतम के आश्रम में "मन्त्र-विज्ञान" के बल पर शरद की सुषमा विराज रही थी । ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मण को महर्षि गौतम के "मन्त्र-विज्ञान" के चमत्कार का पूरा-पूरा परिचय था । इसलिये पूरब-पश्चिम, उत्तर-दक्षिण चारों ओर के रहने वाले ब्राह्मण लोग गो-भुण्ड के साथ सपरिवार गौतम के आश्रम की ओर उमड़ पड़े ।

दुर्बलता के कारण सभी मन्द गति से चल रहे थे । रास्ते में स्त्रियाँ आपस में बोल उठती थीं —“कैसे हैं वे गौतम, कैसा है उसका आश्रम और उनकी तपस्या, क्या सचमुच में उनके यहाँ दुर्मिक्ष का कुप्रभाव नहीं है ?”

१. मिथिला के महामान्य मनीषी श्री पं० भगीरथ झा के भगीरथ प्रयत्न से उपलब्ध लुसप्राय 'गौतमोप-तन्त्रम्' का संपादन लेखक द्वारा 'चौखम्बा प्रकाशन' से हो रहा है । (गौतम की महिमा उपर्युक्त निबन्ध संख्या (१) में भी देखिये ।)

ऐसे कहते-सुनते भुण्ड के भुण्ड गाय-बछड़ों के साथ असंख्य ब्राह्मण-परिवार महर्षि गौतम के हरे-मरे, फूले-फले आश्रम में ५ विष्ट हो गये ।

ब्राह्मणों को (जिसके आगमन की तिथि का निश्चय न हो ऐसे) अतिथि के रूप में आये हुए देख कर महर्षि गौतम ने उन्हें ('सर्वदेवमयोऽतिथिः' जानकर) प्रणाम किया और कुशलक्षेम पूछने के पश्चात् मधुर शब्दों में कहा—

“हे ब्राह्मणो, मैं तो आप जैसे तपोधन-जनों के शुभागमन से कृतार्थ हो गया हूँ । आप लोग अपनी-अपनी चरण-रजों से आश्रम को कुटियों को पवित्र कीजिये और आदेश दीजिये—मैं आप लोगों की क्या सेवा करूँ ।”

महर्षि के इस अलौकिक चमत्कार को देखकर सभी लोग दण्ड प्रणाम करते हुए एक साथ बोल उठे—“महर्षिवर, हम सब दुःखद दुर्भिक्ष से त्रस्त हैं, आप हमें शरण दें ।”

महर्षि गौतम ने तत्क्षण “मन्त्र-विज्ञान”^१ से गायत्री के शक्ति-विज्ञान की आराधना की और उसके प्रभाव से आश्रम में अन्न-वस्त्र तथा फलों का पहाड़-सा ढेड़ लग गया ।

फिर क्या था, ब्राह्मणों के यज्ञीयधूमों से तपःपूत तिरहुत प्रान्त का गगन धुँधलाई चادر तानने लगा और स्वाहाकारों के नाद से देवराज इन्द्र का सिंहासन डोल उठा । देवराज आश्चर्य-सागर में तैरने लगे । देवर्षि की वीणा गुनगुनाने लगी । मेघ-मालिकायें उमड़ पड़ीं और सिमिट-सिमिट कर बरसने लगीं । देवर्षि नारद की वीणा की सुमधुर भंकार से गगन गूँज उठा । धरती पर उतर कर नारद जी कहने लगे—

“मिथिला मही के महामानव महर्षि गौतम ! आप धन्य हैं, आपने अपने ‘ब्रह्म-विज्ञान’ के बल पर समस्त जीव-जन्तुओं का कष्ट दूर कर दिया है । अमरावती तक आपकी यह कीर्ति गाथा गायो जा रही है । आपके दर्शन के लिये ही मैं यहाँ आया हूँ……।”

१ : अहो, आज चन्द्रलोक पहुँचाने वाले ‘भौतिक विज्ञान’ से महर्षि गौतम तथा पाषाण को भी सजीव करने वाला सन्त ज्ञानेश्वर आदि का भारतीय ‘मन्त्र-विज्ञान’ कहीं अधिक प्रबल और बिना अर्थ-सङ्कट का कितना लाभदायक था ?

“महर्षि गौतम का यशोगान अमरावती तक छा गया ?”—यह नारदोक्त-वचन सुनते ही ब्राह्मण लोग जल-भुन उठे । (सत्यमेतत्—‘प्रकृति’ खलु सा-महीयसः सहते नान्यसमुन्नति यया’ ।)

दूसरे दिन ब्राह्मण लोग गौतम से विमुख रहकर आश्रम छोड़ने की तैयारी करने लगे । ब्राह्मणों का मन इतना खिन्न था कि प्रस्थान के समय शिष्टाचार को भी वे लोग भूल गये—सब के सब मौन व्रत के अटल व्रती बन बैठे ।

प्रातः सूर्योदय की अरुण लालिमा में महर्षि गौतम अग्निहोत्र के लिये आस-नाधिष्ठित हो चुके थे । प्रातःकालीन अस्पष्ट आलोक में सहसा उन्हें हवनकुण्ड के निकट एक अस्थि-अस्थि बैठी हुई—दुबली-पतली-सी गाय दीख पड़ी, जो अग्नि-होत्र की सामग्री की ओर हिलती-डुलती हुई मुँह बढ़ा रही थी । महर्षि गौतम ने जोरों के हुँकार से उसका निवारण किया । गौतम महर्षि के प्रश्वास से वह गाय धरती पर लुढ़क कर मृत रूप में दिखाई पड़ने लगी ।

गौ-वध का यह रूप देख वे ब्राह्मण लोग चिल्लाने लगे—“हाय, हाय, गौतम ने इस पवित्र ब्राह्ममुहूर्त में गाय की हत्या कर डाली—छोड़ो, छोड़ो इस ढोंगो गौतम के आश्रम को । कहाँ गये देवर्षि नारद, देखें गौतम की इस कुकीर्ति को ।”

महर्षि गौतम स्तब्ध होकर सब कुछ देख-सुन रहे थे । थोड़ी देर के बाद जब उन्होंने समाधिस्य होकर इस रहस्य की खोज की तो उन्हें देख पड़ा कि ‘यह पुरो-वर्ती गाय मृत प्राणी नहीं, बल्कि इन ब्राह्मणों द्वारा रचा गया गाय का पुतला है—मुझे अलंकित करने का यह षड्यन्त्र मात्र है ।

महर्षि गौतम दुखी होकर कहने लगे—“हे ब्राह्मण निर्मीक होकर जाओ, पर अब तुम लोगों का आत्म-पतन निश्चित है । ऐसा प्रतीत होता है कि—संन्या-पूजा वेद, पाठ, आचार-विचार, दान धर्म, व्रत-तप, ये सब अब तुम से पालन नहीं हो सकेंगे । तुम लोगों के अनाचार से ही इस दुर्मिक्ष में लाखों जीव क्षुधा से तड़प-तड़प कर—वे मौत मर गये……’ ।

महर्षि का यह मनःसन्तप्त वचन सुनकर सभी ब्राह्मण हतप्रभ हो गये और नतमस्तक होकर चल दिये……

(१३) महात्मा गान्धी : स्वतन्त्र भारत

गान्धीजी का वास्तविक नाम मोहनदास-कर्म चन्द गान्धी था । अपने महत्तम-

गुणों के कारण ही वे लोक में 'महात्मा' की उच्चतम उपाधि से विभूषित हुए । पराधीनतारूपी वेड़ी में आवद्ध भारत को पूर्ण स्वतन्त्र करने का सर्वाधिक श्रेय महात्माजी को ही है ।

इंग्लैण्ड से बैरिस्टरी पाप कर जब महात्मा जी भारत लौट आये तब एक मुकदमे के सिलसिले में उन्हें दक्षिण अफ्रीका जाना पड़ा । वहाँ प्रवासी भारतीयों की दयनीय दशा देखकर महात्माजी का हृदय द्रवित हो उठा, उन्होंने वहीं अंगरेजों के विरुद्ध सत्याग्रह आन्दोलन शुरू कर दिया । इस आन्दोलन में महात्माजी को पूर्ण सफलता भी मिली ।

भारत आने पर महात्माजी ने अपने राष्ट्रिय आन्दोलन को गाँव-गाँव तक फैलाया और प्रत्येक भारतीय के हृदयमें देश-भक्ति का संचार किया । तदुपरान्त महात्माजी ने सावरमती में अपना एक आश्रम बनवाया । भारतमें पहले महात्माजी ने नमक कानून को तोड़ा । विदेशी माल का बहिष्कार करना उनकी नीति थी । अंगरेजों ने इसके लिए उन्हें कई बार कठोर कारावास का दण्ड भी दिया ।

सन् ४२ में गान्धीजी ने 'भारत छोड़ो' नामक आन्दोलन चलाया । इस आन्दोलन में सम्पूर्ण देश ने गान्धी जी का साथ दिया । इस बार अंगरेजों की दमन नीति भी चरम सीमा तक पहुँच चुकी थी । गान्धीजी तथा उनके अनुयायी सभी नेतागण चुन-चुन कर जेलों में नजरबन्द कर दिये गये । उस समय नेता विहीन गान्धी वादी जनता किर्कत्तव्यविमूढ़ हो रही थी । इसी बीच जेल में ही गान्धीजी की धर्मपत्नी माता कस्तूरबा का देहान्त हो गया । इस दुःखद समाचार से नेताविहीन जनता उद्वग्न हो उठी, अंगरेजों का अनुशासन मंग हो गया—सभी के कानों में मानो भारतमाता की वेड़ी झनझनाने लगी । भारत के बच्चे-बच्चे में एक साथ महाशक्ति का संचार हो उठा । मुस्लिमलीग को छोड़कर प्रायः सभी भारतीय संस्थाओं ने एक साथ अंगरेजी सरकार के विरुद्ध आवाज उठायी । इस आन्दोलन में विद्यार्थियों का हाथ सब से ऊँचा था । संपूर्ण भारत में संकटकालीन महाभञ्जावात फैल गया—सर्वत्र तोड़-फोड़ मच गई । विश्व के इतिहास में यह अभूतपूर्व लड़ाई थी । आधुनिक शस्त्रसज्ज अंगरेजी सेना के साथ गान्धी वादी जनता डटकर मुकाबला कर रही थी । तिरंगा झण्डा ही गान्धीवादियों के अस्त्र और भारतमाता का जयघोष ही सेनापति का कार्य कर रहा था । भारत

माता की जय का निनाद सुनते ही जनता की असंख्य टुकड़ियाँ उमड़ पड़ती थीं और लोग अंगरेजों की शस्त्रसज्ज बर्बर सेनाओं की गोली का जबाब भारतमाता के जय-घोष से दे-दे कर शहीद हो जाते थे ।

स्वराज्य के दृढप्रतिज्ञ भारतमाता के लाखों सपूतों के शहीद हो जाने पर भी जब गान्धीवादी सिपाही सत्याग्रह-संग्राम से विमुख नहीं हुए तो अंगरेजी सरकार का दम टूट गया । उधर 'इम्फल' में स्वराज्य के अटल व्रतो वीर सुभास चन्द्र वसु की आजाद हिन्द सेना भी अंगरेजी हुकूमत को पददलित कर चुकी थी । भारत के उदयाचल-प्रदेश में स्वतन्त्रता का उदय हो चुका था । अतः भारत में अंगरेजों की गर्दनो को सुभाष की तलवारों से बचाने के लिये सरकार ने अहिंसा के साकार महामानव महात्मा गान्धी सहित सभी नेताओं को बिना शर्त जेलों से मुक्त कर दिया ।

जेल से निकल कर भारतसपूत जवाहर ने वीर सुभास के शब्दों में—'जय हिन्द से गान्धीवादी स्वयंसेवकों का अभिवादन किया और स्वयंसेवकों ने सुभास ही के शब्दों में 'दिल्ली चलो' का नारा लगाया ।

जेल से मुक्त होकर महात्मा गान्धी अंगरेजों के नंगे अत्याचारों को समझ-बूझ कर अवाक् रह गए । उस समय उनका 'भारत छोड़ो' नारा-दिल्ली चलो' के रूप में बदल चुका था ।

फलस्वरूप सन् ४२ के आन्दोलन में अंगरेजी सरकार का सिंहासन ही उखड़ गया । शर्नः शर्नः अंगरेज अपना विस्तरा समेटने लगे और अनाद काल से सन्धित भारत के परम्परागत राष्ट्रवैभव को तस्कर बनकर इङ्ग्लैण्ड भेजने लगे ।

भारत जब अपने परम्परागत राष्ट्र-वैभव से हीन हो गया तब अंगरेजी सरकार ने कांग्रेस और मुस्लिम लीग में फूट डालकर १५ अगस्त १९४७ को १२ बजे रात में महात्मा गान्धी के हाथों में भारत का राजमुकुट सौंप दिया । उस समय भारतमाता तथा महात्मा गान्धी के जयघोष से आकाश गूँज उठा तथा भारत की राजधानी के लाल किले पर तिरङ्गा झण्डा लहलहाने लगा और तत्क्षण महात्मा गान्धी राष्ट्रपिता पद से विभूषित हो गये ।

(१४) पं० जवाहरलाल नेहरू

भारत को स्वतन्त्रता दिलाने वाले सर्वश्रेष्ठ नेताओं में महात्मा गान्धी के बाद युगपुरुष पं० जवाहर लाल नेहरू का ही स्थान है । देश के लिए उन्होंने सर्वस्व का त्याग किया । वे विश्वशान्ति के अग्रदूत थे । उनकी विद्वत्ता पर सारा संसार मुग्ध रहता था वे ई० १९२० से अनवरत । स्वतन्त्रता-संग्राम में भाग लेते रहे और अनेक बार जेल-यात्रायें कीं । कई बार वे कांग्रेस के अध्यक्ष चुने गये । जीवन के अन्तिम दिन २७ मई, १९६४ ई० तक वे स्वतन्त्र भारतके प्रधानमन्त्री बने रहे । नेहरू जी राजनीति के नेता होने के साथ ही बहुत बड़े लेखक, ग्रन्थकार तथा विचारक और कर्मयोगी भी थे । पञ्चशील और सह-अस्तित्व के सिद्धान्त उन्होंने ही विश्व को दिये । संसार भर के दुखी और पीड़ित जनता-जनार्दन के लिए वे संघर्ष करते रहे । समाजवादी प्रजातन्त्र में उनका पूर्ण विश्वास था । विश्वभर की जनता के वे सबसे प्यारे नेता थे । उनकी भाषा सरल और बोलचाल की भाषा थी ।

परिशिष्टम्

व्याकरणादिलक्षणम्

(१) व्याकरण-लक्षणम्—

शब्दज्ञानजनकं व्याकरणम् (तच्च सूत्रम्)

(२) सूत्र लक्षणम्—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

(३) सूत्र-भेदाः—

संज्ञा^१ च ^२परिभाषा च ^३विधिर्नियम^४ एव च ।

^५अतिदेशोऽधिकारश्च^६ षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

(४) वार्तिक-लक्षणम्—

उक्ताऽनुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

(५) भाष्य-लक्षणम्—

सूत्रार्थो वर्ण्यते तत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।

(६) व्याख्यान-लक्षणम्—

पदच्छेदः पदार्थोक्तिविग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥

---

१. रंज्ञासूत्रम्—‘वृद्धिरादेच्’, ‘अदेङ्गुणः’ इत्यादि ।

२. परिभाषासूत्रम्—‘कुव्यवस्थायां सुव्यवस्थासम्पादकम् । यथा—

‘आदेः परस्य’, ‘इको गुणवृद्धी’, ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, इत्यादि ।

३. विधिसूत्रम्—‘इको यणचिः’, ‘एचोऽयवायावः’ । इत्यादि ।

४. नियमसूत्रम्—‘कृतद्वितसमासाश्च’, ‘रात्सस्य’ । इत्यादि ।

५. अतिदेशसूत्रम्—‘स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ’, ‘तृज्वत्कोष्ठः’ । इत्यादि ।

६. अधिकारसूत्रम्—‘ह्याप्प्रातिपदिकात्’, ‘आर्धधातुके’ इत्यादि ।

(७) आचार्य-लक्षणम्—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयं चाचरते यस्मात् तस्मादाचार्यं उच्यते ॥

(८) उपाध्याय-लक्षणम्—

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
अध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

(९) शिष्य-लक्षणम्—

य आचार्यपराधीनस्तद्वाक्यं पालयत्यपि ।
शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिर्बुद्धाहृतः ॥

(१०) पण्डित-लक्षणम्—

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।
आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥

हास्याय

(सङ्कलित)

स्वयं सुरेशः श्वशुरो नगेशः, सखा घनेशस्तनयो गणेशः ।
तथापि भिक्षाटनमेव शम्भोर्बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥ १ ॥
दोषाकरः शिरसि भाति गले द्विजिह्वः

पाषाणजा सहचरी पशुरन्तरङ्गः ।

दुःखं निवेदयति को भवदन्तिकं मे

त्वं च त्रिलोचन ! निमीलित-लोचनोऽसि ॥ २ ॥

काली कान्ता विषमनयना सर्वदा युद्धशीला

पुत्रोप्येकः करिवरमुखः षण्मुखश्च द्वितीयः ।

भृत्यः श्रेष्ठः कपिवरमुखो वाहनं वृद्ध उक्षाः

स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं मृन्मयो विश्वनाथः ॥ ३ ॥

सहस्रास्यो नागः स्वयमपि भवान् पञ्चवदनः

षडास्यो हन्तैकस्तनय इतरो वारणमुखः ।

चिरं भिक्षावृत्तिर्भवति च कथं वर्तनमिति
 ब्रुवत्या पार्वत्या समभवदुमेशो विवसनः ॥ ४ ॥
 किं गोत्रं किमु जीवनं किमु धनं का जन्म-भूः किं वयः
 का विद्या किमु सद्य के सहचराः क वंशजाः प्राक्तनाः ।
 का माता च पिता तवेति गुरुणा पृष्ठो विवाहे शिवो
 मालिन्येन हृदः स्वकीयभवनं त्यक्त्वा श्मशाने स्थितः ॥ ५ ॥
 लक्ष्मि ! क्षमस्व वचनीयमिदं मयोक्त-
 मन्धीभवन्ति पुरुषास्त्वदुपासनेन ।
 नो चेत् कथं कमलपत्रविशालनेत्रो
 नारायणः स्वपिति पन्नगभोगतल्पे ॥ ६ ॥
 मूर्खाय द्रविणं ददासि कमले ! विद्वत्सु किं मत्सरो
 नाऽहं मत्सरिणी बुधेषु न च मे मूर्खे रतिर्विद्यते ।
 मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि यदहो तत्कारणं श्रूयतां
 विद्वान् सर्वगुणैर्विभूषिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥ ७ ॥
 पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
 दाबाल्याद् विप्रवर्गेः स्ववदनविवरे धारिता मे सपत्नी ।
 गेहं मे च्छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं
 तस्मात् खिन्ना सदाऽहं द्विजगणसदनं नाथ ! नित्यं त्यजामि ॥ ८ ॥
 असारे खलु संसारे सारं श्वशुरमन्दिरम् ।
 हरो हिमालये शेते हरिः शेते महोदधौ ॥ ९ ॥
 कमले कमला शेते हरः शेते हिमालये ।
 क्षोराब्धौ च हरिः शेते मन्ये मत्कुण (खट्मल) शङ्कया ॥ १० ॥
 साधु साधु रघुनाथ ! यत्त्वया पर्यणायि जनकस्य कन्यका ।
 कायमेतदपरेण दुष्करं युक्तमेतदजवंशजन्मनः ॥ ११ ॥
 उत्फुल्लेन्दीवराक्षी शशधरवदना बिभ्रती शुभ्रकान्ति,
 गत्वाऽसौ राजधानीं दशरथमवदत् कैकयी कोपयुक्ता ।
 राजा रामाभिषेकाद् विरमतु सहसा निष्कलङ्के कुलेऽस्मिन्,
 भू-पुत्री यस्य पत्नी स भवति कथं भू-पती रामचन्द्रः ॥ १२ ॥

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
 मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ १३ ॥
 चतुरः सखि ! ते भर्ता यल्लिखति तत् परो न वाचयति ।
 तस्मादप्यधिको मे स्वयमपि लिखितं न वाचयति ॥ १४ ॥
 परान्नं प्राप्य दुर्बुद्धे ! मा प्राणेषु दयां कृथाः ।
 दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥ १५ ॥
 या पाणिग्रहलालिता सुसरला तन्वी सुवंशोद्भवा
 गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।
 सा केनाऽपि हृता तया विरहितो गन्तुं न शक्नोम्यहं
 रे भिक्षो, तव कामिनी ? नहि नहि प्राणप्रिया यष्टिका ॥ १६ ॥
 हे दारिद्र्य ! नमस्तुभ्यं सिद्धोऽस्मि त्वदनुग्रहात् ।
 पश्याम्यहं जगत् सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ १७ ॥
 शक्तिं करोति सञ्चारे शीतोष्णे मर्षयत्यपि ।
 दीपयत्युदरे वह्निं दारिद्र्यं परमौषधम् ॥ १८ ॥
 वैद्यराज, नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
 यमस्तु हरते प्राणान् वैद्यः प्राणान् घनानि च ॥ १९ ॥
 चितां प्रज्ज्वलितां दृष्ट्वा वैद्यो विस्मयमागतः ।
 नाऽहं गतो न मे भ्राता कस्येदं हस्तलाघवम् ॥ २० ॥
 वैद्यानां शारदी माता पिता च कुसुमाकरः ।
 यमदंष्ट्रा स्वसा प्रोक्ता हितभुग् मितभुग् रिपुः ॥ २१ ॥
 उपाध्यायश्च वैद्यश्च ऋतुकाले वराङ्गना ।
 सूतिका दूतिका चैव कार्यान्ते तृणवन्मता ॥ २२ ॥
 सदा वक्रः सदा क्रूरः सदा पूजामपेक्षते ।
 कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमो ग्रहः ॥ २३ ॥

कूटानि

अहं च त्वं च राजेन्द्र ! लोकनाथाबुभावपि ।
 बहुव्रीहिरहं राजन् ! षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ १ ॥

एको-ना^१ विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गता ।
 विंशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥ २ ॥
 कान्ते धावय मे पादाविति भर्त्रा निवेदिता ।
 न-तया^२ धावितौ पादौ भतुराज्ञा न लंघिता ॥ ३ ॥
 केशवं^३ पतितं दृष्ट्वा द्रोणो^४ हर्षमुपागतः ।
 रुदन्ति कौरवाः^५ सर्वे हा, हा, केशव ! केशव ! ॥ ४ ॥
 लम्बोदर ! तव चरणावादरतो यो न पूजयति ।
 स भवति विश्वामित्रो^६ दुर्वासा गोतमश्चेति ॥ ५ ॥

क्रियागुप्तम्

अम्लानपङ्कजा माला कण्ठे रामस्य सीतया ।
 मुधा बुधा भ्रमन्त्यत्र प्रत्यक्षेपि^७ क्रियापदे ॥ १ ॥
 पम्पासरसि रामेण स-स्नेहं-सविलासया ।
 सीतया किं कृतं साधंमत्रैवोत्तरमाक्षयताम् ॥ २ ॥
 प्रातः^८ प्रातः समुत्थाय द्वौ मुनी स्वकमण्डलू ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तमवधिब्रंह्मणो वयः ॥ ३ ॥
 सन्ध्यावन्दनवेलायां तडागान्ते द्विजोत्तमैः^९ ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ ४ ॥
 गुप्ताऽशुद्धिप्रदर्शनम् (पृ० १९३ में देखिए)

१. एकेन + ऊना = एकोना । एकः + ना = एको ना । २. नतया ।
 ३. केशवं = के- + शवं (के = जले) ४. द्रोणः = काकः । ५. कौरवाः = शृगालाः ।
 ६. संसारस्य शत्रुः दुर्वासा = नित्यवस्त्रधारो, (म्लिखमंगा), गोतमः = शत्रुः ।
 ७. प्रत्यक्षेपि = क्षिप् प्रेरणे (तुदादिः), प्रति + क्षिप् कर्मणि लुङ् ।
 ८. सस्ने = स्ना शौचे (अदादिः) भावे लिट् । हंसविलासया ।
 ९. प्रातः = प्रा पूरणे (अदादिः कर्तरि लट् । (प्राति, प्रातः, प्रान्ति)
 १०. ऐः = इण् गती (अदादिः) कर्तरि लङ् ।

प्रहेलिका

अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः ।
 अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः ॥ (चिट्ठी-पत्री)
 दन्तेर्हीनः शिलाभक्षी निर्जीवो बहुभाषकः ।
 गुणस्यूतिसमृद्धोऽपि परपादेन गच्छति ॥ (जूता)
 कृष्णानना न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।
 पञ्चभर्त्री न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः ॥ (कलम्)

वृक्षग्रवासी न च पक्षिराजः

त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।

त्वग्दस्त्रधारी न च सिद्धयोगी

जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥ (नारियल)

चक्री त्रिशूली न हरिर्न शम्भु-

मंहान् बलिष्ठो न च भीमसेनः ।

स्वच्छन्दचारी नृपतिर्न योगी

सीतावियोगी न च रामचन्द्रः ॥ (साढ़)

एकचक्षुर्न काकोऽयं बिलमिच्छन् न पन्नगः ।

क्षीयते वर्धते चैव न समुद्रो न चन्द्रमाः ॥ (सूई)

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति ।

तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद्व ॥ (बाँखें)

सर्वस्वापहरो न तस्करगणी रक्षो न रक्षाशनः ।

सर्पो नैव बिलेशयोऽखिलनिशाचारो न भूतोऽपि च ॥

अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याणुगो मारुत-

स्तीक्ष्णास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ॥

(खटमल)

प्रासङ्गिक-सुभाषितावली

‘विद्या गुरुणां गुरुः’

- १ अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ।
- २ अहो देवाऽभिषमनां प्राप्तोऽप्यर्थः पलायते ।
- ३ ...अहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ।
- ४ अङ्कमारुह्य सुप्तानां हन्तुः किं नाम पौरुषम् ।
- ५ आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य घोरः स एव हि ।
- ६ उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।
- ७ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।
- ८ कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ।
- ९ क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया ।
- १० चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ।
- ११ जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
- १२ दानेन हीनाः पशुभिः समानाः ।
- १३ दुर्दुरा यत्र वक्कारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ।
- १४ न सूर्खजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ।
- १५ निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।
- १६ न व्यापारशतेनाऽपि शुक्वत् पाठ्यते बकः ।
- १७ परोपकाराय सतां विभूतयः ।
- १८ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
- १९ प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ।
- २० यो यद् वपति बीजं हिलभते सोऽपि तत् फलम् ।
- २१ विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः ।
- २२ विद्वानेव विजानाति विद्वज्जन-परिश्रमम् ।
- २३ विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ।
- २४ हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ।

‘मौनं सर्वार्थसाधनम्’

विद्या-प्रशंसा

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम् ॥ १ ॥

न चौरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ २ ॥

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ ३ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिक प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं देवतं
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ४ ॥

कामधेनुगुणा विद्या ह्यकाले फलदायिनी ।
प्रवासे मातृमदृशी विद्या गुप्तं धनं स्मृतम् ॥ ५ ॥
पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद् धनम् ॥ ६ ॥

अन्नदानं परं दानं विद्यादानं ततः परम् ।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यविज्जीवं च विद्यया ॥ ७ ॥

विद्या समुन्नतिपथं विशदीकरोति
बुद्धिं विचारविषये प्रखरीकरोति ।

कर्तव्यपालनपरां धियमादधाति
विद्या सखा परमबन्धुरथेह लोके ॥ ८ ॥

धनं धनं नैव मतं बुधानां

विद्यैव वित्तं मतमस्ति तेषाम् ।

चोरो न यां चोरयितुं समर्थो

भूपोऽपहर्तुं न च यां समर्थः ॥ ६ ॥

विद्याधनं श्रेष्ठधनं तन्मूलमितरद् धनम् ।

दानेन वर्धते नित्यं न भाराय च नीयते ॥ १० ॥

तपो विद्या च-विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा कित्त्वषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

पुस्तक-संरक्षणप्रकारः

(१)

सम्भूष्यं सदपत्यवत् परकराद् रक्ष्यं च सुक्षेत्रवत्

संशोध्यं व्रणिताङ्गवत् प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।

बध्यं बध्यवदस्त्र्यं दृढगुणैः स्मर्यं हरेर्नामवद्

नैवं सीदति पुस्तकं खलु वदाम्येतद् गुरुणां वचः ॥ (पुनः पू०)

(२)

तेलाद् रक्ष जलाद् रक्ष रक्ष मां कीटकादपि ।

लुण्ठकेभ्यः सदा रक्ष चेवं वदति पुस्तकी ॥

नीति-चन्द्रिका

(संकलित)

(अ) अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
 विद्या-तपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुध्यति ॥
 अघना घनमिच्छन्ति घनं मानं च मध्यमाः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां घनम् ॥
 अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चाऽतिभोजनम् ।
 अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥
 अनेके फणिनः सन्ति भेकभक्षणतत्पराः ।
 एक एव हि शेषेऽयं धरणीधरणक्षमः ॥
 अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।
 अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥
 अर्थवन्तं नरं नित्यं पञ्चभिर्धर्नन्ति शत्रवः ।
 राजा चौरश्च दायादा भूतानि क्षय एव च ॥
 अर्थाः पादरजोपमा, गिरिनदी-वेगोपमं यौवनम्,
 आयुष्यं जललोलबिन्दुचपलं, फेनोपमं जीवितम् ।
 धर्मं यो न करोति निन्दितमतिः स्वर्गाऽर्लोद्धाटनं,
 पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

(आ) आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं,
 व्यापारेर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
 दृष्ट्वा जन्म-जरा-विपत्ति-मरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
 पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥
 आसनात्-शयनान्चैव संजल्पात् सहभोजनात् ।
 पुंसां संक्रमते पापं घटाद् घटमिवोदकम् ॥

(इ) इक्षुदण्डास्तिलाः क्षुद्राः कान्ता हेम च मेदिनी ।
चन्दनं दधि ताम्बूलं मर्दनं गुणवर्द्धनम् ॥

(उ) उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥
उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परोवाह इवाम्भसाम् ॥

(ऋ) ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।
भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥
ऋणशेषं व्याधिशेषं चाऽग्निशेषं तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥

(क) काचः काञ्चनसंसर्गाद् घृते मारकतीं द्युतिम् ।
तथा तत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥
कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।
अश्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥
कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं

बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।

सूर्योदये चास्तमयेऽपि शायिनं

विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥

कुले कलङ्कः कवले कदन्नता सुतः कुबुद्धिर्भवंने दरिद्रता ।
रुजः शरीरे कलहप्रिया प्रिया गृहागता दुर्गंतयः षडेव ॥

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥
को वा ज्वरः प्राणभृतां हि चिन्ता

मूर्खस्तु को यस्तु विवेकहीनः ।

कार्या प्रिया का शिवविष्णुभक्तिः

किं जीवनं दोषविर्वाजितं यत् ॥

क्षमा शस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।
अवृणे पतितो वृद्धिः स्वयमेवोपशाम्यति ॥

क्षुधासमा नास्ति शरीरवेदना

चिन्तासमा नास्ति शरीरशोषणा ।

विद्यासमा नास्ति शरीरभूषणा

वृत्त्या समा नास्ति शरीरषोपणा ॥

(च) चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता ह्येव गरीयसी ।

चिता दहति निर्जीवं चिन्ता चैव सजीवकम् ॥

(द) दारिद्र्याद् ह्रियमेति ह्योपरिगतः सत्वात् परिभ्रक्ष्यते,

निःसत्त्वः परिभूयते परिभवाग्निर्वेदमापद्यते ।

निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,

निबुद्धिः क्षयमेत्यहो, निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥

दिवा पश्यति नोलूकः काको नक्तं न पश्यति ।

अपूर्वः कोऽपि कामान्धो दिवा नक्तं न पश्यति ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

(घ) घनेन किं यो न ददाति चाऽऽनुते,

वलेन किं यश्च रिपून् न बाधते ।

भ्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरेत्,

किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥

धर्मस्थाने इमशाने च रोगिणां या मतिर्भवेत् ।

सा सर्वदैव तिष्ठेच्चेत् को न मुच्येत बन्धनात् ॥

(न) न गृहं गृहमित्याहुः तुलसी गृहमुच्यते ।

सदनं तुलसीहीनं इमशानान्नातिरिच्यते ॥

न तेन वृद्धो भवति येनाऽस्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधोयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

नदीनां शस्त्राणीनां नखिनां शृङ्गिणां तथा ।

विश्रासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

न विषादे मनः कार्यं विषादो बलवत्तरः ।
 विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्धं इवोरगः ॥
 न हि ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वं गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।
 केतकीवरपत्रेषु लघुपत्रस्य गौरवम् ॥
 नात्यन्तं सरलेर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलोम् ।
 छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥
 नाऽधर्मश्चरतो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
 शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥
 नाऽधार्मिके वसेद् ग्रामे न व्याधिवहूले भृशम् ।
 नैकः प्रपद्येदध्वानं न चिरं पर्वते विशेत् ॥
 नास्ति कामसमो व्याधिर्नास्ति मोहसमो रिपुः ।
 नास्ति क्रोधसमो वह्निर्नास्ति ज्ञानात् परं सुखम् ॥
 निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
 अद्यैव मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥
 निर्वाणदीपे किमु तैलदानं
 चोरे गते वा किमु सावधानम् ।
 वयोगते किं वनिता-विलासः
 पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ॥

(प) परान्नं परं वस्त्रं च परशय्यां परस्त्रियम् ।
 परवादं परद्रव्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 पापान्निवारयति योजयते हिताय
 सुह्यान् निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
 आपद्गतं च न जहाति ददाति लोके
 सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥
 पूर्वं वयसि तत् कुर्याद् येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
 यावज्जीवेन तत् कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥

प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयः ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तं विद्याद् ब्रह्मघातकम् ॥
 प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां च सर्वशः ॥
 प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नाचैः,

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः तुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

(ब) ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।

शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥

(भ) भोजनान्ते पिबेत् तक्रं वासरान्ते पिबेत् पयः ।

निशान्ते च पिबेद् वारि त्रिभी रोगो न जायते ॥

(म) मक्षिका मशको वेश्या मूषकः पाचकस्तथा ।

ग्रामणीर्गणकश्चैव सप्तैते परमक्षकाः ॥

मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।

नोचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥

मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौचं तथैव च ।

शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

पञ्चस्वेतेषु शौचेषु हृदि शौचं विशिष्यते ।

हृदयस्य तु शौचेन स्वर्गं गच्छति मानवः ॥

मनसेव कृतं पापं न शरीरकृतं कृतम् ।

येनैवाऽऽलिङ्गिता कान्ता तेनैवाऽऽलिङ्गिता सुता ॥

मनो मधुकरो मेघो मानिनी मदनो मरुत् ।

मा मदो मर्कटो कत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः ॥

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः परः ।

मनकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
 आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥
 मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः,
 प्राप्तं यत् सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद् दुर्लभम् ।
 ये चाऽन्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-
 स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषग्रावा तु तेषां विपत् ॥
 मृत्युत्रिभेषि किं मूढ, भीतं मुञ्चति किं यमः ।
 अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ॥

(य) यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
 एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमाल्लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥
 यावत् स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा,
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्,
 प्रोद्दीप्ते भवने तु क्लृप्तमनसः प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

(र) रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥

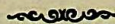
(व) वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयं पक्षफलाम्बुभोजनम् ।
 तृणानि शय्या परिधानवल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥
 विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
 स्वेदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥
 वेपथुर्मलिनं वक्त्रं दीनां वाग् गद्गदः स्वरः ।
 मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके ॥
 वेद्या वदन्ति कफपित्तमरुद्विकारा
 ज्योतिर्विदा ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति ।
 भूताऽमिषंग इति भूतविदो वदन्ति
 प्रारब्धकर्म बलवन्मुनयो वदन्ति ॥

(श) शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो
 नागेन्द्रो निशितांकुशेन समदो दण्डेन गोगदंभो ।
 व्याधिर्भेषजसंग्रहेश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं

सर्वस्योषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्योषधम् ॥
 शतं विहाय भोक्तव्यं सहस्रं स्नानमाचरेत् ।
 लक्षं विहाय दातव्यं कोटिं त्यक्त्वा हरिं भजेत् ॥
 शनैः शनैस्तुः भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।
 रसायनमिव प्राज्ञैर्हृलया न कदाचन ॥
 शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा

यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।
 सुचिन्तितं चोषधमातुराणां
 न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥

(स) सन्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने घने ।
 त्रिषु चैव न कर्तव्यो दाने तपसि पाठने ॥
 सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च क्षीरत्वम् ।
 तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विलरम् ॥
 सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
 श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥

छात्र-प्रतिज्ञा

पठनात् पाठनाच्चैव प्रचाराद् व्यवहारतः ।

रक्षिष्यामि प्रयत्नेन स्वीयं सारस्वतं निधिम् ॥ १ ॥

पठन, पाठन, प्रचार तथा व्यवहार इन उपायोंसे मैं यत्नपूर्वक राष्ट्रिय अपनी सारस्वत निधिकी रक्षा करूँगा ॥ १ ॥

मनूपदिष्ट-मागैण विद्या-चारित्र-संयुतः ।

चरित्रं शिक्षयिष्यामि पृथिव्यां सर्वमानवान् ॥ २ ॥

विद्या और चरित्रसे युक्त होकर मैं मनुके उपदेशानुसार पृथिवीके समस्त मानवोंको चरित्रकी शिक्षा दूँगा ॥ २ ॥

हिताय सर्वजगतो भारतीयार्थ-संस्कृतिम् ।

पुनः प्रचारयिष्यामि समस्ते पृथिवातले ॥ ३ ॥

समस्त जगतके कल्याणके लिये मैं सम्पूर्ण पृथिवीमंडल पर भारतीय आर्य-संस्कृतिका पुनः प्रचार करूँगा ॥ ३ ॥

सर्वान् सामाजिकान् दोषान् कुरीतीरखिलास्तथा ।

नाशयित्वा करिष्यामि समाजं च समुज्ज्वलम् ॥ ४ ॥

समाजमें प्रचलित समस्त दोषों तथा सभी कुरीतियोंको नष्टकर मैं समाजको सब प्रकारसे निर्दोष तथा निर्मल बनाऊँगा ॥ ४ ॥

सर्वं प्राच्यं तथा नव्यं ज्ञानं विज्ञानमेव च ।

ज्ञात्वा सम्यग् गुणैस्तेषां शाधयिष्ये जगद्धितम् ॥ ५ ॥

समस्त प्राचीन तथा नवीन ज्ञान-विज्ञानका समुचित रूपसे अध्ययन कर उनके गुणों और उनकी निर्दोष कल्याणकारी मन्यताओं से जगत् का हितसाधन करूँगा ॥ ५ ॥

ज्ञानं सत्यं सदाचारं स्नेहं न्यायं च सर्वतः ।

स्थापयित्वा करिष्यामि सुखशान्तिमयं जगत् ॥ ६ ॥

ज्ञान, सत्य, सदाचार, स्नेह तथा न्यायका सर्वत्र स्थापन एवं प्रचार कर जगतको सुख और शान्तिमय बनाऊंगा ॥ ६ ॥

आत्मज्ञानेन विज्ञानं सदाचारेण शिक्षणम् ।

बुद्ध्या धर्मं च संयोज्य करिष्ये विश्वमङ्गलम् ॥ ७ ॥

विज्ञानके आत्मज्ञानसे, शिक्षाको सदाचारसे तथा धर्मको बुद्धिसे संयुक्तकर समस्त विश्वका मङ्गल-साधन कहूंगा ॥ ७ ॥

त्यक्त्वा सङ्कीर्णतां सर्वां सदा भूमानमास्थितः ।

उच्चलक्ष्यो विशालात्मा वर्तिष्ये लोकसंग्रहे ॥ ८ ॥

संकीर्णताओंका त्यागकर सदा भूमाको ही दृष्टिमें रखते हुए उच्च लक्षण एवं विशाल हृदय हो कर लोकसंग्रहमें निरत रहूंगा ॥ ८ ॥

नेतृत्वं शासनं शस्त्रं सेवां साहित्यमेव वा ।

गृहीत्वा राष्ट्रसेवायाश्चरिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥ ९ ॥

नेतृत्व, शासन, शस्त्र, सेवा अथवा साहित्य के माध्यम से राष्ट्रसेवा के श्रेष्ठ व्रत का पालन करता रहूंगा ॥ ९ ॥

(षलो० १-९ पं० वासुदेव द्विवेदी, संचालक-सावंभीम संस्कृत प्रचार कार्यालय, वाराणसी से प्राप्त)

इति 'मिथिला' महीस्थदरभंगामण्डलान्तर्गत 'तरौनी' ग्रामवासिशास्त्रार्थदिवाकर-

पण्डितराजश्रीजयदत्तज्ञाशर्मात्मज-पण्डितश्रीमदनन्तलालज्ञाशर्मसूनुना

विद्या-भारती-प्रदीप-सरस्वती-चतुष्टयजनकेन पण्डितरामचन्द्रज्ञा

व्याकरणाचार्येण सम्पादितं 'संस्कृतव्याकरणम्' समाप्तम् ।

प्रदनपत्राणि

प्रथमा परीक्षा : संस्कृत विश्वविद्यालय

१९६४

१. निम्ननिर्दिष्टगद्यभागेषु केषाञ्चित् त्रयाणां हिन्दीभाषया अनुवादः कार्यः—

(क) यो मनुष्यो यत्र जन्म लभते, सा तस्य जन्मभूमिः । जन्मभूमिः मनुष्यस्य सर्वदैव आदरस्य पात्रं भवति । यत्र कुत्रापि गतो मनुष्यो जन्मभूमिं सदा स्मरत्येव । तद्दर्शनस्यामिलाषः तस्य हृदये वर्तते । भारतवर्षोऽयमस्माकं जन्मभूमिः । भारतवर्षास्माकं देशः । स्वदेशस्य कृते सर्वेषां हृदये सम्मानः आदरश्च भवति ।

(ख) सा विद्या अस्ति, यस्याः प्रसादाज्जनो विनीतो भवति । संस्कृतविद्यया हि जनो विनीयते । यथा संस्कृतभाषा विनयमादधाति, न तथाऽपरा भाषा । देववाणीपदाम्यासपराः पण्डिताश्छात्राश्चात्र प्रमाणम् । यावन्तः संस्कृतभाषाऽध्यायिनः विनीताः सत्पथानुगामिनश्च भवन्ति, न तावन्तोऽन्यभाषाध्यायिन इति । विनयः सत्पथानुवर्तिता च प्रधानो पुणः । एतदर्थमपि सर्वप्रकारेण संस्कृतस्य प्रचारः कर्तव्यः ।

(ग) अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिमद्रो श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकाममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशात् घनक्षयः सञ्जातः । ततो विमवक्षयात् अपमानपरम्परया परं 'वषादं' गतः । अथान्यदा रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान्—'अहो ! विगियं दरिद्रता । उक्तञ्च— शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म । न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ।'

(घ) (i) रामः— के यूयं वद ?

(ii) लक्ष्मणः—ताय ! नाय ! किमिदं, दासोऽस्मि ते लक्ष्मणः ।

(iii) रामः— कोऽहं वत्स ?

(iv) लक्ष्मणः—स आर्य एव भगवन् !

(v) रामः—आर्यः स कः ?

(vi) लक्ष्मणः—राघवः ।

(vii) रामः—किं कुर्मो विजने वने तत इतः ?

- (viii) लक्ष्मणः—देवी समुद्वीक्ष्यते ।
 (ix) रामः—कः देवी ?
 (x) लक्ष्मणः—जनकाधिराजतनया ।
 (xi) रामः—हा ! हा ! प्रिये जानकि !
 (ङ) (i) बलवती शिरोवेदना मां बाधते ।
 (ii) आज्ञा गुरुणामविचारणीया ।
 (iii) सागरं वर्जयित्वा कुत्र महानद्यवतरति ।
 (iv) विनाशधर्मेषु विषयेषु मनो मा सन्निवेशय ।
 (v) अस्मात्स्थानात् पदात्पदमपि न गन्तव्यम् ।
 (vi) न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते बह्निना गृहे ।
 (vii) अर्द्धौ घटो घोषमुपैति नूनम् ।
 (viii) महान् महत्येव करोति विक्रमम् ।
 (ix) पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
 (x) एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा ।

२. अधोऽङ्कितहिन्दीवाक्येषु केषाञ्चित् अष्टानाम् वाक्यानाम् संस्कृतभाषायाम् अनुवादः विधेयः—

- (क) देवदत्त अपने पुत्र के साथ घर जाता है । वहाँ उसके पास आम के पाँच पेड़ हैं ।
 (ख) दशरथ के चारों पुत्रों में राम बड़े थे । उन्होंने लङ्का जाकर रावण को मारा था ।
 (ग) मैं आज ही नगर जाऊँगा और वहाँ नाटक देखूँगा ।
 (घ) जहाँ सत्य रहता है वहाँ विजय होती है । अतः युद्ध में भारतवर्ष की विजय होगी ।
 (ङ) तुम लोग देखो—घड़ा बनाने वाला आ रहा है ।
 (च) मित्र ! क्या स्मरण करते हो कि हम लोग वन में खाते थे ।
 (छ) चारपाई पर बैठकर गुरु को प्रणाम नहीं करना चाहिये ।
 (ज) अरुन्धती ने कहा—सीता ! मैं आशीर्वाद दे रही हूँ—तुम पुत्रवती हो ।
 (झ) क्या मैं जाऊँ ? आपकी क्या आज्ञा है ?

- (ग) उस अनङ्गवान् के तीन ही पैर थे ।
 (ट) हम लोगों को माता का आदर अवश्य करना चाहिये ।
 (ठ) यहाँ, वहाँ, कहीं, ऐसा, जैसा आदि शब्द अव्यय हैं ।
 (ड) सत्य बोलो । स्वच्छ रहो । स्पष्ट लिखो । डरो मत । तुम मनुष्य हो ।
 (ढ) मैं आऊँगा । वह आज देखता था । यह बड़ेगा । तुम लोग लिखोगे ।
 दो बालिकायें गायेंगी ।

१६६५

१. निम्ननिर्दिष्टसंस्कृतभाषास्य हिन्दीभाषयानुवादो विधेयः —

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म । यस्य च गर्दम एकोऽस्ति सोऽपि घासाभावादतिदुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेनाटव्यां परिभ्रमता मृतव्याघ्रो दृष्टः । चिन्तितं च—‘अहो ! शोभनमापतितम् । अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छाद्य रासमं रात्रौ यवक्षेत्रेषु उत्स्रक्ष्यामि । येन व्याघ्र मत्वा समोपवर्तिनः क्षेत्रपाला एनं न निष्कासयिष्यन्ति । तथानुष्ठिते रासमो ययेच्छया यवमक्षणं करोति । प्रत्युषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं नयति ।’

२. अधोलिखितः संस्कृतगद्यांशः हिन्दीभाषया अनूद्यताम् —

सताम् आचारः सदाचार इत्युच्यते । सज्जनाः विद्वांशो यथा आचरन्ति तथैव आचरणं सदाचारो भवति । सज्जनाः स्वकीयानि इन्द्रियाणि वशे कृत्वा सर्वैः सह शिष्टतापूर्वकं व्यवहारं कुर्वन्ति । ते सत्यं वदन्ति, असत्यभाषणात् विरमन्ति । मातुः पितुः गुरुजनानां वृद्धानां ज्येष्ठानां च आदरं कुर्वन्ति, तेषामाज्ञां पालयन्ति, सत्कर्मणि प्रवृत्ताः भवन्ति ।

३. अधोऽङ्कितहिन्दीसन्दर्भस्य संस्कृतभाषायामनुवादः कार्यः —

विद्या की शोभा धर्म से होती है । विद्वान् होकर मा जो आचारवान् नहीं होता उसकी विद्या व्यर्थ है । विद्या से केवल ज्ञान बढ़ता है । क्रिया के बिना ज्ञान भार है । आचार से मनुष्य सत्कार्य में प्रवृत्त होता है । प्राचीन समय में आचार की प्रतिष्ठा थी ।

४. संस्कृतभाषयाऽनूद्यताम् निम्नाङ्कितयो हिन्दीप्रसङ्गः —

ईश्वर पाप और पुण्य को देखता है । सत्य बोलने से मन शुद्ध होता है । प्राचीन काल में धर्मका राज्य था । सब लोग आपस में प्रेम करते थे । बलवान्

निबंलों को नहीं सताते थे । स्त्रियाँ भी विद्या ग्रहण करती थीं । कृपा करके इस पत्र को पढ़ दो ।

५. निम्ननिर्दिष्टविषयेषु कमप्येकमवलम्ब्य संक्षिप्तः निबन्धः लेख्यः—

(क) दाशरथेः रामस्य जीवनम् ।

(ख) राणा प्रतापस्य चरितम् (राज्ञः प्रतापस्य) ।

(ग) महात्मागान्धिवृत्तम् । (घ) विद्या ।

१६६६

१. निम्ननिर्दिष्टसंस्कृतभागस्य हिन्दीभाषयानुवादो विधेयः—

कस्मिंश्चिद्वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचित् महत्यानावृष्टिः सञ्जाता प्रभूतवर्षाणि यावत् । तथा तडागह्रदपल्लवसरांसि शोषमुपगतानि । अथ तैः सस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः—‘देव ! पिपासाकुला गजकलमा मृतप्रायाः, अपरे मृताश्च । तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति ।’

२. अधोलिखितः संस्कृतगद्यांशः हिन्दीभाषया अनूद्यताम्—

सतां सङ्गतिः सत्सङ्गतिः कथ्यते । ये सज्जनाः साधवः पवित्रात्मानः सन्ति, तेषां सङ्गत्या मनुष्यः सज्जनः साधुः शिष्टश्च भवति । ये दुर्जनाः सन्ति तेषां सङ्गत्या मनुष्यो दुर्जनो भवति, पतनं विनाशं च प्राप्नोति । ये सज्जनैः सह उर्पावशन्ति तिष्ठन्ति उत्तष्ठान्ति खादन्ति पिबन्ति च, ते तथैव स्वभाव धारयन्ति । मनुष्यस्य उपरि सङ्गतेः महान् प्रभावो भवति । यादृशैः पुरुषैः सह स निवसति, तादृश एव स भवति । उक्तञ्च—‘संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ।’

३. अधोऽङ्कितहिन्दीसन्दर्भस्य संस्कृतभाषायामनुवादः कार्यः—

वे लड़के दौड़ते हुए घर जा रहे हैं । तुम दोनों मोजन करके यहाँ कब आबोगे ? सीता और लक्ष्मण के साथ राम वन को गये । श्रीरामचन्द्र ने शङ्कर की पूजा करके लङ्का में प्रवेश किया । तुम यहाँ शीघ्र आओ ।

अथवा

मैं सिंह से नहीं डरता हूँ, दुर्जनों से डरता हूँ । गाँवों में मूर्खता अधिक है । दूसरे की निन्दा मत करो, निन्दा पाप है । वह सायकिल से (द्विचक्रिकया) पाठशाला जाता है और गेंद खेलने में व्यस्त रहता है ।

४. संस्कृतभाषयाऽनूद्यताम् निम्नाङ्कितो हिन्दी प्रसङ्गः—

नौकर की सेवा से मालिक प्रसन्न होता है। वह आया और तुरन्त ही सोहन के साथ चला गया। काम करके जो मनुष्य थक जाता है उस पर स्वर्ग के रहने वाले देव कृपा करते हैं। हमें देश की रक्षा अवश्य करनी चाहिये।

५. निम्ननिर्दिष्टविषयेषु कमत्येकमवलम्ब्य संक्षिप्तः निबन्धः संस्कृतभाषायाम् लेख्यः—

(क) कृष्णः गीतोपदेशकः (द्र० पृ० २२१) । (ख) जानकी जनकात्मजा (द्र० पृ० २४१) । (ग) कालिदासः । (घ) पं० मदनमोहनमालवीयः (द्र० पृ० २६२) । (ङ) संस्कृतभाषा (द्र० पृ० १९७) ।

पूर्वमध्यमा परीक्षा : संस्कृत विश्वविद्यालय

१९६२

१. अधोलिखितस्य संस्कृतसन्दर्भस्य हिन्दीभाषयाऽनुवादः कार्यः—

पुरा समये प्रजापतिनिधिभूताः परोपकारपरायणा स्वार्थगन्धशून्या ब्राह्मणा एव नियमनिर्मातार आसन्, राजानस्तु तानेव नियमान् स्वयं परिपालयन्तः प्रजासु प्रचारयन्ति स्म । प्रजाप्रतिनिधयो ब्राह्मणा मन्त्रिपदं न्ययुज्यन्त । मन्त्रिमण्डलपरामर्शमन्तरेण किमपि राज्यकार्यमनुष्ठातुं नाशक्नुवन् राजानः । बौद्धग्रन्थेषु विलोक्यते यत् श्रोमात् अशोको महाराजो निखिलं स्वीयराज्यं बौद्धसंघाय दातुमंच्छन्, परन्तु तदीयो मन्त्रो राधागुप्तमेवं करणान्यषेधात् । प्रजाहितविरुद्धाऽऽचरणाद् बहून् शक्तिशालिनोऽपि राज्ञो भारतीयाः साम्राज्यसिंहासनात् पातितवन्त एव ।

२. अधस्तना हिन्दीनिबन्धः संस्कृतेऽनुवाचः—

आर्यों ने अनेक कष्ट सह कर बड़े परिश्रम से अपनी इस सर्वोत्कृष्ट संस्कृति की रक्षा की है। इसके सुरक्षित रहने से न केवल भारत का ही बरन् विश्वभर का अब तक कल्याण हो सका है और भविष्य में भा होता रहेगा। इसी आर्यसंस्कृति के कारण समस्त विश्व में भारत का स्थान ऊँचा है। भारतीय शासन-भूत के सभी सञ्चालकों का यह कर्तव्य है कि वे इसकी विशेषता को सावधानी से रक्षा करें।

ब्रिटिश शासनकाल में इस पर विदेशी संस्कृति की थोड़ी बहुत धूल पड़ गई है। हम भारतीयों का कर्तव्य है कि उसे अविलम्ब झाड़-पोंछ कर साफ कर दें, जिससे इस दिव्य संस्कृति के प्रकाश से अलिख विश्व पुनः उज्ज्वल हो उठे।

१९६३

१. निम्नलिखित विषयों में से किसी एक पर पाँच पृष्ठों में एक निबन्ध लिखिये:—

(क) दीपावली (द्र० पृ० २११) । (ख) महात्मा गांधी (द्र० पृ० २३१) । (ग) वाराणसी नगरी (द्र० पृ० २१४) । (घ) जीवन में सदाचार का महत्त्व (द्र० पृ० २१९) । (ङ) आपका प्रिय ग्रन्थ (द्र० पृ० २२१) । (च) विज्ञान और मानव (द्र० पृ० २१०) ।

२. निम्नलिखित उद्धरणों में से किसी एक का अनुवाद शुद्ध हिन्दी में कीजिये-

(क) कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स च प्रयोजनवशात् ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्रा अभिहितः यत् वत्स कथमेकाकी व्रजसि ? तदन्विष्यताम् कश्चिद्वितीयः सहायः । स आह अम्ब मा भैषोः निरुपद्रवोऽयं मार्गः । कार्यवशात् एकाकी गमिष्यामि । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात् कर्कटमादाय मात्रा अभिहितः वत्स अवश्यं यदि गन्तव्यम् तदेष कर्कटोऽपि सहायः भवतु । तदेनं गृहीत्वा गच्छ । सोऽपि मातुर्वचनात् उभाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य शीघ्रं प्रस्थितः ।

(ख) अत्रान्तरे सज्जितक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः । ततस्तं हत्वा शृगालं रक्षकं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः । शृगालेनापि लोभ्योत्सुक्यात् तस्य कर्णहृदयं भक्षितम् । अत्रान्तरे सिंहो यावत् स्नात्वा । कृतदेवार्चनः प्रतपित-पितृगणः समायाति तावत् कर्णहृदयरहितो रासभः तिष्ठति । तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालमाह-पाप किमिदमनुचितं कर्म समाचरितम् । यत् कर्णहृदयभक्षणेन अयमुच्छिष्टतां नीतः ।

१९६४

(१) संस्कृत में अनुवाद कीजिये—

संस्कृत में सबसे अच्छे व्याकरण के लिखने वाले महर्षि पाणिनि के बारे में

हमें अधिक मालूम नहीं है। महाभाष्य के अनुसार उनकी माँ का नाम दाक्षी था। इसी तरह कथासरित्सागर के अनुसार वे उपवर्ष के शिष्य और व्याडि कात्यायन तथा इन्द्रदत्त के समय के कहे जा सकते हैं। पञ्चतन्त्र के एक पद्य के अनुसार इनकी मृत्यु सिंहके द्वारा बताई जाती है। सुना जाता है कि ये वचपन में बहुत बुद्धिमान् नहीं थे। पढ़ने-लिखने से निराश होकर इन्होंने भगवान् शिव की आराधना की और उनसे चौदह प्रत्याहार सूत्रों को पाया। उन्हीं के आधार पर इन्होंने अष्टाध्यायी की रचना की।

(२) अधोलिखितेषु कमप्येकं विषयमवलम्ब्य नातिविस्तृतो निबन्धो लेख्यः—
 (क) ग्रामोत्सवः (द्र० पृ० २१०) (ख) अन्नोत्पादनसमस्या । (ग) कः प्रियः प्रियवादिनाम् । (घ) जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी (द्र० पृ० २०५)
 (ङ) संघे शक्तिः कलौ युगे । (च) व्यास-पूर्णमा (रक्षाबन्धनम्) छ) विद्ययाऽमृतमश्नुते (द्र० पृ० १९८) ।

१६६५

(१) अधस्तनो हिन्दी निबन्धः संस्कृतेऽनुवाद्यः—

हिन्दुओं का पवित्र नगर वाराणसी भारत का सबसे पुराना नगर है। वाराणसी प्राचीन काल से ही सर्वाधिक प्रसिद्ध विद्यापीठ रही है। वाराणसी न केवल एक प्रसिद्ध विद्यापीठ ही है, वरन् यह एक प्रसिद्ध तीर्थस्थान भी है। प्रतिवर्ष इस पवित्र नगर में हजारों हिन्दू तीर्थयात्री तो आते ही हैं, विदेशी पर्यटकों को भी यह नगर अपनी ओर आकृष्ट करता रहता है। ऐसे सभी यात्री भगवती भागीरथी में स्नान कर, अपने समस्त पापों से मुक्त होकर पवित्र हो जाते हैं। स्नान करने के बाद वे लोग विश्वनाथ के मन्दिर में भगवान् शिव की पूजा करते हैं। प्रसन्नता की बात है कि स्वतन्त्र भारत में सर्वप्रथम इसी नगर में संस्कृत विश्वविद्यालय के रूप में वाराणसी संस्कृत विश्वविद्यालय को स्थापना कर प्रादेशिक शासन ने लोकोत्तर कार्य किया है।

(२) अधोलिखितेषु कञ्चिदेकं विषयमाश्रित्य नातिविस्तृतः सुललितो निबन्धो लेख्यः—

१. ई० ६२ से ६९ तक के जितने निबन्ध परीक्षा में पूछे गये हैं, प्रायः उन सभी के उत्तर इस पुस्तक के निर्दिष्ट पृष्ठों में देखे जाते हैं।

(क) ऋतुराजो वसन्तः (द्र० पृ० २१२) (ख) सत्यमेव जयते नानृतम् (द्र० पृ० २१८) (ग) देशाटनम् । (घ) विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् (द्र० पृ० १९८) (ङ) सदाचारः (द्र० पृ० २१९) (च) अहिंसा परमो धर्मः (द्र० पृ० २१८) (छ) परोपकारः (द्र० पृ० २०६) (ज) सत्सङ्गतिः (द्र० पृ० २०३) (झ) व्यायामः (द्र० पृ० २०२) (ञ) संस्कृतभाषाया महत्त्वम् (द्र० पृ० १९७) (ठ) दीपावली (द्र० पृ० २११) ।

१६६८

(१) अधस्तनो हिन्दी निबन्धः संस्कृतेनाऽनुवाद्य :-

विद्या की शोभा धर्म से हाती है । विद्वान् होकर भी जो आचरवान् नहीं होता उसकी विद्या व्यर्थ है । उस विद्या का मूल्य नहीं होता जो आचरण में नहीं आती । केवल विद्या से तो किसी का ज्ञान बढ़ता है हृदय की महत्ता तो उसके आचरण से ही होती है । इसी लिए हम लोग महात्मा की पूजा करते हैं । चित्त की महत्ता से ही मानव महात्मा होता है । आचरण के बिना ज्ञान भा व्यर्थ होता है । आचारहीन को तो वेद भी पवित्र नहीं करते हैं । इसी लिये जीवन में आचरण का विशेष महत्त्व है ।

(२) अधस्तनेषु कञ्चिदेक विषयमाश्रित्य संक्षिप्तः सुललितश्च निबन्धो लेख्यः-

(क) उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः (द्र० पृ० २०७)

(ख) संस्कृतभाषायाः महत्त्वम् (द्र० पृ० १९७) (ग) गौः ।

(घ) विद्यायाः महत्त्वम् (द्र० पृ० १९८) (ङ) कश्चन ग्रामोत्सवः (पृ० २१०)

१६६९

अधोनिर्दिष्टस्य संस्कृतेनाऽनुवादो विधेयः----

(१) इन्द्र ने राजा से कहा----राजन्, आहार से जगत् के संपूर्ण जीव-जन्तु उत्पन्न होते हैं । आहार से ही बढ़ते हैं और आहार से जीवित रहते हैं । अन्य वस्तुओं को त्याग कर भी मनुष्य बहुत दिनों तक जीवित रह सकता है, किन्तु आहार को त्याग कर जीवन को रक्षा करना असंभव है । अतः भोजन बिना मेरे प्राण शरीर से निकल जायेंगे । मेरी मृत्यु के पश्चात् मेरी स्त्री तथा पुत्र भी मर

जायेंगे । एक कबूतर की परीक्षा करके आप अन्य सब प्राणियों को मार रहे हैं । जिस घर्म से प्राणियों का नाश हो, वह घर्म नहीं, अधर्म है ।

(२) अधोलिखिते कमप्येकं विषयमवलम्ब्य सरलतया सरलया संस्कृतगिरा नातिविस्तारो निबन्धो लेखनीयः—

(क) भारते भानु भारती—भारतवर्षः (द्र० पृ० २०४) (ख) स्वदेश-गौरवम् (द्र० पृ० २०५) (ग) देशाटनम् (घ) स्वतन्त्रतादिवशः (ङ) स्वविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः (द्र० पृ० २०१) (च) संस्कृतभाषा (द्र० पृ० १९७)

१९६६

अधोनिर्दिष्टस्य गद्यभागस्य संस्कृतेऽनुवादो विधेयः—

(१) विद्या ही विद्यार्थी का आराध्य देवता है । विद्या अक्षय कोश है वह व्यय करने से ही बढ़ता है । विद्या प्राप्ति का सर्वोत्तम उपाय गुरु की सेवा है । जो गुरु की सेवा नहीं करता है, और जो गुरु के कठोर वचनों को सहन नहीं करता जो गुरुकुल में कष्ट नहीं सहता, जो इधर-उधर घूमने में समय नष्ट करता है, वह विद्वानों की सभा में आदर नहीं पाता ।

(२) अधोलिखितेषु यथेच्छमेकं विषयमवलम्ब्य सरलतया संस्कृतगिरा नाति-विस्तारो निबन्धो लेखनीयः—

(क) विद्याधनम् सर्वधनप्रधानम् (द्र० पृ० १९८) (ख) संस्कृतभाषा-महत्त्वम् (द्र० पृ० १९७) (ग) गंगा गरिमा (द्र० पृ० २४६) (घ) वाराणसी (द्र० पृ० २१४) (ङ) स्वविद्यालयवर्णनम् (द्र० पृ० २०१)

‘ल्यप्’ प्रत्ययान्तशब्दार्थाः

‘ल्यप्’ प्रत्यय उन्हीं धातुओं में जुड़ता है जिनके पहले उपसर्ग रहता है यथा—)

अनु + कृ = अनुकृत्य—नकल कर
अनु + गम् = अनुगम्य, अनुगत्य—
अनुमगन कर

अनु + ग्रह = अनुगृह्य—दया कर
अनु + ज्ञा = अनुज्ञाय—आदेश देकर
अनु + नी = अनुनीय—अनुनय कर
अनु + भू = अनुभूय—अनुभव कर
अनु + मत् = अनुमत्य—आदेश देकर
अनु + शासु = अनुशिष्य-अनुसासन कर
अनु + शुच = अनुशौच्य—मलीप्रकार
सोच कर

अनु + स्था = अनुष्ठाय—अनुष्ठान कर
अनु + वद् = अनुव्य—अनुवाद कर
आध = इ = अधात्य—गढ़ कर
अप + कृ = अपकृत्य—अपकार कर
अधि + गम् = आधिगम्य, आधिगत्य—
पाकर

अभि + अस = अभ्यस्य—रटकर
अव + गम् = अवगम्य—जानकर
अव + तृ = अवतोर्य—उतर कर
अव + मत् = अवमन्य—अपमान कर
आ + गम् = आगम्य, आगत्य—आकर
आ + दा = आदाय—लेकर
आ + दृ = आदृत्य—आदर कर
आ + धा = आधाय—स्थापित कर

आ + नी = आनीय—लाकर
आ + पृच्छ = आपृच्छ्य—पूछकर
आ + रम् = आरभ्य—आरम्भ कर
आ + रुह = आरुह्य—चढ़कर
आविर् + भू = आविर्भूय-प्रकट होकर
आ + हृ = आहृत्य—लाकर
आ + ह्वे = आहूय—बुलाकर
उत् + डो = उड्डीय—उड़कर
उत् + तृ = उत्तार्य—पार कर
उत् + पत् = उत्पत्य—उड़कर पैदाहोकर
उत् + प्लुत् = उत्प्लुत्य—कूदकर
उप + कृ = उपकृत्य—उपकार कर
उप + गम् = उपगम्य—समीप जाकर
उप + स्था = उपस्थाय—पूजा कर
उप + हस् = उपहस्य—उपहास कर
नि + धा = निधाय—रखकर
नि + पत् = निपत्य—गिरकर
निर + गम् = निगम्य, निर्गत्य—
निकल कर

निः + चि = निश्चित्य—निश्चय कर
परा + त्रि = पराजित्य—पछाड़ कर
परि + ग्रह = परिगृह्य—परिग्रह कर
परि + नी = परिणाय—विवाह कर
परि + धा = परिधाय—पहन कर
परि + कृ = परिष्कृत्य—साफ कर

परि + हृ = परिहृत्य—छोड़कर
 परा + अय् = पलाय्य—भागकर
 प्र + नि + पत् = प्रणिपत्य—प्रणाम-
 कर
 प्र = नी = प्रणीय—बनाकर
 प्रति + श्रु = प्रतिश्रुत्य—प्रतिज्ञाकर
 प्रति + अभि + ज्ञा = प्रत्यभिज्ञाय
 —पहचानकर
 प्रति + आ + गम् = प्रत्यागम्य,
 प्रत्यागत्य—लौट कर
 प्र + दा = प्रदाय—देकर
 प्र + बुध् = प्रबुध्य—जागकर
 प्र + भू = प्रभूय—समर्थ होकर
 प्र + विश् = प्रविश्य—प्रवेश कर
 प्र + स्था = प्रस्थाय—प्रस्थान कर
 प्र + हृ = प्रहृत्य—प्रहार कर
 प्र + आप् = प्राप्य—पाकर
 प्र + वच् = प्रोच्य—कह कर
 वि + कृ = विकीर्य—बिखेर कर
 वि + कृ = विकृत्य—बिगाड़ कर
 वि + क्री = विक्राय—बेच कर
 वि + ग्रह = विगृह्य—विग्रह कर
 वि + चि = विचित्य—खोज कर

वि + चित् = विचिन्त्य—सोच कर
 वि + ज्ञा = विज्ञाय—जानकर
 वि + जि = विजित्य—जीतकर
 वि + नी = विनीय—विनय कर
 वि + भज् = विभज्य—बाँटकर
 वि + लोक् = विलोक्य—देख कर
 वि + श्रम् = विश्रम्य—आराम कर
 वि + स्मृ = विस्मृत्य—भूल कर
 वि + हस् = विहस्य—हँसकर
 वि + हा = विहाय—छोड़ कर
 वि + हृ = विहृत्य—बिहार कर
 वि + आ + दा = व्यादाय—फँलाकर
 सम् + क्षिप् = संक्षिप्य—संक्षिप्त कर
 सम् + गम् = संगम्य, सङ्गत्य—मिल-
 कर
 सम् + ग्रह् = संगृह्य—इकट्ठा कर
 सम् + चि = संचित्य—सञ्चय कर
 सम् + दिह् = संदिह्य—सन्देहकर
 सम् + धा = संधाय—जोड़ कर
 सम् + भू = संभूय—पँदा होकर
 सम् + कृ = संस्कृत्य—सफा कर
 सम् + स्मृ = संस्मृत्य—स्मरण कर
 सम् + हृ = संहृत्य—नाश कर

तद्धितप्रत्ययान्तशब्दार्थः

- अकिञ्चनः = नास्ति किञ्चन यस्य—अतिदोन ।
 अतिराजा = अतिशयितः राजा—उत्कृष्ट राजा ।
 अद्यश्चोना = अद्य श्चो वा विजायते—आज या कल बियानेवाली (आसन्नप्रवा) ।
 आयुधिकः = आयुधेन जीवति—अस्त्रजीवी ।
 कुण्डोघ्नो = कुण्डमिव ऊंघो यस्याः—कुण्ड के समास स्तनवाली ।
 गाम्मन्यः = आत्मानं गां मन्यते—अपने को गो माननेवाला ।
 जनता = जनानां समूहः—जनसमूह ।
 तारकितम् = तारकाः संज्ञाता अस्य—तारे दोखते हैं जिसमें वह ।
 दाधिकम् = दधना संसृष्टं—दधिमिश्रित-आदन ।
 दाशरथिः = दशरथस्यापत्यं पुमान्—राम आदि ।
 द्विकम्बल्या = द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता—दो सी तोले ऊनों से खरीदी गयी ।
 द्विकाण्डा = द्वे काण्डे प्रमाणम् अस्याः—दो षोडश-हस्य-प्रमाण दण्डों से परिमित क्षेत्र भूमि ।
 द्विनावरूप्यः = द्वाभ्यां नौभ्याम् आगतः—दो नावों से आया हुआ ।
 द्विपुरुषा = द्वौ पुरुषौ प्रमाणम् अस्याः—दो पुरुषों के बराबर की खाई ।
 द्विविस्ता = द्वौ विस्तौ पचति—दो हेमाक्षों को गलाने वाली ।
 धर्म्यम् = धर्मादिनपेतम्—धर्मसंबद्ध ।
 न्याय्यम् = न्यायाद् अनपेतम्—न्यायसंबद्ध ।
 पञ्चगुः = पञ्चभिः गोभिः क्रीतः—पाँच गायों से खरीदा हुआ ।
 पञ्चाश्वः = पञ्चभिः अश्वैः क्रीता—पाँच घोड़ों से खरीदी गयी ।
 पण्डितम्मन्यः = आत्मानं पण्डितं मन्यते—अपने को पण्डित माननेवाला ।
 पद्माक्षः = पद्मे इव अक्षिणी यस्य—कमलनयन ।
 पथिकः = पन्थानं गच्छति—रास्ता चलनेवाला ।
 पन्थकः = पथि जातः—मार्गोत्पन्न ।
 परमराजः = परमश्चासौ राजा—सर्वोत्कृष्ट राजा (बादशाह) ।
 पक्त्रिमम् = पाकेन निर्वृत्तम्—पाक से हुआ ।

- प्राथेयम् = पथि साधु — मार्ग में उपकार ।
 प्रावृषेण्यम् = प्रावृषि भवम् — वर्षा ऋतु में होने वाला ।
 मातृष्वसेयः = मातृष्वसुः पुत्रः — मसियौत माई ।
 यौवनम् = युवतीनां समूहः — युवतियों का समुदाय ।
 राजन्यः = राज्ञः अपत्यानि (जातिः) — क्षत्रिय ।
 वैयासकिः = व्यासस्य अपत्यं पुमान् — शुकदेवजी ।
 श्वशुर्यः = श्वशुरस्यापत्यं पुमान् — साला ।
 षाण्मातुरः = षण्णां मातृणाम् अपत्यम् — छः माताओं का पुत्र-कार्तिकेय ।
 सप्ताहः = सप्तानाम् अह्नां समाहारः — क्रमिक) सात दिन ।
 सभ्रातृकः = भ्रात्रा सह वर्तमानः — माई के साथ ।
 समांसमीना = समायां विजायते — प्रतिवर्ष प्रसव करनेवाली ।
 सर्वपथीनः = सर्वपथान् व्याप्नोति — समस्त मार्गों को व्याप्त करवेवाला ।
 सायन्तनम् = सायं भवम् — शाम को होनेवाला ।
 सुगन्धि = शोभनः गन्धः यस्य तत् — सुन्दर गन्ध वाला-पुष्प ।
 सुराजा = सुष्ठु राजा — सुन्दर राजा ।
 सौधातकिः = सुधातुः अपत्यम् पुमान् — ससषि आदि ।

सावधानाः ?

विद्या विवादाय घनं मदाय
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य, साधोर्विपरीतमेतद्
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

समस्तशब्दार्थाः

- अतिधीवानम् अतिक्रान्ता—मल्लाह को अतिक्रमण करने वाली ।
 अतिनिद्रम् = निद्रा सम्प्रति न युज्यते असमय में निद्रा का लेना ।
 अतिराजो = राजानम् अतिक्रान्ता - राजा को अतिक्रमण करने वाली—रानी ।
 अतिहिमम् = हिमस्य अत्ययः—हिम का नाश ।
 अधिज्यघन्वा = अधिज्यं घनुः यस्य—घनुष चढ़ाये हुये ।
 अन्तवंतना = अन्तः अस्ति यस्यां गर्भः सा—गर्भवती ।
 अश्ववडवम्, अश्ववडवी = अश्वश्च वडवा च—घोड़ा और घोड़ी ।
 इन्दुमतीजानिः = इन्दुमती जाया यस्य सः—इन्दुमती का पति ।
 केशाकेशि = केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं प्रवृत्तम्—परस्पर केश पकड़ कर युद्ध ।
 गाण्डीवघन्वा = गाण्डीवं घनः यस्य—गाण्डीव नामक घनुष वाला—अर्जुन ।
 त्रिचतुराः = त्रयो वा चतुरो वा—तीन या चार ।
 दण्डादण्डि = दण्डैः दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम्—परस्पर दण्डों से युद्ध ।
 दुर्यवनम् = यवनानां व्यूढिः—यवनों की ऋद्धिहीनता ।
 द्वित्राः = द्वौ वा त्रयो वा—दो या तीन ।
 निर्मक्षिकम् = मक्षिकाणाम् अभावः—मक्षिकाओं का अभाव ।
 निष्कौशाम्बिः = कोशाम्ब्या निर्गतः—कौशाम्बी से निकला हुआ ।
 पञ्चगवधनः—पञ्च गावः धनं यस्य—५ गीवें ही धन रूप में हैं जिसके ।
 पतिवत्नी = पतिः अस्ति यस्याः—सघवा स्त्री ।
 पुत्री = पुत्रश्च दुहिता च—लड़का-लड़की ।
 भारतः = भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य—भरत जैसे योद्धा वाला संग्राम ।
 भ्रातरो = भ्राता च स्वसा च—भाई-बहिन ।
 यथाबलम् = बलम् अनतिक्रम्य—बलानुसार ।
 सक्षत्रम् = क्षत्राणां सम्पत्तिः—क्षत्रियों की सम्पत्ति ।
 सचक्रम् = चक्रेण युगपत्—चक्र (समूह) के एक साथ ।
 सतृणम् = तृणम् अपरित्यज्य, अत्ति—तृण को भी अलग न करके खाता है ।
 साम्नि = अग्निग्रन्थपर्यन्तम् अधीते—अग्निग्रन्थपर्यन्त पढ़ता है ।
 सुमद्रम् = मद्राणां समृद्धिः—मद्र देशवासियों की समृद्धि ।
 स्त्रियम्मन्यः स्त्रीमन्यः = स्त्रीयम् आत्मानं मन्यते—अपने को स्त्री मानता है ।

व्यावहारिकः क्रियाकोशः

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
अच्छा लगना	रोचते	गिरना	पतति
आना	आगच्छति	गूथना	गुम्फति
उखाड़ना है	उत्पाटयति	घुसना	प्रविशति
उछलना	उच्छ्रजति	घूमना	भ्रमति
उठना	उत्तिष्ठति	घोटना	घोटते
उड़ना	उड्डियते	चक्षना	स्वदते
उतरना	अवतरति	चढ़ना	आरोहति
ओढ़ना	आच्छादयति	चलाना	चालयति
करना	करोति, कुरुते	चबाना	चर्वति
कहना	कथयति	चाटना	लेढि
कहरना	कुन्थति	चालना	चालयति
काढ़ना	उद्धरति	चिपकाना	लासयति
कांपना	कम्पते	चुंगना	चिनोति
कूटना	कुठ्ठयति	चुराना	चोरयति
कूदना	कूदते	चूसना	चूषति
खरीदना	क्रोणाति	छाना	छादयति
खाना	खादति	छिभाना	गोपयति
खींचना	कर्षति	छिनना	आच्छिनन्ति
खुजलाना	कण्डूयति, कण्डूयते	छूना	स्पृशति
खोलना	उद्घाटयति	छेदना	छिद्रयति
गठियाना	ग्रन्थति	छोड़ना	त्यजति
गलना	गलति	जलाना	ज्वालयति
गाड़ना	क्रीलति	जागना	जागर्ति
गाना	गायति	जानना	जानाति
गारना	गारयति	जाना	गच्छति

हिन्दी	संस्कृत
जोड़ना	योजयति
झारना	झारयति
टपकना	स्रवति
टूटना	वृथयति
ठगना	वञ्चयते
ठहरना	तिष्ठति
डपटना	भर्त्सयति
डरना	बिभेति
हूँढ़ना	गवेषयति
ढोना	बहति
तानना	तनोति
तेजकरना	तेजयति
तोड़ना	त्रोटयति
थूकना	छीवति
दबाना	दाम्यति
दुखाना	दुनोति
दूहना	दोषि
देखना	पश्यति
देना	ददाति
घरना	धारयति
घोना	क्षालयति
घोंकना	घमति
नहाना	स्नाति
नापना	परिमाति
नाशकरना	नाशयति
निकलना	निगच्छति
निखोरना	निष्कुष्णाति
निगलना	निगिरति

हिन्दी	संस्कृत
नौचना	लुञ्चति
पकाना	पचति
पटकना	पोथयति
पढ़ना	पठति
पढ़ाना	पाठयति
पन्हाना	प्रस्नोति
परोसना	परिवेषयति
पसरना	प्रसरति
पसारना	प्रसारयति
पालना	पालयति
पिघलना	द्रवति
पीटना	ताडयति
पीना	पिबति
पीसना	पिनष्टि
पुकारना	आह्वयति
पूछना	पृच्छति
पूजना	पूजयति
पखाना करना	हृदते
पेशाब करना	मूत्रयति
पोछना	प्रोच्छति
फटकना	प्रस्फोटयति
फरकना	स्फुरति
फरना	फलति
फारना	विदारयति
फुसलाना	प्रलोभयति
फूकना	फुत्करोति
फूटना	स्फुटति
फेकना	प्रक्षिपति

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
फैलना	प्रसरति	बोलना	वदति
फैलाना	विस्तारयति	बोखलाना	प्रलपति
फोड़ना	भिनत्ति	भरना	भरति
बटोरना	सञ्चिनोति	भागना	पलायते
बढ़ना	वर्द्धते	भौंगना	क्लिद्यति
बढाना	वर्द्धयति	भुनना	भुज्जति
बदलना	परिवर्तते	भूलना	विस्मरति
बनाना	रचयति	भेजना	प्रेषयति
बन्द करना	विदधाति	मरना	म्रियते
बसना	वसति	मलना	मर्दयति
बाँचना	वाचयति	मांगना	याचते
बाँटना	वितरति	मानना	मन्यते
मुंह बाना	(मुखं) व्याददाति	मारना	हन्ति
विखेरना	विकिरति	मिलना	मिलति
बिगड़ना	दुष्यति	मिलाना	मेलयति
बिगाड़ना	दूषयति	मोड़ना	मोटयति
बिताना	यापयति	रंगना	रञ्जयति
बिसारना	विस्मरति	रगड़ना	घर्षति
बिहरना	विहरति	रटना	रटति
बितना	व्यत्येति	रुकना	विरमति
बुझना	निर्वति	रोकना	निवारयति
बुझाना	निर्वापयति	रोना	रोदति
बुनना	वयति	रोपना	रोपयति
बुहारना	सम्मार्जयति	लगना	लगति
बूझना	बुध्यते	लटकना	लम्पते
वेचना	विक्रीणाति	लपेटना	वेष्यते
बैठना	उपविशति	लांघना	लंघते
बैठाना	उपवेशयति	लिखना	लिखात

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
लिखाना	लेखयति	समझना	बुध्यते
लीपना	लिम्पति	समाना	सम्माति
छूटना	लूण्ठति	सलाह करना	मन्त्रयते
लेना	गृह्णाति	सवाँरना	प्रसाध्नोति
लोटना	निवर्तति	सहना	सहते
सँभालना	सम्भालयति	सिकोड़ना	सङ्कोचयति
सजाना	सज्जीकरोति	सिखाना	शिक्षयति
		सीखना	शिक्षते

(पं० वासुदेव द्विवेदी, संचालक-सार्वभौम संस्कृत प्रचारन कार्यालय
वाराणसी, के सौजन्य से प्राप्त)

व्यावहारिकः शब्दकोशः

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
धान्य-वर्गः		आंवला	वोत्रीफलम्
अन्न	सिद्धान्नम् (भात०)	आम	आम्रम्
अनाज	धान्य	ककड़ो	कर्कटी
अरहर	आढको	कन्द	कन्दः
ऊड़द	माषः	कटहर	पनसः
कालाऊड़द	राजमाषः	कपित्थ	कपित्थम्
गेहूँ	गोधूमः	कलमीआम	राजाआम्रम्
चना	चणकः	काजू	काजूतकः
चावल	तण्डुलः	किसमिस	लघुद्राक्षा
जौ	यवः	केला	कदलीफलम्
तिल	तिलः	खजूर	खजूरः
तिसी	अतसी	खवूँजा	खबूँजम्
बजड़ा	वजंरी	खोरा	त्रपुषम्
मक्का	मकोयः	छुहाड़ा	पिण्डखजूरः
मूँग	मुद्गः	जामुन	जम्बूफलम्
मटर	कलायः	तरबूज	कालिङ्गम्
मसूर	मसूरः	दाख	द्राक्षा
सरसो	सर्षपः	नारङ्गी	नारङ्गम्
सांवा	क्षयामाकः	नारियल	नारिकेलम्
	फल-वर्गः	निम्बू	निम्बुकम्
अंगूर	आमद्राक्षा	पिस्ता	निकोचकम्
अखरोट	अक्षोटकः	फूट	स्फुटी
अनार	दाडिमम्	बढ़हर	लकुचम्
अमड़ा	आम्रातकम्	बादाम	बातादः
अमरुद (लताम) पेरुक्कम्		बेर	बदरीफलम्

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
मखाना	मखानम्	लहसुन	लशुनः
महुआ	मधूकः	लौकी (सजमन)	अलाबूः
मूंगफली	मण्डी	उपस्कर (मसाला)	वर्गः
शरीफा	सीताफलम्	आदी	आर्द्रकम्
सिंघाड़ा	शृङ्गाटकम्	इलायची	एला
सुपारी	पूगीफलम्	जबाइनि	जवानी
शाक-वर्गः		जीरा	जीरकम्
अरुई	आलुकी	तेजपात	तेजपत्रम्
आलू	आलुकम्	घनियाँ	धान्यकम्
ओल, सूरन	शूरनः	नमक	लवणम्
करैला	कारवेल्लम्	मसाला	वेशवारः, उपस्कर
कुम्हड़ा (कुम्हड़)	कुष्माण्डम्	मिर्च	मरिचम्
गाजर	गृञ्जनम्	मिरचाई	रक्तमरिचम्
गोभी (कोबी)	गोजिह्वा	मेथी	मेथिका
चौराई	तण्डुलीयकः	लौंग	लवङ्गम्
तरकारी	व्यञ्जनम्	सेंघानमक	सेन्धवम्
तरोई (झिमनी)	कोशातकी	सौंफ	मधुरिका
नेनुआँ (घेउड़ा)	महाकोशातकी	हल्दी	हरिद्रा
परवल	पटोलः	होंग	हिङ्गुः
पोई	पोतकी	भक्ष्य-वर्गः	
पोदीना	पुदिनः	अंचार	आसुतम्
प्याज	पलाण्डुः	अमावट	आम्रातकः
बण्डा	पिण्डालुः	आटा	पिष्टकम्
बथुआ	वास्तुकम्	ईख (गन्ना)	इक्षुः
भण्टा	वृन्ताकम्	कढ़ी	कथिता
भिंडी (रामतरोई)	राजकोशातकी	खिचड़ी	कृशरा
मूली	मूलकम्	गुड़	गुडः
सेम	शिम्बिः	घी	घृतम्

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
चटनी	अवलेहः	लावा	लाजाः (ब० व०)
चाय	कामरूपकः, चाहम्	लिट्टी	कङ्गारककंटी
चिउड़ा (चूड़ा)	चिपिटकः	लोई	लोप्त्री
चोनी	शकरा, सिता	सत्तू	सक्तुः
चोखा, भर्ता	भरित्रम्	सोहारी	सोहालिका
जलेबी	कूण्डलिनी	हलुआ	संयावकः
तमाकू	तमाखुः	होरहा (ओरहा)	होलकः
तरकारी	व्यञ्जनम्	गृह-वस्तु-वर्गः	
तेल	तैलम्	अंगोठ	अङ्गारशकटी
दाल, कच्ची)	द्विदलम्	अरगनी	लगनी
दाल (रंधी)	सूपः	आइना	दर्पणम्
पान	ताम्बूलम्	ओखल	उलूखनम्
पापड़	पपटः	कच्ची	कङ्कृतिका
पूआ	अपूपः, पूपः	कुंजी	कुक्षिका
पूड़ी	शष्कुली	कुल्हाड़ा	कुठारः
बड़ी	बटी	कुल्हाड़ी	कुठारिका
बेसन	बेसनम्	कैची	कर्तरी
भाजी	भाजी	खड़ाऊँ	काष्ठपादुका
भात	भक्तम्, अन्नम्	खाट	खट्वा
भूजा	भजनम्	खूँटी	नागदन्तः
मलाई	सन्तानिका	घड़ी	घटीयन्त्रम्
माँड़	मण्डम्	चलनी	चालनी
मिठाई	मोदकः	चूल्हा	चुल्लिका
मिश्री	सितोपलः	चोकी	पाठिका
मेदा	समिता	छड़ी	यष्टिका
रोटी	रोटिका	छाता	छेत्रम्
लड्डू	लड्डुकः	छुरी	छुरिका
लपसी	यत्राणः	जांत	पेषणा

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
जूता	उपानत	पात्र-वर्गः	
झाड़ू	मार्जनी	कटोरा	कंसः, कटोरः
टेकुआ	तर्कुः	कटोरी	कटोरी
डिब्बा	सम्पुटकः	कराह, कराही	कटाहः, कटाही
डोरा	सूत्रं, तन्तुः	कछुल	दर्विः
डोरी	रज्जुः	कसोरा (शर्वा)	शरावः
तराजू	तुला	गिलास	लघुजलपानपात्रम्
ताला	तालकम्	घड़ा	घटः, कलशः
ताली, कुंजी	तालिका, कुञ्जिका	चमचा	चमसः
दिआसलाई	दीपशलाका	चिमटा	सन्दंशकः
दीआ	दीपकः	तावा	ऋजीषम्
दीयठ	दीपयष्टिः	दाल का पात्र	द्विदलभोजनपात्रम्
पङ्खा	व्यजनम्	थाली	स्थाली
पलङ्ग	चारपाई, खाट पर्यङ्कः	वटलोही	भोजनपाकपात्रम्
पीढ़ा	पीटम्	भाँड	भाण्डम्
पेटी	पेटिका	लोटा	जलपानपात्रम्
बत्ती	वर्तिका	सडसी	सन्दंशिका
घोरा	गोणी	हड़िया	हण्डिका
बोरसी	हसन्ती	वस्त्र-वर्गः	
मूसर	मुसलम्	अंगरखा(कोट आदि) अङ्गरक्षकः	
लोढ़ा	शिलापुत्रः	अंगोछा	अङ्गप्रोच्छनम्
सन्दूक	मञ्जूषा	कमीज	कञ्चुकः
सरोता	शंकुला	गद्दा	तलतल्पम्
सिलोट	शिला	चद्दर	कञ्चुकी
सीढ़ी	सोपानम्	टोपा	टोपिका
सूई	सूचिः	तकिया	उपधानम्
सूप	सूपम्	तोसक	तूलिका
		धोती	घातवस्त्रम्

हिन्दी	संस्कृत
पगड़ी	उष्णीषः
रजाई	तूलपटी
रूमाल	कर्पटः
लंगोटी	कौपीनम्
विछौना	तल्पम्
साढ़ी	शाटी
सेज, चटाई	कटः
लेखनसामग्री-वर्गः	
कलम, पेन	कलमः, लेखनी
कांपो	लिपिपुस्तिका
कागज	कर्गजम्
दावात	मसीपात्रम्
पन्ना	पत्रम्
पोथी	पुस्तकम्
रजिस्टर	पञ्चिका
स्याही	मसी
कृषिसामग्री-वर्गः	
कुदार	कुद्दालः
कुदारी	कुद्दालिका
खुरपा	क्षुरप्रः
बाज	बोजम्
बेल	बलीवर्दः
हर	हलम्

हिन्दी	संस्कृत
हरवाहा	हलवाहः
हंसुआ, दांती	दात्रम्
हेंगा	कोटिशः
खन्ती	खनित्रम्
यान-वगः	
गाड़ी	शकटः
जहाज	पोतः
बेलगाड़ी	गन्त्री
रेलगाड़ी	धूमशकटः
सवारो	यानम्
हवाई जहाज	वायुयानम्
मान-वर्गः	
कट्टा	काण्डः
कोड़ी	वराकटम्
गज	गजः
छटांक	कणमा
घुरा	घुरा
पैसा	पणः
वीघा	विग्रहा, कुडवः
मन	मणम्
रूपया	रूप्यकम्
सेर	शेरः, प्रस्थः

व्यावहारिका श्रव्य-शब्दाः

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
अचानक	अकस्मात्, सहसा	जैसे	यथा
अच्छा, खैर	अस्तु	जैसे-तैसे	यथाकथञ्चित्
अपने आप	स्वयम्	झटपट	झटिति
अब	अधुना	तब	तदा
अलावा	ऋते	दूसरी तरफ	अन्यत्र
आज	अद्य	दोनों जगह	उभयत्र
इतः	यहाँ से	धीरे	शनेः
इधर-उधर	इतस्ततः	धीरे-धीरे	शनेःशनेः
इस प्रकार	एवम्	नहीं	नहि, न, नो
ऊपर	उपर, ऊर्ध्वं	नहीं तो	अन्यथा
ऐसे	इत्थम्	निश्चय	बाढम्
कब	कदा	नीचे	नीचेः अधः
कभी	कदाचित्	परसो	परश्चः
कल (गत)	ह्यः	परन्तु	अपितु
कल (अग्रिम)	श्चः	पहले	प्राक्, पूर्वम्
कैसे	कथम्	पीछे	पश्चात्
क्या	किम् ?	फिर	पुनः
चारों ओर	समन्तात्	वल्कि	प्रत्युत
जब	यदा	बहुत जगह	बहुत्र
जरूर	अवश्यम्	यहाँ	अत्र
जल्दा	त्वरित्, शीघ्रम्	लेकिन	परन्तु, किन्तु
जहाँ	यत्र	वहाँ	तत्र
जहाँ से जिस जिये यतः			

हिन्दी	संस्कृत	हिन्दी	संस्कृत
वहाँ से	ततः	सवेरे	प्रातः
बिना	बिना,	सायङ्काल	सायम्
वैसे	तथा	हाँ	आम्, ओम्
सब जगह	सर्वत्र		

इति 'मिथिला'महीस्थ'दरभङ्गा'मण्डलान्तर्गत 'तरीनी' 'ग्रामवासिश्रीमत्तेज-
नारायण-मोदनारायण-सूर्यनारायणज्ञामहोदयत्रयाऽनुजेन श्रीविद्या-
भारती-प्रदीप-सरस्वती-सन्ततिचतुष्टयजनकेन श्रीरामचन्द्र-
ज्ञाव्याकरणाचार्येण सम्पादितं सपरिशिष्टं
संस्कृतव्याकरणं समाप्तम्

श्रीकाशीपतिः पातु वः

(प्रौढ) अनुवाद-रत्नाकर

डॉ० रमाकान्त त्रिपाठी

मनोवैज्ञानिक रूप से संस्कृत व्याकरण के साथ-साथ संस्कृतानुवाद का प्रौढ ज्ञान कराने में विद्वान् लेखक को अनुपम शैली का एक प्रवर्तक ही माना जा सकता है। प्रस्तुत प्रौढ संस्कृतानुवाद रचना के लिये डॉ० त्रिपाठी जी ने बड़े ही मनोयोग से आजतक के प्रकाशित सभी अनुवाद की पुस्तकों का गम्भीर अध्ययन किया है। इस संस्करण की विशेषता यह है कि इसके सांगोपांग अध्ययन से छात्रों को संस्कृत व्याकरण का भी पूर्ण ज्ञान हो जायगा और लघुकौमुदी या सिद्धान्तकौमुदी का ज्ञान उन्हें भरपूर होगा और वे कठिन से कठिन गद्य-पद्यों का अनुवाद सहज में करने लगेंगे। पुस्तक के अन्त में चुने हुए व्यावहारिक शब्द कोशों का संग्रह भी कर दिया गया है जो राष्ट्रभाषा ज्ञान के लिये भी अधिक उपयोगी है। २०-००

अनुवाद चन्द्रिका

डॉ० ब्रह्मानन्दत्रिपाठी एम. ए. पी-एच. डी.

संस्कृत भाषा के प्रचार-प्रसार में सक्षम, अनुवाद करने की सरलतम विधि से परिपूर्ण, छात्र तथा प्रौढ़ों के लिये समानरूप से उपयोगी, कक्षा ८ से बी० ए० तक के पाठ्यक्रम की दृष्टि से लिखी गयी, अनुवादोपयोगी प्रसिद्ध शब्द एवं धातुरूपों से समृद्ध, व्याकरण के पारिभाषिक शब्दों के विश्लेषण से युक्त, छात्रों से कहाँ-कहाँ त्रुटियाँ होती हैं, उन-उन अंशों को उदाहरण के रूप में देकर उनको सावधान करानेवाली और अथ से इति तक ध्यानपूर्वक पढ़ लेने के पश्चात् अन्य ग्रन्थ की आवश्यकता न पड़ने का विश्वास दिलाने वाली यह पुस्तक परीक्षा की दृष्टि से लिखी गयी है।

आशा एवं विश्वास है कि अनुवाद सीखने के इच्छुक इससे पूर्ण लाभान्वित होंगे।

शीघ्रप्राप्य

संस्कृत साहित्य का इतिहास (बृहत् संस्करण)

लेखक—पी वाचस्पति गैरोला

(विहार आदि का साहित्याचार्य परीक्षा पाठ्य स्वीकृत)

उत्तरप्रदेश सरकार द्वारा पुरस्कृत

आर्यों का आदि देश एवं आर्य-भाषाओं के उद्भव से लेकर उन्नीसवीं सदी तक की सहस्राब्दियों में संस्कृत-साहित्य की जिन विभिन्न विचारधारायियों का निर्माण हुआ और राजवंशों के प्रभुत्व से संस्कृत भाषा को जो गति मिली उसका भी समावेश पुस्तक में देखने को मिलेगा।

३५-००